SOCIALE BIBLIOTHEEK

ONDER REDAKTIE VAN
Mr. P. J. TROELSTRA EN
HENRI POLAK

KAPITAAL EN ARBEID IN NEDERLAND

DOOR
H. ROLAND HOLST
VAN DER SCHALK

2144
G31

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK LEIDEN
03953267

2144
G31

Kapitaal en Arbeid in Nederland.

Sociale Bibliotheek. No. 2.

Kapitaal en Arbeid in Nederland.

Bijdrage tot de economische geschiedenis der 19de eeuw,

DOOR

H. ROLAND HOLST—VAN DER SCHALK.

2e druk.

A. B. SOEP — AMSTERDAM.

UNIV.
LEIDEN
BIBL.

INLEIDING.

De beginselen der sociaal-demokratie en het algemeen karakter der arbeidersbeweging zijn in overeenstemming met de internationale gelijkheid van toestanden, die het kapitalisme in alle landen, waar het zich meester maakt van de produktie, tot stand brengt. Maar die gelijkheid is een betrekkelijke; zij gaat samen met velerlei verscheidenheid, die op de kracht en de vormen der arbeidersbeweging terugwerkt. Hiertoe behooren, naast den hoogte-graad der kapitalistische productie in een land, haar ouderdom, de wijze waarop zij haar intree deed, het karakter van het tijdperk, dat aan het kapitalistische voorafging: naast het ekonomisch heden dus de nawerking van het verleden. Maar behalve de ekonomische, werken ook etnografische, politieke en godsdienstige factoren ertoe mee, vormen en kracht der arbeidersbeweging in ieder land te bestemmen. Wie haar nationale spelingen zou willen verklaren, rekening houdend met de ekonomische faktoren in het tegenwoordige alleen, en al die andere omstandigheden, en de werking van het verleden niet tellen, zou voor allerlei raadselachtige gevallen komen te staan. Wat zou hij uitrichten met de zwakke vak- en politieke arbeidersbeweging in de Vereenigde Staten, het land van reuzenbedrijf en verstgevorderde concentratie van kapitaal? En wat met Denemarken,

land zonder steenkool en ijzer, landbouwstaat met betrekkelijk geringe industrieële ontwikkeling, en toch de sterkste socialistische vakbeweging en socialistische arbeiderspers ter wereld? En hoe zou hij verklaren het enorm verschil in kracht tusschen de Deensche en de Nederlandsche arbeidersbeweging, terwijl toch die twee landen in hun tegenwoordige ekonomische samenstelling volstrekt niet genoeg van elkaar afwijken, om zoo'n groot onderscheid te motiveeren, integendeel, in veel opzichten overeenstemmen.

Ook ons land is met het moderne kapitalisme in aanraking gekomen; en de wording der moderne arbeidersbeweging volgde. Maar die beweging is zwak, onzeker en buitengewoon verbrokkeld. Zij vertoont een merkwaardig gebrek aan samenhang, regelmatigen uitgroei en vastheid van gang. Zij heeft in geen der drie hoofdvormen van organisatie: vakbeweging, politieke partij en koöperatie, de doorsnee der naburige landen bereikt, noch zelfstandige vormen geschapen als b.v. Italië. [1]) Individualisme, gebrek aan organiseerend vermogen, onmacht het geschapene in stand te houden, onbekwaamheid alle krachten op één punt te richten, al deze dingen maken, dat zij zich schijnt te verteren in weinig uitwerkende pogingen. De Nederlandsche arbeidersbeweging is voornamelijk een gevoelsbeweging, haar geschiedenis die van opwellingen van verzet en gemeenschapszin; zij wordt nog door geen bewust beginsel beheerscht.

Wij sociaal-democraten weten de oorzaken van deze droevige werkelijkheid. Een klein-burgerlijk land met achterlijke productiewijze, zóó zijn wij gewend

---

[1]) Bedoeld wordt de organisaties der land-arbeiders en kleine boeren.

ons vaderland te omschrijven, en deze achterlijkheid, deze traagheid der kapitalistische ontwikkeling, deze zwakheid der industrie, schijnt ons de zwakheid der arbeidersbeweging voldoende te motiveeren. Wij hebben zelfs niet noodig ter nadere verklaring de politieke en godsdienstige faktoren te hulp te roepen. En zeker, ofschoon we heel goed weten dat ook ons politiek en kerkelijk verleden en ons kerkelijk heden, — het eeuwenoud individualisme en antagonisme der provinciën, het gebrek aan nationaal-staatkundige eenheid, het tegenover elkaar staan van verschillende godsdiensten en sekten, het voeren van bijna elken maatschappelijken strijd in religieuse vormen — dat de werking en nawerking dezer dingen de bewustwording en organisatie der arbeidersklasse bemoeilijken, we weten ook dat de macht dezer tradities minder hardnekkig stand zou houden, dat zij sneller zou worden ondermijnd, zoo maar de kapitalistische grootindustrie de oude levensvormen hier als elders had opgelost en nieuwe geschapen.

Maar dit is niet het geval. Het is nog geen dag, al hebben de hanen gekraaid; en de schimmen van het verleden spelen nog hun spel met de Nederlandsche arbeiders. En juist omdat, door de zwakke greep van het nieuwe, de oude ideologiën nog zooveel kracht hebben, is het noodig, wil men *alle* invloeden nagaan die de Nederlandsche arbeidersbeweging gemaakt hebben tot wat zij is, de inwerking der politieke geschiedenis en der religieuze ideeën op het maatschappelijk leven te bestudeeren.

Maar deze studie ligt buiten het bestek van dit boekje. Wel zal ik hier en daar een aanduiding geven hoe de ekonomische toestand van Nederland

in de 19de eeuw het maatschappelijk en geestelijk leven heeft beïnvloed, maar niet, wat gansch iets anders is, op het spel dier maatschappelijke krachten zelve ingaan. Ik zal dus niet alle factoren van het maatschappelijk leven behandelen, noch hun wisselwerking, maar enkel den voornaamste, den grondslag van alle anderen: de ekonomische beweging.

Onze partij heeft tot nu toe niet veel tijd en gelegenheid gehad zich in het verleden te verdiepen. De praktijk der sociaal-demokratie leeft in het heden, met het oog naar de toekomst, voor haar vol hoop. Maar haar beginselen, haar klaar begrip van het tegenwoordige, steunen op de kennis van het verleden. Onvermoeid doorzoekt zij den reuzenbouw der geschiedenis. Want daar liggen de sleutels van vele geheimen. Daar ligt ook de sleutel der eigenaardige zwakheden van ons proletariaat. Uit het klein-burgerlijk karakter onzer produktie en de achterlijkheid onzer industrie kunnen wij die zwakheden niet voldoende verklaren. Ik noemde daar straks Denemarken, dat betrekkelijk zoo weinig van ons afwijkt, men kan ook Zwitserland en Noorwegen noemen, ons geen van allen in grootkapitalistische ontwikkeling veel vooruit, even kleinboersch en klein-burgerlijk. En toch heeft de arbeidersbeweging in geen dier landen de broosheid, die zich bij ons in het telkens versplinteren, in individualistische en anarchistische neigingen openbaart.

Ik meen dat beter dan uit den ekonomischen *toestand* uit de ekonomische *geschiedenis* van Nederland het karakter van zijn arbeidersbeweging kan worden verklaard. En het is goed, die verklaring te geven, omdat, waar wij de arbeiders in andere landen, niet hooger ontwikkeld dan 't onze, ons zien vooruitsnellen in

bewustwording en organisatie, wij er toe zouden komen, aan eenige natuurlijke ongeschiktheid of achterlijkheid van ons zelven te gelooven en daarmee aan het tot stand komen eener krachtige beweging in Nederland te twijfelen Zoolang wij de oorzaken niet zien, zij wij in onrust: het weten maakt vrij. En in dit geval bevrijdt het dubbel, de twijfel aan ons vermogen tot organisatie verdwijnt, en maakt plaats voor vreugdige verbazing om wat werd volbracht, en voor vertrouwen in de toekomst. Want de ekonomische geschiedenis leert ons van waar wij komen, en wij komen uit den modderigen poel der dekadentie. Hier heeft zich, op de grenzen der 18de en 19de eeuw, het verval afgespeeld van het oude handels- en koloniale kapitalisme; de bronnen van bestaan droogden op, aan zijne exploitatie der Europeesche volken kwam voor goed, aan die van Indië tijdelijk een einde; en een groot deel van het proletariaat, dat in bedrijven, in verband staande met deze exploitatie, arbeid en brood had gevonden, verloor zijn middel van bestaan. Wij zijn sedert de helft der achttiende eeuw, een land geweest eerst van verval, daarna van stilstand, daarna van abnormaal-langzame, gebrekkige ontwikkeling. Ons proletariaat is geslachten lang, weggekwijnd in fysieke en geestelijke ontaarding. Dit, en niet het klein-burgerlijk zwak-kapitalistische, karakteriseert Nederland, vormt het groote verschilpunt tusschen ons en al die andere, van huis- uit ook kleinburgerlijke landen. Toen zij en wij na 1870, in de modern-kapitalistische strooming werden meegevoerd, waren zij gezonde, normale maatschappelijke organismen, en hun modern proletariaat tierde als een kind van gezonde ouders en overwon gemakkelijk de ziekten

der kindschheid. Maar onze arbeidersklasse was een wicht belast met ziekelijken aanleg, en iedere nieuwe fase bracht een krisis, waarin het scheen te zullen sterven. En toch heeft het geleefd en is jongeling geworden. Veel van de eigenaardige zwakheden van het Ned. proletariaat zijn overblijfselen van zijn lange vernedering; het is daaraan ontkomen en heeft zich opgericht tot de nog wel verward en onsamenhangend willende, maar toch overal in beweging en verzet komende klasse die wij kennen. Aan den dageraad ging een zwoele nacht vol ellende vooraf: toch is hij gekomen. Waarom zouden wij dan twijfelen dat het klare morgen zal worden? De volgende bladzijden brengen sombere toestanden en droevige feiten en wekken dikwijls pijnlijke gevoelens op, maar een vaster vertrouwen in den opmarsch en de eindelijke overwinning van het proletariaat zullen zij, hoop ik, den lezer geven.

I.

De ondergang der oude republiek.

Tusschen den geduchten slag in den oorlog van 1780—'84 toegebracht aan de welvaart en den voorspoed der Vereenigde Provinciën en het tot stand komen van het Koningrijk der Nederlanden in 1813 liggen drie-en-dertig jaar van revolutionaire beweging, onrust, en onophoudelijke verandering van bestuursvorm. In het staatkundige brachten die jaren den vooruitgang van federalisme tot centralisatie, ekonomisch voltrokken zij den ondergang van handel en industrie en de vernietiging van een groot deel van het vermogen der bezittende klasse. De maatschappelijke toestand van Nederland in de 19de eeuw kan niet begrepen worden, wanneer men de ekonomische werkingen van het revolutionaire tijdperk 1781—1813 niet onderzoekt.

In 't kort kan die werking genoemd worden: het oude 17de en 18de eeuwsche handels- en manufactuurkapitalisme van het moderne door een diepe kloof, een volslagen ekonomischen dood te scheiden. In andere landen heeft zich uit de manufactuur de groot-industrie ontwikkeld en is, gelijk hiermee, de bestaande handel toegenomen; in Holland was de oude handel en industrie verloren en vergeten lange jaren eer de nieuwe begon. Geen tijdperk ontstaat geheel vrij van het verledene, en twee ekonomische vezelen verbinden het 18de-eeuwsche met het moderne Neder-

land: het bezit van koloniën en het geld-kapitaal. In vergelijking b.v. met Duitschland, waar sedert de middeneeuwen geen kapitaalvorming van belang had plaats gehad, was het geldkapitaal, waarmee Nederland in 1813 zijn loopbaan als modern land begon, overvloedig, en de klasse der renteniers talrijk en machtig. Dit was natuurlijk een resultaat der vroegere kapitalistische ontwikkeling, een erfdeel der Republiek. En het heeft als menig ander door een zuinigen vader gewonnen erfdeel, de energie der zonen gedoofd. Het gemakzuchtig geld-kapitaal, dat ook bij verouderde vormen van productie en verkeer zijn slag kan slaan, en wanneer dit 't geval is, zich vrij onverschillig toont voor de ontwikkeling der produktieve krachten, heeft in de 19de eeuw de industrieële ontwikkeling in Nederland meer tegengehouden dan bevorderd.

Laat ons nu nagaan langs welke wegen de ondergang van manifaktuur en industrie is geschied.

In het midden der 18de eeuw was de industrie al in volle verval. Bepalingen ter bescherming der inlandsche nijverheid, hadden reeds vroeger in Frankrijk en Engeland menige markt voor Holland gesloten, en met eigen geld en werkkrachten hielp het zijn konkurrenten op de been. Aan vreemde staten was meer dan anderhalf millioen geleend, waarvan het grootste deel aan Engeland. Wat de ambachtslieden aangaat, »het gemis aan genoegzaam werk in Holland had menig trafijk en fabrijk in haar bedrijf verlamd, en de meesters verpligt menig bedreven man uit haar dienst te ontslaan. Deze, met hun huisgezinnen aan verval en armoede blootgesteld, konden

moeilijk de aanzoeken van vreemden wederstaan, om hen met hunne kundigheden te dienen; en aan groot loon buitenslands te winnen, den voorkeur te geven, dan hier door gebrek te vergaan.[1])« Zoo werden b.v. houtzaag- en oliemolens naar de Oostzee, jeneverstokerijen naar de Wezer en Elbe verplaatst; zoo stond Holland geschoolde arbeidskrachten aan andere landen af, waar zij de kern voor een toekomstig industrie-proletariaat vormden. Ook in vroegere perioden was die verplaatsing van arbeidskrachten vaak geschied; maar in den gezonden tijd der republiek, toen zij vooraan stond in ekonomische ontwikkeling, verdroeg zij die aderlatingen gemakkelijk; thans leed zij er onder. In 1780 konstateerde Luzac al grooten achteruitgang voor de volgende bedrijven: katoendrukkerijen, rafinaderijen, houtzaagmolens, scheepstimmerwerven, lijnbanen, aardewerk, hoeden, tabak, ververijen, bierbrouwerijen, boekdrukkerijen en papiermakerijen, dus voor alle voorname bedrijven der manufaktuur.

Met den handel stond het anders. Die had geprofiteerd van de voorzichtige neutraliteit der Republiek gedurende den zevenjarigen oorlog, en zij genoot in dit opzicht op haar ouden dag een nabloei, die, wat materieele winsten aangaat, niet onder deed voor de schoonste dagen van haar zomer. Fruin vergelijkt het Ned. volk (bedoeld wordt: de bezittende klasse) in de jaren voor 1780 met een welgestelden rentenier, die zijn koetjes op 't droge heeft en in kalm zelfbehagen om zich ziet naar 't woelen van minder gegoede burgers. Er was welvaart, en daar-

[1]) J. Ouwerkerk de Vries, Verhandeling over den Nederlandschen Koophandel.

door tevredenheid in Holland; de revolutionaire brandstof, de onzekerheid, het kapitaal-verlies en de ellende die in tijden van oorlog of krisis, de staatkundige ontevredenheid voeden en den latenten klassenstrijd doen oplaaien, ontbrak nog. [1])

Toen kwam de Engelsche oorlog van 1780, die de behagelijkheid van den rijken rentenier den eersten knak gaf.

De staatkunde van Amsterdam, dat niet alleen ter wille zijner direkte handels-belangen door wilde gaan, de opgestane Amerikaansche koloniën van oorlogsbehoeften, als timmerhout voor schepen, te voorzien, maar verwachtte dat, door de vrijwording der koloniën, Engeland's handel voor goed geknakt zou worden, zijn staatkundige invloed in Europa verdwijnen [2]) — de staatkunde van trotseeren van Engeland, aansluiting bij Frankrijk, eindigde met over die der meer Engelschgezinde overige Staten van Holland te zegevieren. Ten slotte gaf de ontdekking van het geheimontwerp van handel en vriendschap tusschen Amsterdam en de Ver. Staten — door Laurens in zee geworpen, door de Engelschen weer opgevischt — tot de lang dreigende oorlogsverklaring van Engelsche zijde den laatsten stoot. Zij volgde, nog eer de beraadslagingen met de Noordsche mogendheden over onze toetreding tot de »gewapende onzijdigheid«, succes hadden gehad. En nu zag 't er treurig uit voor de Republiek. Beide partijen te vriend te houden, d. w. z. aan beide van uit een neutraal-voordeelig hoekje te verdienen, was wat, behalve het fel anti-Engelsche

---

[1]) de Bosch Kemper, Staatkundige geschiedenis van Nederland.
[2]) Beaufort, R. M. van Goens, Gids 1898. aangehaald bij Dr. D. C. Nijhoff, Staatkundige geschiedenis van Nederland.

Amsterdam, de meesten verlangd hadden, maar nu bleek zij in 't hoekje waar de slagen vallen geraakt. De oorlog brak onverwachts uit, tweehonderd naar huis zeilende koopvaarders gingen in één maand verloren, de schade bedroeg naar schatting 80 millioen. Gedwongen aan de Engelschen Negapatnam te laten, gaven wij al onze rechten in Oost-Indië prijs.

Dit was de eerste slag. Van nu af ging het tot 1813 onophoudelijk berg-af met onze welvaart en macht, en was het gedaan met de inwendige rust. De oorlog van Engeland was in zijn gevolgen even beslissend voor onze positie tegenover het buitenland (door den knak, dien hij onze welvaart en ons prestige gaf) als voor de binnenlandsche aangelegenheden. Aan de anti-Oranjegezinde klassen en partijen gaf hij gelegenheid tot scherper agitatie en groote roerigheid. Zeer verschillende elementen, met uiteenloopende grieven en belangen, verbonden zich tot een doel: het knotten der stadhouderlijke macht en de vernedering der stadhouderlijke partij. Hiertoe behoorden de aristokratische regenten (overblijfselen der oude staatspartij), de volksgezinde of demokratische regenten; de over den Eng. oorlog ontevredene kooplieden, een groot deel van het intellekt, o.a. de niet-rechtzinnige predikanten, en de leden der niet-erkende kerkgenootschappen, waaronder de rijke doopsgezinden de machtigsten waren. Dit mengelmoes vormde de »patriottische partij«, waarin twee hoofdstroomingen, eene meer aristokratisch, de andere meer democratisch, samen gingen. In sommige steden, b.v. in Amsterdam was ook het proletariaat op de hand der patriotten, in anderen, zooals in den Haag, was het sterk orangis-

tisch. De oranje-partij bestond natuurlijk eerstens uit allen die van den prins als militair bevelhebber afhankelijk waren; uit de leden der Ridderschappen — behalve enkele tot de demokratie overgegane personen — de rechtzinnige predikanten der Staatskerk; en uit vele tegenstanders van de staatkunde van Amsterdam in den Engelschen oorlog.

Sedert 1780 begonnen de patriotten openlijk door de pers, n.l. door een regen van blaadjes, vlugschriften en brochures de volksklasse in hun geest te bewerken. Het gelukte hun, de stadhouderlijke macht te knotten, den Hertog van Brunswijk, de ziel der stadhouderlijke partij, naar den Bosch, en den prins, van de meesten zijner ambten ontzet, naar Nijmegen te drijven. Hiermee waren de aristokratische patriotten (de regenten), die het te doen was geweest om zelf weer de macht in handen te krijgen, voldaan. Maar de demokraten, n.l. de burgerij, hadden nog niets gewonnen van wat zij begeerden: invloed op de regeering, en zetten de beweging voort. De korten tijd dreigende oorlog met Oostenrijk gaf hun bij den treurigen toestand van het leger welkome aanleiding zich te wapenen. Zij richtten overal vrijkorpsen op, tot groote schrik der aristokratische patriotten, die, ernstig bezorgd over de wassende macht en stoutmoedigheid der patriottische demokraten, weldra zinden op een schikking met den prins. Maar zij konden de beweging, die zij zelf hadden helpen opwekken, niet meer bézweren, en waren genoodzaakt haar over hun hoofd te laten gaan, tot de bekende gebeurtenissen van '87 de komst der Pruissen ten gevolge hadden — niet tot leedwezen der gematigden, als gewoonlijk, reaktie verre boven revolutie verkiezend.

In de jaren van onrust en heftigen partijstrijd 1781—84 gingen, natuurlijk, handel en bedrijf achteruit en in alles heerschte verwarring [1]); toen kwam de met hulp van Pruisische bajonnetten doorgedreven orangistische restauratie van '87 en de wraak der Oranje partij noodzaakte 40.000 patriotten hun vaderland te verlaten en de wijk te nemen in Frankrijk, dat hen nu als ballingen opnam, na hen op 't beslissend oogenblik in den steek gelaten te hebben. De patriciers maakten vrede met Oranje; de »gematigde« patriotten en intellektueelen voedden zich met bespiegelingen over volmaakte regeeringsvormen enz.; maar de demokraten, d. w. z. de burgerij, thans niet alleen zuchtend onder den druk der oligarchie, maar lijdend onder een tyrannieke reaktie, zon dag en nacht op omverwerping der regeering en zag — zich te zwak voelend om zichzelve te bevrijden — verlangend en hoopvol naar Frankrijk, het revolutionaire land. Maar de revolutie had in Frankrijk een harden strijd voor haar leven tegen binnen- en buitenlandsche vijanden te voeren, en het duurde jaren eer zij de kracht kon ontwikkelen naar buiten te werken en haar legers aanvallend de grenzen overschreden. Niet eer haar groote tijd voorbij en haar edelste krachten verbruikt waren, leerde Holland de groote omwenteling kennen. Al die jaren konden de patriotten niet anders doen dan, in verstandhouding met de vluchtelingen in Frankrijk, in

[1]) „'s Lands penningen ten behoeve van onderlinge verdeeldheid verspild; de landmagt in wanorde; de zeemacht door gebrek aan onderhoud in zich zelve bedorven; de handel in zijn vermogen geknakt en door tweespalt verwaarloosd, in kwijnenden staat. De Oost- en West-Indische bezittingen door de magteloosheid en ook al inwendige oneenigheid van derzelfder Bestuur en uitgedroogde hulpbronnen in het diepst verval (Verhandeling over den Ned. koophandel bl. 27)."

diep geheim plannen ontwerpen en propaganda maken voor hunne beginselen. Voor openlijk optreden was de reaktie te sterk. De hulp moest komen van buiten. En al was, na de val van Rolespierre en het begin van een keer tot burgerlijke orde in Frankrijk, de stemming hier wat gunstiger geworden en had de geheime propaganda-commissie, het »Comité Revolutionair,« meer aanhang gekregen op de medewerking der patriotten, d. w. z. anti-prinsgezinden uit de bezittende klassen, kon ditmaal niet, als in 1780, gerekend worden. Na de gebeurtenissen onder het schrikbewind, waren zij op de komst der Fransche bevrijders niet bijster meer gesteld. Alleen op den middenstand, de kleine burgerij en de handwerkersklasse viel te rekenen. [1])

Maar proletariaat, handwerkers en middenklasse »die het meest ontevredenen telde« [2]) waren allen te samen niet krachtig genoeg, bij afwezigheid ook van behoorlijke leiding, de omwenteling in gang te brengen. Nog in Januari '95, toen de Franschen al over de Maas waren, verklaarden de afgevaardigden der Hollandsche Clubs op een bijeenkomst te Rotterdam, de revolutie in hun steden zonder hulp van buiten niet te kunnen volbrengen. En het Comité Revolutionair wist tegenover officieren, onder-officieren en soldaten geen beter argument dan het geliefd oud-Hollandsche

---

[1]) „De vermogenden, schreef Irhoven v. Dam in 1794 aan generaal Daendels, vreezen allen voor hun bezittingen; men maakt elkander diets dat er bij de aankomst der Franschen niets te winnen is; en de bloote verbeelding, dat men iets van zijn bezitting zou moeten afstaan om de gemeene zaak te bevorderen doet die laaghartigen, ... het grijntje vaderlandsliefde dat nog in hun boezem was, ten eenemale verstikken en verdooden . . . De volstrekt eerlijke burgers moeten alleen onder onze sansculottes, d. i. onder diegeen, welke geen vermogen bezitten, gezogt worden."

[2]) Memorie van Gogel aan de representanten der Fr. natie te Comines, aangehaald bij Th. Jorissen, de Patriotten te Amsterdam in 1794.

te gebruiken, het liet de zilverlingen rammelen, en beloofde hun in zijn gedrukte »vermaning« verdubbelde soldij in de toekomst, zoo zij zich onder »de banieren der vrijheid« begaven.

Zoo kwam de omwenteling van buiten af, in vreemde vormen, door vreemde kracht, en als resultaat der verovering. De Franschen brachten de vrijheid en gelijkheid, d. w. z. zij brachten ook voor Nederland met den — tijdelijken — val van den aristokratischen regeeringsvorm, voor goed het einde van het partikularisme, de levenvoorwaarden voor den modernen, gecentraliseerden, burgerlijken staat. Maar zij brachten niet het geluk, het einde van honger en nood voor het arme opgewonden proletariaat, dat hen inhaalde en als dol danste om de vrijheids-boomen, het volk dat Gogel aan de Fransche representanten had beschreven als te zijn »altijd gezind den sterkste bij te vallen; zeer geneigd tot plunderen en sterken drank, rumoerig wanneer het in opstand komt, maar sidderend bij 't gezicht der bajonnetten of voor een paar ellendige deurwaarders; tot tegenspraak geneigd, maar weinig ontwikkeld« . . . . En zij plantten hier niet over de lang-ademige geestdrift die in Frankrijk bourgeoisie proletariaat en boeren had vereenigd in den strijd tegen een ondragelijk régime van uitbuiting en tyrannie, tegen de parasieten die Frankrijks beste sappen verteerden en geen maatschappelijke funksie meer te vervullen hadden: het absolutisme en het feudaal en kerkelijk grondbezit. Tusschen het régime der Republiek vóór 1795, en het ancien régime in Frankrijk, bestond, bij misschien meer overeenkomst dan verschil, niet wat de vormen, maar wat het wezen aangaat; toch dit eene belangrijke, dat ginds het

absolutisme wel niet de volle, maar toch een zekere mate van politieke eenheid, van centralisatie, tot stand had gebracht. Dit had gunstige gevolgen gehad voor handel en industrie en hierdoor weder was de bourgeoisie zeer versterkt, zoo zeer, dat het absolutisme, eenmaal haar steun, haar nu onverdragelijk was geworden en zij gereed was haar eigen macht in plaats van de zijne te stellen. In de Republiek daarentegen, sedert zij zich aan het Spaansch absolutisme ontworstelde, had de centraliseerende invloed van het absolutisme, ja gedurende lange tijdperken alle centraal-gezag, ontbroken. Zij had dan ook de mate van eenheid van andere Staten, b.v. van Frankrijk en Engeland, bij lange na niet bereikt. Zij vormde een midden-ding tusschen de Italiaansche en Vlaamsche steden-groepen der midden-eeuwen en wat wij onder een modern Staatswezen verstaan. Half feudaal wat haar verbrokkeling aangaat, bestond zij uit een aantal, in de meeste aangelegenheden souvereine territoriën, en het snoer, dat deze pijlen tot een bundel vereenigde, was al te los. Partikuliere belangen konden zich doorzetten tegen de algemeene; stad stond tegenover stad, provincie tegenover provincie, kust en havens tegenover binnenland. Deze toestand — waarbij enkele steden en geslachten wèl voeren — was voor de ontwikkeling der bourgeoisie in haar geheel, ongunstig en een ekonomisch nadeel voor de republiek ten opzichte van haar konkurrenten, maar ook een politiek, in geval van oorlog. Zoozeer werd dit nadeel gevoeld, dat telkens, wanneer oorlog dreigde of uitbrak, het centrale gezag van den stadhouder werd hersteld of versterkt, al was het dan maar tijdelijk en hoofdzakelijk voor militaire aangelegenheden.

Deze verbrokkeling, die de bourgeoisie ekonomisch verzwakte, maakte ook nationale oppositie, politieke partijvorming op groote schaal, onmogelijk, daar van provincie tot provincie, van stad tot stad, de boven- of onderliggende partij een andere kon wezen. Dit, gevoegd bij het feit, dat de handels- en manufaktuurbourgeoisie op het eind der achttiende eeuw hier geen opkomende, maar een vervallende klasse was, verklaart de onmacht der oppositie-partij, zonder hulp van buiten hier een einde aan het ancien régime te maken. Dit régime mocht in menig half-feudaal overblijfsel, de sporen dragen van den vroegen datum onzer ontkoming aan het absolutisme, het was niet feudaal-aristokratisch van karakter, maar aristokratisch-oligarchisch. Niet adel en vorst beheerschten de republiek, maar de patricische koopman en rentenier, het geld den grond en de steden het platteland.

Deze oligarchische aristokratie omver te werpen, aan deze verbrokkeling een einde te maken, was voor de bourgeoisie, wilde zij groeien en gedijen, van 't grootste belang. Maar zij bezat er de kracht niet toe; zij was, wij zagen waardoor, te zwak om te volbrengen wat zij tot haar versterking noodig had. Zij kon daarbij niet geheel rekenen op het proletariaat, hier orangistisch, daar staatsgezind, maar overal »op de hand van die het opruien en onthalen [1]); noch op de boeren, voor wie enkel nog in de oostelijke provincies een toestand van wel niet wettige maar dan toch feitelijke feudale afhankelijkheid voortduurde. Het staatkundige leven der republiek was in een slop geraakt, waaruit zij zichzelf niet kon redden, maar door hulp van buiten geleid moest worden.

[1]) de Bosch Kempen, Geschiedenis voor 30.

De revolutie bracht hier — verklaarbaar in een land van ekonomisch verval — geen diepgaande ekonomische veranderingen. Hier behoefden geen feudale noch kerkelijke goederen meer onteigend te worden. Hier had de opheffing der gilden weinig meer te beteekenen, daar sedert langen tijd een talrijke geproletariseerde klasse, — het zeevolk, de arbeiders der manufaktuur — stond buiten het gilde-verband. Hier viel geen bestaande eigendomsvorm te vernietigen, noch een nieuwe te scheppen. De opgaven der revolutie lagen hoofdzakelijk op *politiek* gebied. *Centralisatie*, eenheid van schuld, van belasting, van bestuur, van rechtspleging en leger, die te brengen in andere landen de wel niet geheel maar toch ten deele vervulde historische taak van het absolutisme was geweest, die hier, door het vroege breken met het absolutisme, op halver hoogte was blijven steken, zij moest ook hier tot stand komen, wilde Nederland een moderne staat worden. De revolutie volbracht dit werk: haar vrucht was de nationale eenheid.

Maar de tijdgenooten waren hiervan niet bewust.

Wat de Franschen schenen te brengen — voor de duizend kortzichtige oogen, die vandaag waarnemen en morgen, als kriebelige lijntjes maar niet de groote richting en het algemeen beloop van den tijd — het waren nieuwe mannen van burgerlijke afkomst aan de staatsruif in plaats van de oude regenten, het waren verder onafzienbare scharen van havelooze, hongerige soldaten, die kolonne na kolonne het land binnen marcheerden, om te worden gevoed, gekleed, geherbergd, en dan plaats te maken voor anderen, ellendig als zij. 200.000 man werden achtereenvolgens voor Ned. rekening voorzien van het noodige;

van 1795 tot 1804 kostte hun onderhoud 74 millioen. De meest haveloozen en ellendigen werden uitgekozen en overal vandaan op Holland gedirigeerd; ze vertrokken zoodra ze er weer flink en glimmend uitzagen. De Franschen zelf verwonderden zich over de onuitputtelijkheid van den Hollandschen rijkdom: het schijnt in Holland dukaten te regenen, zeiden zij. »Inkwartiering« werd het kort begrip van de zegeningen, door de Franschen gebracht. En wie inkwartiering zegt, zegt vexatie, zegt overlast in eigen woning, verstoring van alle huiselijke intimiteit, afgedwongen gastvrijheid. Men voelt hoe Hollandsche huiselijkheid, zuinigheid en ingetogenheid hiertegen in opstand kwamen. »Meer als honderd Franschen, schrijft Mevrouw Bilderdijk aan haar man in de ballingschap, hebben daags mijn huis uit en ingeloopen, die alle door ons moesten worden in- en uitgelaten; en middag en avond moesten de heeren warm eten hebben en mijn twee slaapplaatsen, en heb al te met niet geweten wat te doen van benauwdheid . . . . ik en de meid hebben op de grond geslapen; en zij hadden bezit van onze ledikanten genomen . . . . ik moest dit godloos leven in mijn huis dulden, mijn goed bederven en mij laten opvreten en zuipen, en kon niets tegen zeggen . . . . . En zoo waren er vele. De schooiers drongen in de kraakzindelijke Hollandsche huizen, vielen neer op de hagelwitte bedden, en dronken den kelder leeg. En wanneer betalingen geschiedden, het was inassignaten: waardeloos papier.

De kwelling der inkwartiering en de honderd millioen oorlogslasten die Nederland moest betalen, drukten wel meest op de hoogere standen, maar de stilstand

van den handel en de verminderende inkomsten troffen alle klassen. De nieuwe oorlog met Engeland in '97 deed weer honderdvijftig koopvaardijschepen verloren gaan, en de koloniën in Engelsche handen komen. De kooplui durfden geen schepen meer uitzenden, de scheepsbouw hield op; het voor overzeesche ondernemingen schichtig geworden kapitaal wierp zich geheel op den effektenhandel. De eenige handel die thans nog plaats vind, schrijft G. K. van Hogendorp in 1799, is die in papieren, in effecten, de spekulatie, en men kan er de treurigste gevolgen van verwachten. [1]) 1802 kwam de vrede van Amiens; bij goede vooruitzichten leefde de handel op, de effecten daalden en werden in massa verkocht, vloten werden uitgerust en vertrokken, maar toen de rijk beladen retouren terugkeerden, was het alweer oorlog en liepen zij ten derde male in den Engelschen muil. De koloniën gingen ditmaal voor lange jaren verloren.

Al deze verliezen zouden nog te overkomen zijn geweest, maar de voortdurende oorlogstoestand bracht den hollandschen koopman, die de zoete winsten noode ontbeerde, tot een maatregel, die hem erg slim scheen, maar waarbij hij in waarheid den grond onder zijn voeten hielp weggraven, zooals de hollandsche fabrikant het vroeger jaren had gedaan. Uit vrees voor inbeslagname, om schip en lading te beveiligen, charterde de koopman vreemde schepen en liet varen onder valsche vlag. Zoo leerden buitenlandsche schippers en reeders de handelsgeheimen kennen, die de 18de eeuwsche handel zorgvuldig bewaard had. Konkurrenten kwamen op de hoogte van de behoeften

[1]) Brieven en Gedenkschriften, Deel III, blz. 161. De gevolgen waren niet voor ieder treurig: ook groote fortuinen werden gewonnen.

der inboorlingen op onze koloniën, de sorteering en verpakking der waren, en deden er hun voordeel mee. En Holland dat vroeger de vrachtvaarder van Europa was geweest, voedde andere volkeren op tot den zijnen, het leerde hun zijn wegen en brak zijn eigen voordeel in de toekomst af.

Van af 1775 tot 1802, vermeerderde de schuld der Republiek met 337 millioen. De voornaamste strijdvraag der partijen in de jaren 1796—98 was dan ook de kwestie of de schulden der provincien wèl of niet vereenigd zouden worden: hieraan kent men den berooiden toestand der republiek. Het volk, teleurgesteld en beu van politieke opwinding, was onverschillig of haakte terug naar Oranje. Fortuinzoekers vulden hun zakken, de groote massa verlangde rust en veiligheid van bedrijf en wenschte de oude toestanden weerom.

Van af 1806 verstoorde het continentaal stelsel wat er nog aan handel en welvaart overgebleven was. De eerste paar jaren, onder Schimmelpenninck en ook onder Lodewijk Napoleon, nog mild toegepast zoodat er met smokkelhandel nog groote winsten te halen vielen — en terwille van 't buitensporig voordeel, dat deze handel voor velen bracht, niet zeer gehaat — veranderde dit na de inlijving. De zeeën, onmetelijke vlakten waar Hollands gouden oogsten hadden gegroeid, werden gesloten; op de kusten verrezen de gebouwtjes der gehate douaniers: een keten van dwang slingerde zich om Hollands leden.

Door de maatregelen der Napoleontische politiek werden, behalve de landbouwers [1]), alle klassen ge-

[1]) Wier gezindheid jegens Napoleon dan ook zeer van die der overige Nederlanders afweek: „Alleen de bevolking ten platten lande en der

troffen. Het kontinentaal stelsel, in 1810 verergerd door het dekreet tot verbranding van alle Engelsche manufacturen, maakte wat van den handel geleefd had broodeloos. De tierceering trof de geld-kapitalisten en renteniers, grooten en kleinen, want een deel der schuldbrieven waren in handen van den middenstand, en ook de armen, want de liefdadige gestichten hadden hun vermogen hierin grootendeels belegd. De belasting van 50 % op alle koloniale produkten en de tabaks-regie ruïneerden den winkelstand en verbitterden de consumenten die hun gewone genotmiddelen moesten derven. De censuur werkte verlammend op den boekhandel; drukkers en uitgevers leden zware verliezen. De konscriptie eindelijk ontnam de verdiensten van 15.000 Nederlanders aan hun gezin en voerde hen buiten de grenzen. Hierbij kwam nog het ontslag van het grootste deel der vroegere ambtenaren en hun vervanging door Franschen. De combinatie dezer maatregelen verarmde alle gegoedden, alle »de renteniers, handelslieden en ambtenaren, dat is te zeggen de klasse der eerlijke lieden die door hun uitgaven de geheele bevolking in het leven houden« [1]). De eensgezindheid, waarmee Oranje werd teruggeroepen en verwelkomd, vond zijn oorzaak in den sterken materieelen druk, die in den Napoleontischen tijd, *alle* klassen der stedelijke bevolking hadden geleden.

Toen de revolutie jaren afgesloten, de nationaliteiten

---

noordelijke en oostelijke provinciën, waar landbouw en veeteelt de hoofdbronnen van het bestaan uitmaakten, verrijkt door de klimmende prijzen der landerijen en hun voortbrengselen, die het gevolg waren der aanhoudende oorlogen, schenen zich met meer gemak bij de vreemde overheersching neer te leggen." (Uit de gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte over de tweede helft der achttiende en het begin der negentiende eeuw, medegedeeld door Mr. H. van A.)

[1]) G. K. Van Hogendorp; Gedenkschriften, Deel III.

hersteld werden en een stabiele toestand terugkeerde, was het vermogen der bezittende klasse sterk verminderd. De dukaten-regen had lang opgehouden, en diezelfden Franschen, die eerstverwonderd waren over den rijkdom, waren het later over de snelle verarming geweest [1]). Toen Niebuhr, de duitsche philoloog, Nederland bezocht in 1808, zei iemand tot hem »het land is als een uitgeholde wilg, het leeft nog maar op de schors.« Dit moet, natuurlijk, niet te letterlijk opgevat worden. Het kapitaal-bezit was verminderd, niet vernietigd. Dezelfde Niebuhr spreekt van ettelijke millionairs, die nog te Zaandam overgebleven waren.

Tusschen 1810—13 nam het bedrag der belastingen af van 70 op 50 millioen francs. De houtvloot, de haring- en groenlandsche vloten bestonden niet meer, geen schip was er meer van over. De groothandel van Amsterdam was vernietigd; zijn mannelijke bevolking sedert het begin der eeuw met één tiende afgenomen. De schaduwrijke en deftige Hollandsche buitenplaatsen waren bij dozijnen gesloopt.

De geleden schade en verarming zou overkomelijk zijn geweest, had er kans bestaan tot nieuwe kapitaalvorming op de oude wijze. Maar die kans bestond niet meer. In Engeland was, in het laatste kwart der 18de eeuw, door de uitvindingen van Hargreave, Arkwright en Cartwright, en het gebruik van den stoom als beweegkracht, de moderne textiel-industrie geboren. De politieke omwenteling in Frankrijk, haar dramatisch karakter en epische grootheid, hadden alle harten in spanning gehouden. Toen was Europa vol geworden van

---

[1]) A. V.

oorlogs-rumoer en de dreunende stap der Fransche legers had alle andere geluiden overstemd, vorsten en volken hadden zich vernederd en gebogen en klein gevoeld door den reus Napoleon. Maar intusschen was in Engeland de industrieeële revolutie begonnen zonder geraas en zonder groote aandacht te trekken, want wie bekommerde zich om de duizende verhongerde handwevers en om het lijden der duizende kinderen uit de wees- en godshuizen? Aan een geslacht van goudhongerige kapitalisten verkocht en ter dood gewerkt door buitensporigen arbeid, vielen zij, hekatombe voor Engelands toekomstige grootheid.

De omwenteling in Frankrijk schiep de politieke basis, die de bourgeoisie noodig had en gebruikte om de krachten, haar verschaft door de industrieële revolutie in Engeland aangevangen, tot hun uiterste grenzen te ontwikkelen. De industrieële revolutie verschafte haar het middel — n.l. de ekonomische overmacht — haar vijanden voor goed ten onder te brengen: zij schiep een nieuwe verhouding der klassen. Maar ook verstoorde zij de oude verhoudingen, en schiep een nieuw, tusschen de verschillende Staten De wereldmarkt die zich na de 15 en 16de eeuwsche ontdekkingen had gevormd, was in hoofdzaak beperkt tot koloniale en luxe-produkten. De produktie der artikelen van dagelijksch gebruik bleef in 't algemeen gevangen binnen de grenzen van het handwerk, dat niet voortbracht voor de wereld-, noch voor de nationale- maar voor de lokale markt. Dit veranderde met de opkomst der manufaktuur, die op grooten schaal, ook voor den uitvoer, begon te produceeren. Behalve koloniën en handel, werd ook het bezit van manufakturen beslissend voor de ekonomische beteekenis

van een staat. In haar bloei-periode bezat de Republiek alle drie: manufaktuur, handel en koloniën: vandaar de enorme akkumulatie van kapitaal. Toen haar manufaktuur verviel, bleef zij toch in 't bezit van koloniën en handel; zij bleef schatten verdienen en een zeker prestige behouden. Maar de ekonomische revolutie in Engeland verstoorde totaal wat er nog van de oude en middeneeuwsche verhoudingen was overgebleven, n.l. de afhankelijkheid van alle staten van hen die den handel in handen hadden. Zij schiep de stapel-industrieën; zij wierp voor *de eerste maal* artikelen van dagelijksch verbruik in onbeperkte hoeveelheid op de wereldmarkt, niet alleen tot verbruik van den Europeaan, maar ook van den inboorling der overzeesche en tropische landen geschikt, zij vond haar koopers over de wereld en de wereld werd haar onderdaan. De handel beheerschte niet langer de industrie maar de industrie den handel. Zij ging voor, gebiedster; hij volgde, vassal. Niet alleen moesten de handels-volken de suprematie afstaan aan de industrieële, maar de handel zelf verdween waar hij niet over de produkten eener inheemsche industrie beschikte.

Zoo werd het lot van Holland beslist en dat lot was: ondergang.

Niet door de krachten zijner legers bedwong Engeland Napoléon, maar door de kracht zijner opkomende industrie. De ekonomische uitputting van Engeland, die Napoleon van het kontinentaal stelsel hoopte, bereikte hij niet en kon hij niet bereiken, want de industie gaf Engeland een onuitputtelijke kracht boven andere naties. Van de Europeesche markten geweerd, stonden er anderen voor de Engelsche industrie open:

de overzeesche; ook die der Hollandsche koloniën die het »in bewaring« genomen had. Toen de vrede gesloten en de koloniën teruggegeven waren bleek deze ekonomische verovering van langer duur en grooter waarde dan alle politieke van Napoleon. Engeland had de Indische markt voor textiel-goederen in handen gekregen, en bleef er lange jaren meester. En nu toonde zich, dat wie de industrie miste, ook den handel niet behouden kon: Engeland maakte zulke groote winsten bij den uitvoer zijner industrie-produkten, dat het op de »retouren«, toeleggen kon. Het verkocht de koloniale waren, in Ned. koloniën gehaald, tegen prijzen waarop de Nederlandsche koopman verlies maakte. Koloniaal bezit en kolonialen handel hadden opgehouden *op zichzelven* een goudmijn te zijn.

Dit was het ekonomisch resultaat der revolutiejaren voor Nederland. Het verderf had lang gedreigd maar de snelle ontwikkeling van een revolutionairen tijd bespoedigde het.

De wereld, waarin de Hollandsche koopman na een lange nachtmerrie in 1815 ontwaakte, was een vreemde wereld voor hem. Hij had den prins zien gaan en de Franschen zien komen, en zij waren armoe-zaaiers geweest. Hij had onder al de afwisselende vormen van bestuur, den finantieelen toestand zien verslechteren en zijn vermogen verslinken. Een ondragelijke overheersching had zijn beurs geledigd, hem geplaagd en bespied tot in zijn huis. Maar dat was voorbij, en Oranje terug en met hem 't oude. Er was nu geen prins maar een koning, en ook een grondwet; maar de oude regenten van vóór '95 hadden haar gemaakt en de patriciers haar aangenomen. En er mocht weer be-

graven worden in kerken en gehangen gegeeseld en gebrandmerkt en de oude tijden waren hersteld. Nu kon hij weer rijk gaan worden op de oude wijze. Zoo meende hij. Maar de oude tijd was dood. De oude monopolies waren doorbroken. De oude handelsgeheimen waren ontdekt. De oude markten waren veroverd. De oude konkurrenten waren hem over het hoofd gegroeid. Op een nieuwen grondslag moest hij beginnen: de grondslag der industrieele produktie en der vrije konkurrentie.

Verward en onwetend stond de Nederlandsche burgerman in 1815 in de woelige, troebele wereld van het kapitalisme in wording: een wereld vol wilde spekulatiezucht en rustelooze energie. De »welgestelde rentenier« van Fruin, de rijke en royale achttiende-eeuwer, was een schriel en schrikachtig renteniertje geworden. In zijn hand klemde hij bezorgd het dunne bundeltje schuldbrieven en effekten, uit den grooten schipbreuk gered. En in zijn hart bewaarde hij de herinnering aan een verleden, toen aanzien, rijkdom en macht zijn deel waren geweest. Een verloren paradijs lag achter hem, wie hem verjaagd had wist hij niet, hij voelde zich onmachtig het terug te winnen; als van een oud man naar zijn jeugd, gingen, te midden dier ontketening van jeugdige krachten rondom hem, zijn gedachten verlangend terug naar den goeden ouden tijd.

II.

Sedert het midden der 18de eeuw, d. i. sedert den achteruitgang der manufaktuur, was de werkeloosheid van het arbeidsvolk, vroeger tot oorlogsjaren beperkt, een

permanent verschijnsel geworden; en de armoede niet meer hoofdzakelijk het tijdelijk gevolg van slechte oogsten, maar van voortdurend gebrek aan verdienste. Een klasse van lieden vormde zich, die van aalmoezen leefde. Bij het snelle verval van het fabriekswezen hielden de groote overvloed aan geld-kapitaal en de luxe-uitgaven der rijken, het erger worden der armoe min of meer tegen, al was het niet altijd op produktieve manier. Want de »articles de Paris«, in de 17de eeuw produkten der Hollandsche manufaktuur, werden door de snobs sedert het begin der achttiende uit Frankrijk zelf ontboden. [1]) Tot de luxe-uitgaven hier in 't land gedaan, behoorde in de eerste plaats de *filantropie*. Liefdadigheid was onder de talrijke schatrijke renteniers en kooplui mode, en het behoorde tot wat men den »ton« noemde, rijkelijk te storten voor collecten, gestichten, godshuizen, enz. Vooral het stichten van dergelijke gebouwen en hofjes, waar de een of andere kategorie van armen onderdak werd gebracht en waaraan vaak de naam van den stichter werd verbonden, gaf een cachet van aanzienlijke deftigheid dat de ijdelheid streelde. Zoo verrezen de gestichten bij menigte, en op sommige plaatsen van Nederland schijnen zij »in alle uiterlijke pracht en schoonheid« zonder bepaalde behoefte tot stand gekomen te zijn, zoodat »een zoodanig ruim en prachtig gebouw genoegzaam enkel door een binnenvader en moeder met derzelver bedienden bewoond wordt.« [2])

Ofschoon nog bedeljachten naar het oude recept werden gehouden, nam over het algemeen de armoede

---

[1]) Hamelsveld, de zedelijke toestand der Ned. Natie op het eind der XVIIIde eeuw.
[2]) Hamelsveld, a. v.

tot 1780 niet toe, zoowel door de groote bloei van den handel als door de overvloed aan geldkapitaal. Maar wel was toen reeds een vrij talrijke klasse ontstaan van paupers, een tot arbeid ongeschikt of onwillig lompen-proletariaat. Naarmate in de 18de eeuw, energie en ondernemingszucht verslapten, de kapitaal-vorming stokte, het geld liefst in effekten en schuldbrieven een rustig en veilig onderdak zocht, werd dit lompen-proletariaat talrijker. De vadzige Ned. kapitalisten vonden het gemakkelijker dit proletariaat te bedeelen of op te bergen in godshuizen en gestichten en daar te onderhouden, dan het aan 't werk te zetten in nieuwe ondernemingen, die moeite en last veroorzaakten en toch niet rendeerden. Deze bedeelden of gesticht-bewoners werden natuurlijk ongeschikt en onwillig tot geregelden arbeid. In een der »memories ter verdediging« waarin Willem V gedurende den Engelschen oorlog zich verdedigde tegen zijn politieke tegenstanders, die hem beschuldigden leger en vloot veronachtzaamd te hebben, wijst hij er op, hoe er geen voldoende matrozen voor de oorlogsschepen te krijgen waren geweest, ondanks groote werkeloosheid. Het schijnt natuurlijk dat deze gedemoraliseerde lieden zich niet in lijfsgevaar begaven om te verdienen, wat zij gemakkelijker kregen door de hand op te houden. In het weekblad »de Borger« van 1778, aangehaald in de Bosch Kempers »de Armoede is ons vaderland«, vindt men de volgende uiteenzetting van den eigenaardigen toestand. Na eerst het verval der industrie beschreven te hebben, gaat de schrijver voort:

»Het werkvolk raakte buiten arbeid, liep ledig, verviel tot gebrek, en bood van alle zijden de treurigste- en aandoenlijkste tafereelen van behoeftigheid en ellende

aan. Hunne rijke medeburgers waren te goedhartig en mêedoogzaam om hen in dezen jammerlijken toestand te laten. Maar reeds aan genietingen zonder arbeid, en leegzitten gewoon, koozen zij wederom den gemakkelijksten weg en zoodanig een wijze van bijstand, als 't minst hun lieve rust en gemaklijk leven verstoren kon (volgt beschrijving der bedeelingen). »Dit werd nu weldra onder 't gemeen een hebbelijkheid. Zij verkoozen welhaast het sober bestaan, dat zij, met niets te doen uit de bedeelingen konden trekken, boven 't ruimer bestaan, dat zij zich met werken zouden hebben kunnen bezorgen. Ook zij hielden grootendeels op met voortbrengen en werden, evenals de rijken, die er hun, beide door voorbeeld en onderstand, den weg toe baanden, enkele, doch armoedige verteerders. Hieruit werd een zonderling en tegenstrijdig verschijnsel geboren. Een verschijnsel, dat, misschien meer dan eenig ander, eenen staat, ten minste eenen staat gelijk de onze met een aennaderenden ondergang drygt. In 't midden eener talrijke en noodlijdende gemeente, die niets uitvoerde, klaagde men over gebrek aan handen. Men kon zelfs met geld niemand aan 't werken krijgen, daar er honderden, ja mogelijk duizenden waren die geld noodig hadden. Maar geen wonder evenwel, zij konden 't op een ander wijze krijgen, met slegts eens in de agt of veertien dagen de hand uit te steeken om het te ontfangen en dat was zeker gemaklijker, dan er zoo veele dagen achtereen voor te gaan werken.«

»In den koophandel brachten dergelijke oorzaken bij de vermindering der goede trouw, de vermeenigvuldiging der bankroeten, de zwijmelgeest door de actie- en zwendelarijhandel voortgebracht, en andere

oorzaken, even jammerlijke gevolgen voort. Alle nuttige neeringen verliepen hoe langer hoe meer en 't stond geschapen, dat het lichaam van 't gemeenebest, eerlang uit weinig meer bestaan zou, dan uit renteniers en bedeelden, de twee soorten van lieden daar het land het minste nut van trekt.«

Ook Hamelsveld, in zijn »Zedelijke toestand der Ned. Natie« (verschenen 1791) vestigt de aandacht op dit feit van gebrek aan arbeidskrachten samengaand met gebrek aan arbeid. [1])

Wie zich echter door dergelijke uitspraken het Nederland van dien tijd ging voorstellen als een luilekkerland voor werkeloozen, een maatschappij waar allen slechts de hand behoefden uit te strekken om op voldoende wijze te worden geholpen, zou zich geheel vergissen. Wel werden de bestaande gestichten en godshuizen telkens uitgebreid en nieuwe opgericht, maar zij voorzagen bij lange niet in den nood, zoodra een strenge winter als die van 1784, of veeziekte, of hooge graanprijzen hem boven 't normale deden stijgen. Zeker waren er velen, die gaarne wilde werken, maar geen arbeid vonden en niet, of niet afdoende door de liefdadigheid werden gesteund. »Het gemeen arbeidsvolk vergaat van kommer en gebrek, de armenhuizen liggen opgepropt,« schrijven de Nederlandsche Jaarboeken van 1777. En in 1789 spreekt de stedelijke regeering van Haarlem, opwekkend tot milde

---

[1]) En hoe laag is ons gemeen vervallen! Hoe zondigt het op de inrichtingen van liefdadigheid, die in Nederland zoo menigvuldig zijn! Alömme klaagt men over gebrek aan gelegenheid om de kost te kunnen winnen, en tevens klaagt men alömme over gebrek aan handen! De landman heeft handen, arbeidzame handen nodig, en kan geen daglooners bekomen. De nog overige fabriekeurs in ons land en in de binnensteden klagen over gebrek aan goede en ijverige werklieden, onze zeevaardij heeft steeds den toevoer van vreemdelingen nodig . . . . (Hamelsveld, bladz. 363.)

giften aan buitengewone kollekten, van »het droevig gebrek en armoede, waarin zooveel honderde personen en huisgezinnen met hun kinderen zich be vinden.« [1])

De ekonomische achteruitgang van Nederland had, behalve de wording van een talrijk lompen-proletariaat, natuurlijk ten gevolge de verslechtering van den levensstandaard der arbeidende klasse in haar geheel. Haar fysiek en geestelijk peil daalde. De voeding, in den bloeitijd der Republiek hoofdzakelijk uit tarwebrood, erwten, boonen, gort, 2 à 3 maal per week vleesch of spek en als drank bier bestaande, [2]) was op het eind der 18de eeuw al veel slechter. Brood van minderwaardige kwaliteit, aardappelen, slappe koffie en jenever zijn de voornaamste voedingsmiddelen van den proletariër geworden. [3]). Geen wonder dat tegen het einde der 18de eeuw vijf arbeiders noodig waren om het werk te doen dat vier hunner honderd jaren geleden konden verrichten. [4])

Deze massa van paupers en proletariers leefden in een diepen geestelijken nacht. Regeering en bezittende klasse hadden het onderwijs der lagere standén totaal verwaarloosd [5]); en in het verlichte en beschaafde Nederland waar Voltaire en Rousseau hun werken lieten drukken en talrijke lezers vonden, leefde een bevolking »volstrekt van het vee niet onderscheiden dan door de menschelijke gedaante en

---

[1]) de Bosch Kemper. a. b. bl. 112.

[2]) Pringsheim Beiträge zur Wirthschaftlichen Entwicklungsgeschichte, bl. 53.

[3]) Pringsheim, a. v., bl. 53. Hamelsveld, bl. 307. Deze schrijver spreekt van „veele huisgezinnen" die „nauwlijks brood" proeven.

[4]) Aangehaald bij Pringsheim, a. v. bl. 54.

[5]) „Onder dit algemeene verval werd de jeugd der geringere burgerij slecht opgevoed, en bleef in den jammerlijksten toestand van onkunde en haveloosheid gedompeld." (De Borger, 1778.)

het gebruik der spraak« [1]). Haar omvang vermeerderde naarmate eene geproletariseerde stedelijke bevolking aanwies. Maar ook werd het geestelijk verval dieper naarmate de ekonomische achteruitgang verergerde; arbeiders, die zelven nog school gegaan waren, lieten hun kinderen zonder eenig onderwijs opgroeien. Dit gold niet alleen voor de steden, maar ook voor het platteland, de visschers b.v., vond Hamelsveld in 1771, bij vijf en twintig jaar vroeger vergeleken, geestelijk en zedelijk vervallen en verbasterd terug.

Na 1780 begon, bij toenemende werkeloosheid door belemmering en stilstand van handel, vrachtvaart, visscherij en scheepsbouw, een nieuw en erger stadium van armoede. De arbeiders verloren hun brood en moesten verhongeren zoo de filantropie niet te hulp kwam, maar de rijken verloren een deel hunner kapitalen en wilden liefst minder geven dan vroeger in plaats van meer. De revolutie kwam en het ellendige volk verwachtte geholpen te worden aan overvloed van spijs en drank door de vrijheid en broederschap, maar de Provisionele Representanten te Amsterdam wisten spoedig geen raad, want stijgende uitgaven gingen samen met afnemende inkomsten. De gildekassen, die voorzagen bij ziekte, ouderdom, of sterfgeval, waren leeg. [2]) »Bijna alle armbesturen overstroomden de Representanten met verzoeken om subsidie. Regenten van het aalmoezeniers-weeshuis hadden reeds 2490 kinderen in het gesticht opgenomen, ofschoon er plaats was voor 800; de schuld van het huis was tot f 250.000 geklommen; en om in de allerdringenste behoeften te voorzien had

[1]) Hamelsveld a. v.
[2]) de Bosch kemper, a. v., 113.

de regent Calkoen f 1000 voorgeschoten«. In 1800 moest de regeering een leening sluiten van een half millioen om de schulden der inrichtingen van liefdadigheid te dekken. Volgens het Rapport der »Commissie van bezuiniging« te Amsterdam in 1796, werd toen reeds *gewoonlijk* een vierde der bevolking bedeeld, waar onder sommige familiën in het vierde en vijfde geslacht. Men ziet hieruit dat een klasse van paupers sedert lange jaren bestond. In de jaren 1798—99 steeg het aantal bedeelden te Amsterdam op 81.000 van de 199.737 inwoners. In 1805 bedroeg het 108.324, dus meer dan de helft der bevolking, en van deze 108.324 waren er 60.000 tot arbeid in staat. [1])

In alle handelssteden en in die waar tot voor korten tijd nog nijverheid had bestaan was de ellende even droevig. Utrecht frappeerde Niebuhr toen hij het in 1808 bezocht door »de treurigste armoede en ergste vuilheid;« in Zaandam vond hij »zichtbaar verval en bittere armoede«; de arbeiders gingen in lompen, uit hun gelaatstrekken sprak de nood; in Hoorn en Enkhuizen was het niet beter, de verlaten huizen vielen er in puin. De natie scheen hem te bestaan uit rijken (geldkapitalisten) en bedeelden; de middenstand en de klasse die leven van hun arbeid, namen snel af. [2]) In Haarlem werden in 1807 van de 20.000 inwoners bedeeld, dat is 4 op de 10. [3]) In Delft in 1805, 4.097 van de 13.737, of $^1/_3$. In Leiden 7.835 op de 30.955 of $^1/_4$. In Hoorn insgelijks $^1/_4$. Alleen de plaatsen waar de industrie sedert langen tijd in verval was, hadden minder armen: de

---

[1]) Al deze bijzonderheden zijn aan de Bosch Kemper ontleend.
[2]) Cirkular-Briefe aus Holland.
[3]) G. W. van Hogensdorp, Gedenkschriften, Deel III.

arbeiders-bevolking was er langzamerhand verhongerd, of naar elders verhuisd. Het platteland dat in den grooten handelsbloei weinig had gedeeld door zijn betrekkelijk afgesloten ekonomisch leven, en waar in 't algemeen, geen industrie werd uitgeoefend, leed minder. De Bosch Kemper noemt onder de redenen die den druk daar een weinig verlichtten, behalve de hooge graanprijzen, waarbij de boerenstand zich wèl voelde, nog het feit dat vele Hollandsche familiën zich, òf ter wille van het goedkooper leven, òf om staatkundige redenen, in de land-provinciën vestigden. Dit wegtrekken van de gegoeden maakte den toestand in de steden nog erger. In Amsterdam daalde het aantal huwelijken van 2082 per jaar voor het tijdperk 1794—1803, tot 1774 in de jaren 1804—13; de bevolking was er op het einde van dat tijdperk met 37.000 zielen afgenomen.

Dezelfde oorzaken, die in Nederland tot armoede en uitputting hadden geleid; de oorlog en zijn lasten, het kontinentaal stelsel enz. werkten ook voor andere landen. Maar daar werd hunne werking door andere faktoren tegengegaan of gekruist. In Frankrijk had de omwerping van het aristokratisch régime, het landbouwbedrijf gerevolutioneerd en een klasse van vrije boeren geschapen. De veldslagen en overwinningen van den grooten keizer brachten nog iets substantieelers dan de gloire, n.l. de oorlogsbuit die uit alle veroverde en gebrandschatte staten naar Frankrijk stroomde en het land verrijkte. In Engeland was het lijden en de nood der arbeidende klassen gedurende en na de oorlogsjaren, zeker niet minder dan in Nederland, maar dit lijden was niet het gevolg, als bij ons, van ekonomisch verval, maar van ekonomischen vooruitgang, be-

geleidend verschijnsel van het, voorloopig nog alleen voor de textiel-industrie, beginnend industrieel kapitalisme. Het industrieel proletariaat ontwaakte kort na zijn geboorte tot instinkt van verzet: brandstichting, diefstal en vernieling van machinerie waren de eerste uitingen van den klassenstrijd tusschen proletariaat en bourgeoisie.

Maar in Nederland had de revolutionaire tijd wel staatkundig, maar op geen enkel gebied ekonomischen vooruitgang gebracht, noch dienst bewezen bij de geboorte van nieuwe klassen. De hebbelijkheid der Republiek in 1778, in altijd grooter mate nog slechts twee klassen, renteniers en bedeelden, d. i. geldkapitalisten en lompenproletariers voort te brengen, deze hebbelijkheid was een ekonomisch degeneratie-verschijnsel, en de omwenteling had die degeneratie niet gestuit.

De kapitalistische ontwikkeling van 1815 tot 1870.

In de smeltkroes der Revolutie mengde en verbond zich wat zelfstandig en gescheiden had geleefd. De oude federatieve republiek werd omgesmolten tot nationale eenheid; het oud stedelijk provinciaal bewustzijn tot nationale idee. De school der gecentraliseerde bureaukratie, die Nederland eerst als koningrijk Holland, toen als provincie van het keizerrijk doorliep, ruimde de partikularistische instellingen op. Na zooveel schokken en zulk groot gemeenzaam leed, was in 1813 de herinnering aan de partijschappen flauw

als aan een ander leven. Nooit is bevrijding na druk, staatkundige wedergeboorte na ondergang door een volk met oprechter blijdschap gevoeld en gevierd. De Nederlanders in 1813 hadden al de tranen- en woordenrijke verruktheid van menschen, die, door veel doorgestane ellende nog zwak van zenuwen, overtuigd zijn dat een gelukkiger tijd voor hen begint Zij hadden de intentie en de zekerheid groote dingen te gaan doen, zooals hun vaderen vóór hen — wat zij plachten uit te drukken door de spraakwending »dat de leeuw weer brullen ging« — en voelden in zich de opgewonden stemming die, meenden zij, aan het doen van groote dingen voorafgaat. En zij waren trotsch op wat zij zoo even al volbracht hadden: den Franschen tyran wegjagen en Oranje terugroepen; al was het dan voorzichtigjes en op het laatste nippertje, toen de tyran al ging uit eigen beweging, geschied. Want Hogensdorp en v. d. Duyn van Maasdam en de andere groote »patriotten« — in de nieuwe beteekenis van het woord — waren doodsbang voor een te vroege volksbeweging en voor gevaar en bloedstorting en dergelijke narigheid. En zóó zouden ze doorgaan: niet heethoofdig maar gematigd en wijs. En de oude welvaart zou terugkeeren, de oude grootheid en glorie met haar.

Van dat alles is niets gekomen. De restauratie van '13 heeft aan de armoe, de kwijning, het materieel verval geen einde gemaakt. Een half jaar later, in Maart 1814, was voor de geestdrift van het volk »merkbaarste onverschilligheid« in de plaats gekomen.[1])

---

[1]) W. de Clercq, Dagboek, Deel I. Onder de oorzaken van die verandering noemt hij: 1° de invordering der lasten op denzelfden voet en zelfs meerendeel zwaarder dan onder den dwingeland; 2° de oproeping

En ook de geestelijke bloei is langen tijd uitgebleven. Op natuurkundig gebied presteerde Nederland, althans in de eerste helft der negentiende eeuw, weinig; voor den grootsten geleerde die het hierin voortbracht, Moleschott, was in zijn vaderland geen plaats. Met een middelmatige proza-literatuur en een ver daarbeneden staande poëzie, moest zij het tot de zestiger jaren stellen. Alleen bij de theologische en philologische wetenschappen zag het er beter uit. Nationale oorspronkelijkheid toonde Nederland maar op één punt: een alles-beheerschende liefde voor het kleinburgerlijk huiselijke. De beschrijving daarvan was zijn beste proza, de verheerlijking zijn poëzie. Voor de rest inspireerde het geestelijk leven zich doorgaans op buitenlandsche voorbeelden: Duitsche wijsbegeerte en bijbel-kritiek; Fransche en Engelsche literatuur; Zwitsersch piëtisme. Natuurlijk onderging alle hier overgeplante intellektueele bewegingen den invloed van het bekrompen milieu. Al het ruime, eigene, vrije, gedurfde was in de zielen gestorven: de groote mannen der zeventiende eeuw, wie kan ze zich denken in het Nederland der negentiende? De besten voelden het en leden: er lag voorbeschikking in tot een leven van tragische konflikten, Nederlander en onbekrompen van inborst te zijn.

De stoute wil en verheven gedachten van het burgerlijk radikalisme, van de bourgeoisie in haar frischheid en argeloosheid, eer zij het bestaan van het proletariaat had erkend als noodzakelijk gevolg van het kapitalisme, eer vrees voor het toenemend verzet en

---

der landmilitie; 3° de weinige invloed welke de omwenteling door den gevallen winter op den handel en de fabrijken en trafijken heeft kunnen plaats hebben; 4° het weinige dat er nog gedaan is om het volk te doen begrijpen, dat het wezenlijk tot een vrijeren staat is overgegaan.

de toenemende macht van dat proletariaat haar hadden veroordeeld tot inkonsekwentie of huichelarij -- die wil en gedachten zooals zij in Frankrijk de groote politici der omwenteling hebben bezield, in Engeland Godwin en Shelley, in Duitschland Kant (in zijn zedeleer) en Fichte, Nederland heeft ze niet gekend. Toen 't burgerlijk radikalisme hier verscheen, met zijn karakteristieke neigingen van sterk rechtsgevoel, aggressief ongeloof en boven-konventioneele moraal; toen Multatuli's stem in de zestiger jaren 't besef bracht van vrijer en grootscher leven dan Nederland kende, was de tijd lang voorbij dat het burgerlijk radikalisme *gezond* kon leven; Multatuli bracht bevrijding van de ondragelijke heerschappij van het klein-burgerlijk konventioneele in literatuur en maatschappij, strijd tegen de uitbuiting van het koloniaal kapitalisme, maar zijne, niet van tegenstrijdigheid vrije, aanwijzingen en voorslagen, liepen uit òf in een utopisch verlicht despotisme, òf in de ontbinding der burgerlijke wereld, de anarchie. Het geloof in de bourgeoisie als in de wereld-bevrijdende klasse was dood in hem.

Van Robespierre tot Gladstone, van Washington tot Garibaldi, van Shelley tot Zola, van Kant tot Schopenhauer, van Hargréave tot Edison, van Lamarck tot Darwin, bracht de kapitalistische maatschappij in de honderd jaren tusschen 1775—1875 een talrijk geslacht voort van groote staatslieden, helden, dichters, hervormers, uitvinders en wijsgeeren. In Nederland groeide, met enkele uitzonderingen, en vooral in alles wat het openbare leven raakte, de plant der middelmatigheid.

Wij weten de oorzaken. Het was de maatschappelijke en politieke opkomst der moderne bourgeoisie

die moreele en geestelijke energiën die ons oneindig schijnen in de individuen van hare klasse en van de klassen wier belangen met de hare samenhingen, opriep. De voorwaarden tot haar ontwikkeling waren een onbarmhartige strijd tegen het verouderde, een breken met het overgeleverde, een rusteloos jagen naar meer kennis, meer macht over de natuur, geen oogenblik van verwijlen bij het bereikte. Gedurige verandering en uitbreiding ligt in het wezen der kapitalistische produktie besloten, nimmer rustende inspanning in dat der kapitalistische maatschappij. Dit gaf aan haar geheel den trek van grootheid.

Nederland kon zoolang het aan de kapitalistische produktie en de groot-industrie vreemd bleef, in de door het kapitalisme opgewekte energie niet deelen. Wij zagen dat handel en manufaktuur waren ondergegaan, als erfenis nalatend een, bij het industrieële vergeleken overwegend, van inspanning afkeerig geldkapitaal, en een abnormaal talrijk, gedemoraliseerd lompenproletariaat. Bij deze historisch-ekonomische faktoren, die den groei van het industrieëel kapitalisme ongunstig beïnvloedden, kwam voor Noord-Nederland het zeer gewichtig natuurlijk nadeel van gebrek aan steenkool en ijzer. Vooral toen sedert 1830, in de aan steenkool en metalen rijke staten van het vasteland, als Frankrijk, België, Duitschland, de machinale industrie zich begon te ontwikkelen, raakte Nederland tot '47 door geen spoorwegen met 't zuiden, tot '64 niet met 't oosten verbonden, hopeloos ten achter.

Het is waarschijnlijk dat de vereeniging met België een nadeelige invloed gehad heeft op de ekonomische ontwikkeling van Nederland, zoo als na '30 de scheiding op de politieke. De revolutie-tijd had op België

heel anders gewerkt dan op Nederland. De burgerlijke omwenteling der 16de eeuw was er mislukt: het absolutisme had zijn macht, de adel en de kerk hadden hun landgoederen en voorrechten behouden, de stedelijke burgerijen waren gezonken. Sneller dan Nederland, had de Fransche omwenteling België bereikt en er radikaal huisgehouden: de kerkelijke domeinen werden onteigend, de heerlijke rechten en tienden afgeschaft. Voor België bracht de komst der Franschen de bevrijding uit feodalen druk, het begin van burgerlijk leven. De landbouw ging vooruit. Gedurende de heerschappij van Napoleon profiteerden mijnbouw en nijverheid van dezelfde maatregelen, waaraan Nederland verbloedde: het kontinentaal-stelsel verschafte aan de textiel-industrie een afzetgebied van 30 millioen menschen. Bij de restauratie hield dit op; tegen de Engelsche kon de Belgische industrie niet konkurreeren. In ruil voor de vastelandsche markt, kreeg zij, een poovere vergoeding, die van Nederland en Oost-Indie.

Voor de jonge Belgische industrie was bescherming tegen de Engelsche noodzakelijk. In Nederland ging de begeerte naar betrekkelijken vrijhandel; in 1815 werd een plakkaat van 1725 in dien geest, hersteld. Maar na de vereeniging van Nederland en België was een vrijhandels-politiek onmogelijk. Het spreekt van zelf, dat in een staat die zich in organischen samenhang heeft ontwikkeld, de belangen van industrie en handel in het algemeen geen tegenstrijdige maatregelen eischen. Althans wordt dit hoe langer hoe minder het geval. Want de moderne handel is een *gevolg* der industrie, en steunt op het vervoer van haar grondstoffen en produkten. Maar het in 1815 ge-

fabriceerde »Koningrijk der Nederlanden« was niet zulk een eenheid, het bestond uit twee aan elkaar gelijmde stukken, en de lijm, die ze hechtte n.l. de wil der grootmachten, bleek weldra niet van de beste kwaliteit. De Nederlandsche handel steunde niet op de produkten der Belgische industrie, maar op die zijner koloniën, op landbouw-produkten en op den doorvoer. Het belang van België, nijverheids-staat in den dop, ging in 1815 naar protektie van fabrikaten; dat van Nederland, agrarische- en handelstaat van huis uit, daartegen. Het was onmogelijk in de gegeven omstandigheden, de noordelijke helft aan de zuidelijke op te offeren, of andersom: zoo moest de regeering van Willem I wel een politiek voeren van kool en geit sparen en maakte het niemand naar den zin.

De neiging tot protecktionisme werd gesteund door de schijnbare voordeeligheid er van, want de invoerrechten brachten geld in de schatkist en hielpen de tekorten stoppen, een kwaal waaraan het koningrijk van af zijne geboorte laboreerde. Eu ook de Noord-Nederlandsche bourgeoisie die zich tegen invoerrechten op industrie-produkten en op koloniale voortbrengselen verzette, vroeg voor hare speciale belangen — de visscherij, de scheepsbouw — bescherming in anderen vorm, als premiën enz.

Weldra begon ook de landbouw, door de verlaging der graanprijzen gedrukt en die zich de goede dagen onder Napoleon dankbaar herinnerde, [1]) om steun aan

---

[1]) „Maar zelfs aan den anderen kant ontbrak het onder ons ook niet aan enkelen, die zelfs met een soort van welgevallen schenen terug te denken aan de dagen der Napoleontische overheersching. Het waren vooral studenten uit de provincie, wier familie òf tot den landbouwstand

te kloppen. Van 1825 tot '43, toen de graanrechten voor goed afgeschaft werden, voerde — daar handel noch landbouw sterk genoeg waren om hunne belangen uitsluitend door te zetten — de regeering een wisselvallige politiek; de graanrechten werden eerst verhoogd, toen verlaagd, eindelijk door een schaal geregeld, en dit voortdurend gedobber had ten gevolge, dat de graanhandel verliep, zonder dat de landbouw zich kon herstellen. [1])

Het tarief van 1817 is uniek in zijn wanhopige pogingen, hooge rechten op buitenlandsche voortbrenselen, belasting van binnenlandsche bij de fabrikage, te »neutraliseeren« voor den handel door een labyrinth van maatregelen: entrepôts, kredietgevingen, afschrijvingen, restitutiën, enz. Ondanks die pogingen werd in de koopsteden de belasting op suiker en koffie zeer slecht ontvangen. Uit Amsterdam kwam een adres met 900 handteekeningen er tegen; te Rotterdam vonden opstootjes plaats.

De maatregelen der Nederlandsche regeering zouden, ofschoon ze juist de kapitalistische ontwikkeling beoogden, er in geslaagd zijn, ook een robuster ondernemingsgeest dan die der kapitalisten-klasse van 1815 den nek om te draaien. Hooge rechten en lastige, kostbare en tijdroovende formaliteiten belemmerden den buitenlandschen handel; hooge belastingen op de fabrikage de nijverheid. De instelling van het »onvrij territoir« aan de grenzen maakte op een vrij aanzienlijk deel van het grondgebied handel en nijver-

---

behoorden, òf daarbij althans een bijzonder belang hadden. Deze waren nog gedachtig aan den bloei, dien de landbouw in die dure tijden genoot en aan de groote voordeelen, dien hij toen opleverde'.... (Herinneringen van vroeger en later leeftijd, door Mr. H. van A., bl. 62.)

[1]) De Handel van Nederland in 1844, door Mr. D. A. Portielje, bl. 40—51.

heid onmogelijk. [1]) Het patentrecht versperde den toegang tot bijna alle beroepen en bedrijven en drukte vooral zwaar op middenstand en kleinbedrijf. Ook voor den kleinen boer — schoon de landbouw niet onder de patentwet viel — kon het zeer hinderlijk zijn. Het verbood b.v. den boer zonder patent van *voerman* zijn eigen plaggen, hei en bezems naar de stad te rijden. Het oktrooi-recht hield verbeteringen en uitvindingen op technisch gebied tegen. De gemeentelijke accijnzen op de meeste artikelen van dagelijksch gebruik werkten als een premie op onthouding [2]). Een leger van ambtenaren, door de schatkist maar gedeeltelijk bezoldigd, leefde van wat de wettelijke formaliteiten hun inbrachten, en deed dus alles om ze zoo talrijk en kostbaar mogelijk te maken.

De Nederlandsche staat leek niet op den beroemden »nachtwaker« waartoe de bourgeoisie in den tijd van haar krachtigst leven hem in andere landen heeft gedegradeerd; hij was een lastige bemoeial, een vitterige jan-hen, die zijn vingers stak in alle zakken, snuffelde in ieders keukenkast en kelder en verordineerde, hoe 't menu moest worden klaar gemaakt. [3])

---

[1]) Het „onvrij territoir" was een strook land, ongeveer een uur gaans breed langs den zeekant en de landgrenzen getrokken, waar geen nijverheid geoorloofd was; daar bevonden zich de kantoren van aangifte der belaste waren en werd op hun lading, lossing en vervoer streng toezicht gehouden.

[2]) Nog in 1843 bedroegen de lands- en stads-accijnzen op turf voor Amsterdam 25 % voor den gewonen turf, 50 % voor de kwaliteit die de arbeidende klasse gebruikte. Andere artikelen waren nog hooger belast. Het is waar dat verschillende der meest drukkende accijnzen, als die op het gemaal, het geslacht en het zout reeds sedert eeuwen geheven werden. Waarom zij thans zwaarder drukten dan vroeger, zal men in het volgend hoofdstuk zien.

[3]) „Somtijds zelfs schrijft de wet de regeling, de wijze voor, waarop alles van den aanvang tot het afmaken van het fabrikaat toe geschieden moet; bepaalt zij elke schrede die de fabrikant doet, en onderwerpt hem aan een toezigt van de administratie, hetwelk dag noch nacht rust, en de minste afwijking gestrengelijk straft." (Mr. D. A. Portielje; de handel van Nederland in 1844, bl. 27.)

Dit stelsel van »bescherming« had op de ontwikkeling van het kapitalisme den invloed, die inbakering, zóó stijf, dat het geen lid kon bewegen, op een kind zou hebben dat men tegen gevaarlijke bewegingen »beschermen« wou. De uitwerking was verstijving. Wat Gogel schreef in 1820, dat alleen rentenieren werd aangemoedigd, en het leegloopen een gedwongen noodzakelijkheid gemaakt bleef vele jaren later even waar. Rentenieren en smokkelhandel waren de eenige bedrijven die door de maatregelen der regeering in waarheid aangemoedigd, bloeiden. Op het eene wierp zich het energielooze kapitaal, op het andere de kapitaalbegeerige energie. En door hun bloei leed handel en nijverheid weer verder schade.

De eenige vorm van kapitalisme, die in Nederland al sedert lang gedijdde, was het geld-kapitaal. In effecten en fondsenhandel waren groote vermogens gewonnen in de jaren van wilde spekulatie na 1815, toen de lang door den oorlogs-toestand tegengehouden kapitalistische ontwikkeling bij schokken en sprongen haar evenwicht zocht in die cirkelgang van opleving, bloei, overproduktie en krisis, waarin het ekonomisch leven der 19de eeuw zich bewegen zou. Grievende teleurstellingen had in die jaren van overgang de Hollandsche handel geleden en de waaghalzen waren 't kind van de rekening geweest. In Indie, waar Engelschen en Amerikanen de koloniale produkten voor het driedubbele van den normalen prijs opkochten en met de voortbrengselen van Nederlandsche kolonies Europeesche markten overstroomden, die, door de gedurende het kontinentaal-stelsel in gebruik gekomen surrogaten als chicorei en beetwortel-suiker, met een derde waren ingekrompen. In de nieuwe markten van

Zuid-Amerika waar door gebrek aan overleg, de vaderlandsche schepen ongeveer het eenig artikel waarin onze industrie zich staande hield, de jenever, aanvoerden in zulk een hoeveelheid, dat het de inkoopsprijs niet opbrengen kon.[1]) Het handels-kapitaal, ziek van een wereld waarin overleg, en spoed, en bekwaamheid werden gevorderd, trok zich van den goederen-handel terug naar den effektenhoek, waar soms ook geduchte klappen vielen, maar men ten minste rijk kon worden zonder zich te roeren, als in den goeden tijd der monopolies. Zoo nam jaar op jaar het geld-kapitaal in omvang toe; menig handels-kapitaal werd verlegd in fondsen en aan produktieve aanwending in Nederland onttrokken.[2])

Op den grondslag van bescherming en belasting bloeide ook de sluikerij. Noch het beambten-leger, noch het »onvrij territoir« vermochten iets tegen haar. Zij was als op een rotssteen gebouwd op de behoeften van de groote meerderheid der verbruikers aan goedkoope waren, en hield stand, zoolang die waren kunstmatig duur werden gemaakt. In het Napoleontische tijdperk was zij populair geworden, en geen smet van oneerbaarheid vormde, in de publieke opinie, een tegenwicht tegen de voordeelen die zij verschafte.[3])

---

[1]) Ouwerkerk de Vries verhaalt o. a. in zijn „Verhandeling over den koophandel", hoe te Havana op de kade, duizende kelders Hollandsche jenever in de zon stonden te koken, tot ze voor een appel en een ei werden verkocht.

[2]) Deze sterke groei van het geldkapitaal werd mogelijk gemaakt o. a door de voortdurende behoefte aan geld der zich grootkapitalistisch ontwikkelende landen voor spoorwegen en andere openbare werken, militarisme enz. Nederland was van ouds een der grootste houders van staatsfondsen. Een scherpe daling in effekten als in Februari-April '48, was dan ook voor de Nederlandsche bourgeoisie een veel grooter ramp dan een krisis in den goederenhandel.

[3]) „De smokkelhandel is, in den schijn van regtmatige zelfverdediging tegen onderdrukking en een plunderziek stelsel opgetreden: dus is de

Zoo lagen de verboden en belaste waren in alle winkels te koop, de fabrikant kon tegen den smokkelaar niet konkurreeren, hij werd boos, beschuldigde zijn landgenooten van »gebrek aan vaderlandsliefde« en koos eieren, d.w.z. kocht effecten voor zijn geld.

De liberale geschiedschrijving geeft graag aan Willem I den schuld van de lamlendige bekrompenheid der Ned. toestanden voor '48. Maar zij vergeet even graag, dat van alle maatregelen van den koning de reaktionairste 't meest toejuiching en instemming vonden bij zijn geliefde onderdanen, die hem doorgaans in den steek lieten wanneer zijn despotisme verlicht werd. Door de steun die hij gaf aan handel en nijverheid — door zijn besef van de noodzakelijkheid van betere communicatie der havens met de zee — op zijn aandrang werd het N.-Hollandsch kanaal gegraven en het is zijn schuld niet, dat het geen Noordzee-kanaal werd; zijn inzicht in het belang van spoorwegen, door al deze dingen bleek hij in kapitalistische energie en vooruitstrevendheid, de bourgeoisie van zijn land verre de baas. Wat er voor de ontwikkeling der produktie-middelen en der verkeersmiddelen gedaan werd, was grootendeels aan zijn initiatief te danken. Had de bourgeoisie haar eigen zaken beredderd, had zij de politieke macht in handen gehad, zij zou ongetwijfeld voor handel, nijverheid en verkeer oneindig minder gedaan hebben dan de regeering deed. Het beste bewijs van haar groote politieke onrijpheid is het feit, dat tot het einde der der dertiger jaren een politieke oppositie van beteekenis

---

schande, daaraan gehecht, in het algemeen gevoelen uitgewischt, en het geweten had zich reeds vroeger daaromtrent gerust gesteld." Van Hogendorp, Bijdragen.

niet bestond: deze kwam pas op in de jaren '38 en '39, onder den indruk van den finantiëelen jammer en de lage prijs der koffie. [1])

Op een punt maar kan de bourgeoisie met meer recht aan Willem I verwijten, de ontwikkeling van het kapitalisme rechtstreeks te hebben tegengewerkt. Het Ned. kapitaal moest, onder normale omstandigheden, beginnen zich te werpen op de exploitatie der koloniën; de aanbouw der koloniale produkten, hun vervoer, hun verkoop, hun bewerking: hier lag de natuurlijke weg; hier lagen, ondanks de moeilijkheden en teleurstellingen van 1815—24, de beste groeikansen voor het handels- en industrie kapitaal. De regeering van Willem I heeft die kansen tegengehouden en daarmee de ontwikkeling van het kapitalisme belemmerd, niet door de *oprichting* der Handels-Maatschappij en de *invoering* van het kultuurstelsel — beide maatregelen hadden ook opvoedende waarde — maar door het *monopolie*, waarin de H.-M. spoedig ontaardde, en de uiterste overdrijving waarmee het kultuurstelsel werd toegepast, toen bij den onvoorzienen langen duur van den gewapenden vrede met België en den ellendigen toestand der finantiën, het vullen van een gapend-leegen schatkist aan de Nederlandsche ambtenaren in Indië tot een eersten plicht werd gemaakt. [2])

---

[1]) „Hoe geheel anders zou de finantiëele en daardoor ook de staatkundige geschiedenis van Nederland zijn geweest, zoo de prijzen der koloniale waren in 1833 tot '47 waren geweest als na 1850." (De Bosch Kemper, Geschiedenis van Nederland na 1830, Deel IV, bl. 203.)

[2]) De Handels-Maatschappij — een vereeniging op aandeelen — werd bij Koninklijk besluit opgericht in 1824, nadat een rapport over de oorzaken van het kwijnen van den handel op Oost-Indië de onmacht van het Nederlandsche partikuliere kapitaal tegenover het Engelsche aan het licht had gebracht. De maatschappij stelde zich den handel en de vrachtvaart voor eigen rekening of in kommissie, ten doel. In den considerans

Het hoofdmotief van het groot-kapitaal bij de oprichting der H.-M. mede te werken aan wat later bleek het ingooien zijner eigen glazen te zijn, was de verlokking der $4^1/_2$ % rente, gedurende twintig jaar gegarandeerd in een handel, die toen met verlies gedreven werd. Het toestroomen der verlekkerde kapitalen, het opvoeren daardoor van het aanvankelijk kapitaal van 24 op 37 millioen, maakte de Handels-Maatschappij tot den groothandelaar bij uitnemendheid, waartegen geen particulier initiatief opkomen kon.

Dé ineenstrengeling van koninglijk-finantieele met nationale handels-belangen, bleek op den duur voordeeliger voor de eerste, dan voor de tweede soort. Dit uitvloeisel van de »union intime entre le peuple et son roi« [1]) heeft den koning geen windeieren gelegd, maar het kapitalisme zeer benadeeld. De handelsmaatschappij *bedoelde* bij de oprichting, geen monopolie te zijn — zij moest het worden. Zij *bedoelde* geen invloed te hebben in het politiek bestuur — zij moest

---

heet het dat „elk Nederlander of vreemde, bijdragen storten kan." Echter overtroffen de inschrijvingen direkt het noodig geraamde oprichtingskapitaal met $55^1/_2$ millioen. De koning zelf was de voornaamste aandeelhouder en waarborgde aan de overige aandeelhouders $4^1/_2$ % gedurende 20 jaar.

Het kultuurstelsel werd op Java ingevoerd in 1830. Het verplichtte den Javaan tot aanplanting van een zekere hoeveelheid produkten (vooral koffie, indigo en suiker) voor de Europeesche markt. Hoe meer geld het goevernement noodig had, hoe hooger deze gedwongen kulturen werden opgevoerd en hoe minder rijstgronden en tijd ze te bebouwen, den Javaan werd gelaten. De medewerking der Javaansche hoofden — die het stelsel alleen kon doen slagen — werd gewonnen door hun een zeker percentage van den winst toe te kennen; zoodat ook hun belang naar uitbreiding der kultures ging. De bevolking kreeg somtijds eene bespottelijk kleine vergoeding voor den zwaren arbeid in de goevernements-plantages; somtijds moest zij hem, bij wijze van heeredienst, gratis verrichten: zoo werd het loon van de produktie-kosten geheel geëlimineerd. Twintig jaar na de invoering van het kultuurstelsel waren 86000 bouws (1 bouw = 0.7 H.A.) den Javaan voor de Europeesche kultures ontstolen; en de verplichtte arbeidsdagen bedroegen tot tweehonderd veertig in het jaar.

[1]) Uit een rede van Willem I te Luik, aangehaald bij de Bosch Kemper, Geschiedenis voor '30; bl. 688.

dien krijgen. Zij *bedoelde* den partikulieren handel op te beuren — zij hield hem tegen.

De Handelsmaatschappij was een anachronisme dat in anderen vorm, het monopolie der 17 en 18de eeuwsche compagnieën herstelde. Haar monopolie was, in overeenstemming met meer moderne begrippen, niet wettelijk maar feitelijk: zij beheerschte den handel, zij versloeg het individueele door haar gekombineerd kapitaal; zij maakte particuliere handelsondernemingen naar Indie, zonder ze te verbieden, onmogelijk. [1]) Zij monopoliseerde de regeerings-transporten, en verkreeg voordeelige uitzonderings-bepalingen voor den aankoop van hare retouren. Zij verlamde door al deze dingen de vrije konkurrentie, het stelsel dat tot laat in de 19de eeuw, de immanente krachten van het kapitalisme zou aandrijven en doen groeien, de aansporing geven tot alle technische verbetering, vermeerdering der productie, bespoediging van verkeer. Zij versperde den aangewezen weg tot ontwikkeling van het Nederlandsch kapitalisme, om den koning en eenige groot-kapitalisten te verrijken. Zij benadeelde het belang der geheele bourgeoisie ter wille van dat eener kliek.

En ziehier de reden waarom de H.-M. van haar oorspronkelijk doel afweek. Het hoofdmotief bij hare oprichting was geweest opbeuring van den handel, maar dit bleef niet het motief van haar bestaan. Als bij iedere kapitalische onderneming moest eerst het

---

[1]) „De maatschappij heeft reeds terstond haar uitgestrekte armen over alle deelen des handels met haar vermogende veerkracht uitgebreid, en de reuzenkracht waarmee dit geschiedt, versuft elk particulier, welk bezig, op een of ander punt een onderneming te overwegen, den post zoo nadrukkelijk ziet bezet dat het redeloos zou zijn daartegen op te streven". (Ouwerkerk de Vries, verhandeling over den koophandel).

inhalen der geleden verliezen (voor den koning, zagen wij, aanzienlijk), daarna het behalen van zooveel mogelijk winst, de drijfveer zijn van haar daden. Toen zij begreep dit doel door het vaster snoeren van de koorden van monopolie en regeerings-protektie het best te bereiken, bekommerde zij er zich niet over, in hoeverre de belangen der Nederlandsche handels-bourgeoisie hiermee waren gediend. Hoe meer deze bourgeoisie versterkte, en begreep onder de vrije konkurrentie het voordeeligst te leven, hoe meer zij de H.-M. als een aan hare belangen vijandigen sta-in-den-weg ging beschouwen.

De monopoliseerende strekking der H.-M. kwam pas goed aan 't licht toen de Indische handel voordeelig begon te worden, d.w.z. sedert het cultuurstelsel was ingevoerd. Eerst in '32 stegen haar aktiën boven pari. Het kultuurstelsel vormde den onontbeerlijken schakel in den keten, die den toegang tot de schatten van Indië voor de vloten der private kapitalen versperde. Produktie, vervoer en verkoop werden daardoor in één machtige hand vereenigd.

De opbrengst van suiker en indigo, later ook van koffie, thee, tabak en zijde, kwam nu in de rijks-schatkist, zooals de opbrengst van hun vervoer in den koninglijken. En in die gelukkige dagen waren deze twee, in zeker opzicht, niet gescheiden, want de wil van den vorst besliste over de uitgaven van den Staat.

Wij komen nu tot den vrij gekompliceerden invloed der Handels-Maatschappij op de ontwikkeling der industrie. Na de Belgische omwenteling trachtte de regeering hier eene textiel-industrie uit den grond te stampen, om aan Noord-Nederland de voordeelen van den uitvoer naar Indië te verschaffen, Als ruil voor

de koninglijke bescherming en de voorrechten die de Handels-Maatschappij genoot, beval de regeering haar op Java een markt te »vinden« voor Ned. textielgoederen, en verplichtte haar in Ned. fabrieken jaarlijks voor 11 millioen aan katoentjes enz. te koopen. Het verlies werd gegarandeerd. Dit alles, natuurlijk, privatissimum. Het »vinden« van een markt was op deze voorwaarden niet moeilijk; evenmin het kweeken van een broeikas-industrie. De Nederlandsche textielfabrieken werkten onder dubbele protektie: een openlijke, bestaande in de 12 % inkomend recht, van de Engelsche boven de Nederlandsche katoenen en wollen stoffen op Java geheven, en een geheime, ongelimiteerde, die bijpaste al wat te kort kwam. Onder dit »stelsel« kwamen spinnerijen, weverijen en katoendrukkerijen op als champignons. Zij hadden met dezen parasiet ook veel overeenkomst. Het verlies voor de schatkist bedroeg in de jaren 1835—'37 20 % van de waarde van het produkt. Toch werd het stelsel nog jaren gehandhaafd, tot de finantiëele nood er een einde aan maakte, eer het bedoelde resultaat, de opvoedende werking der dubbele bescherming, bereikt was.

Zoodra de in 't geheim-zegenende hand zich terugtrok, verviel de »bloeiende textiel-industrie« op de meeste plaatsen even snel als ze was gestegen. In '44 waren de fabrieken te Beverwijk, Ruurlo en 's Heerenberg verdwenen; de Haarlemsche, die in '39 nog 1517 arbeiders aan 't werk hielden, verminderden dit op 966 [1]). Een uitzondering maakte Twente, waar de weldoener der menschheid, Th. Ainsworth, door zijne, voor rekening der Handels-Maatschappij opge-

---

[1]) Mr. Portielje, a. v. bl. 65.

richtte, weefscholen te Goor, Oldenzaal enz., aan de Twentsche kinderen de zegeningen van snelspoel en huis-industrie had leeren kennen en de gronden van de latere groot-industrie gelegd.

Een tweede voorbeeld van den tijdelijk gunstigen, maar op den duur doodelijken invloed van de combinatie van protektie en monopolie, leverden scheepsbouw en reederij. De regeering gaf aan den scheepsbouw een »aanmoedigende« premie van f 18 per ton, dat was 10 % boven de kosten van aanbouw en uitrusting. Gevolg: het kapitaal stort zich op den scheepsbouw; bloei der werven; snelle vermeerdering van het aantal schepen. Maar de Handels-Maatschappij hield de vrachtprijzen hoog (zij maakte f 100 per last winst) en buiten den Indischen, door haar gemonopoliseerden, nam Nederland bijna niet aan overzeeschen handel deel. Gevolg: spoedige overproduktie van schepen, afnemend voordeel voor de reederij, ongebruikt liggen der meeste schepen, die volgens rooster door de Handels-Maatschappij bevracht werden, gedurende negen maanden van het jaar. Algemeen resultaat: langdurige krisis in den scheepsbouw tusschen 1840—'50; de schepen verrotten of worden voor brandhout gesloopt.

Wij weten nu welk komplex van omstandigheden en maatregelen, hoe anders ook bedoeld, samenwerkten de Ned. kapitalen uit handel en nijverheid weg te houden. De regeering gebruikte zoowel de politieke macht van het koningdom als de ekonomische macht van het geslacht Oranje om het Ned. kapitaal uit te sluiten van zijn natuurlijk exploitatiegebied, Indië en den Indischen handel, en dit te monopoliseeren ten gerieve van den hardnekkigen

onwil des konings, in de door de grootmachten Nederland opgelegde voorwaarden toe te stemmen. Aan konkurrentie op de wereldmarkt viel in geen verte te denken. De binnenlandsche markt, kunstmatig klein gehouden door de zware accijns, die drukte op 't verbruik, werd daarenboven overstroomd met vreemde artikelen, door den smokkelhandel tot lagen prijs ingevoerd. Het Ned. kapitaal beproefde des te minder tegen al deze moeilijkheden op te tornen, daar het in de 18de eeuw den gemakkelijken weg had leeren kennen, die van alle last en inspanning onthief.

In een tijd, dat industrieele maatschappijen en vennootschappen nauwelijks bestonden, en kapitaal steken in een handels- of industrieele onderneming, ook beteekende de werkzaamheden en zorg der leiding op zich nemen, ook bekwaamheid en energie veronderstelde, in zoo'n tijd gaf alleen geldbelegging in effekten al de voor- en geen der nadeelen van kapitaalbezit. Het aandeel in de staatsschuld opende den rentenier het Eldorado van geld dat geld uitbroeide, zonder dat hij er naar omkeek, de zoete winst zonder vermoeienis des geestes, de goudregen neerdalend bij ééne beweging van de schaar. En parallel aan dezen gelijkgrondschen effenen weg, liep nog een andere, avontuurlijk en ongelijk, maar vol beloften van fabuleuzen rijkdom: de windhandel, de spekulatie. Dien kozen de rusteloozen, de waaghalzen, de begeerigen, en genoten er de opwinding van kans en wagen, van op en neer. De speelzucht zette het bloed in vlam met de koortshitte, die geen kracht beduidt, maar sloopt wat aan haar is overgebleven. De schijn van energie, waartoe zij opzweepte, werd door ontzenuwing en verslapping gevolgd die weer meer ongeschikt maakte tot gestadige

inspanning. En toch was de spekulatie in koloniale artikelen, in koffie vooral, de eenige band tusschen Nederland en de wereldmarkt, het eenige waardoor zij ook in haar aderen iets voelde van het schokkend pulseeren van zijn hart.

Die »lusteloosheid en het gebrek aan energie, ontaard in ziekelijke rust« zooals Portielje den toestand op ekonomisch gebied in de veertiger jaren kenschetst, was niet te wijten aan eenige karakter-eigenschap der natie, aan natuurlijke traagheid of apathie van den Nederlandschen stam. Omgekeerd. Energieke naturen en vaderlandslievende geesten als Potgieter er een was, voelden en betreurden de achterlijkheid van alle bedrijf, de versuffing en inertie waarin Nederland wegzonk. Zij zagen naar het verleden en pijnigden zich af met de vraag waarom de jongst-geborene van Jan Cordaats talrijk kroost juist Jan Salie moest wezen. Hun scheen een geheimzinnige verandering in den volksaard, afname der vitaliteit sedert de 17de eeuw de oorzaak van den ekonomischen stilstand. Bezorgd zochten zij naar een psychisch geneesmiddel voor dit zieke volk.

Het was anders dan zij dachten. De ekonomische verhouding was het primaire; al de sociale ellende gevolg. Die opborrelende energie van andere volken en staten, die zij waarnamen en waarmee de »ziekelijke rust« van den Nederlandschen poel in zoo droevig kontrast was, kwam voort uit hun min of meer snelle kapitalistische ontwikkeling, viel samen met de jeugd der groot-industrieele bourgeoisie. Haar strijd om de klassen en instellingen, die haar in den weg stonden, neer te slaan, haar uitzwermen de wereld over, de gevoelens van vrijheid, van rusteloozen oneindigen

groei die daarmee samenhingen, de bloei van kunsten en wetenschappen die haar in den schoot viel, dat alles moest hier ontbreken. Uit het ekonomisch leven van Nederland steeg de walm, die lusteloos en suffig maakte.

In de groote staten, wier evenknie de oude Republiek was geweest, Frankrijk en Engeland, sloot de machinale industrie onmiddelijk aan bij de bestaande manufaktuur, die niet alleen de noodige kapitalen en arbeiders leverde, maar ook door haar ver doorgevoerde arbeidsverdeeling den technischen grondslag van het bedrijf. In andere, achterlijker, landen bleven eenvoudige waren-produktie en klein-bedrijf langer dan hier, bestaan, tot de fabriekmatige produktie-wijze ze zonder het tusschen-stadium der manufaktuur, verving; hun maatschappijen vertoonden wel evenmin als de Nederlandsche eenigen trek van industriëele grootheid, maar haar wezen was pittig en gezond. Geringe kontrasten, gering klassenverschil; een plompe onbewegelijkheid van gedachten en vormen, maar een sterk-demokratische gezindheid bij handwerkers en boeren, fysieke kracht en geestelijk braak liggen; dit was, tot de adem van het kapitalisme over hen streek, de maatschappelijke fysionomie van landen als Zwitserland, Denemarken en Noorwegen; ten deele ook van Duitschland. Maar Nederland was een produkt van verval en ekonomische stagnatie, rot tot in het hart; een natie van monopolisten, renteniers en bedeelden; een land van maatschappelijke kontrasten zonder klassebeweging; van kapitaal zonder arbeid, en, zooals we later zien zullen, van ellende zonder verzet.

Beïnvloedde de ekonomische gesteldheid ieder maatschappelijk gebied en niet het minst het politieke

leven, politieke omstandigheden hielpen op hun beurt de ekonomische ontwikkeling tegenhouden. De protektionistische wetgeving, gevolg van de vereeniging met België, had in Noord-Nederland den handel belemmerd, maar de scheiding van '30 en haar nasleep, n.l. de toestand van gewapende vrede tot '39, drukte oneindig zwaarder dan de vereeniging ooit had gedaan. Niet alleen omdat de Belgen òf papen, òf demokraten waren, wilden de Noord-Nederlanders in '30 met alle macht gescheiden zijn van de Belgische onverlaten, maar omdat zij het zuiden als een blok aan het been van het noorden beschouwden: van 't afsnijden van dit blok verwachtten zij wonder wat goeds. Een der eerste maatregelen, in Oktober '31 in de Tweede Kamer voorgesteld, was: opheffing der belemmeringen, die ten bate van het zuiden in de noordelijke provinciën handel en nijverheid hadden gedrukt.

Voor de tweede maal sedert 1815 ondervond de natie niets dan teleurstelling. De handel aan de zuidelijke grenzen stond geheel stil; de schepen werden belegd met embargo; de milities en mobiele schutterijen op de grenzen, onttrokken jaren lang duizende handen aan produktief werk. De belastingen en accijnzen op de levensmiddelen werden telkens verhoogd en door de rente-betaling [1]) der snel vermeerderde staatsschulden verslonden. Het kapitaal vluchtte uit den kwijnenden handel en de industrie en nestelde zich in de staats-leeningen als in de armen zijner moeder. De nijverheid met uitzondering, zagen wij, alleen der textielindustrie, verliep. Hiertoe werkte mee de vermindering van premiën, geschenken, enz.,

[1]) In '34 bedroeg de rente der sedert 1830 opgenomen som al 10 millioen, van '30—40 groeide de schuld met 300 millioen.

uit de schatkist, bij wijze van bezuiniging: in '35 werden deze, van f 500,000 in vroegere jaren, op de helft teruggebracht.

De landbouw leed sterk onder de zware grondbelasting; op 't platteland stegen zoo lang militie en schutterijen in 't veld waren, daarenboven de loonen; en de graanprijzen bleven laag. Van den landbouw leefde bijna twee derde der bevolking, en zijn malaise werkte natuurlijk op het andere derde terug. Ter wille van aangelegenheden van ondergeschikt belang, nu het duidelijk was dat de hoofdzaak — de onafhankelijkheid van België — door de houding der mogendheden was gewaarborgd; ter wille van »eenige centen tonnengeld op de Schelde, familie-belangen nopens Luxemburg, en beschikkingen over wegen en vaarten, die gemakkelijk weer doelloos kunnen worden gemaakt,« [1]) zooals Luzac zich uitdrukte in de Kamer, onderwierp Willem I het land aan een uitputtingskuur die negen jaar duurde, en hield niet op, eer de patient bijna bezweken was.

De oude Republiek had zwaardere tijden doorgemaakt dan het »gewapend bestand« en kostbaarder oorlogen gevoerd. Maar haar bloedrijke konstitutie bleef gezond en tierde, in omstandigheden, die 't bloedarm lijf van nieuw-Nederland de tering bezorgden. Handel — niet te vergeten de kaapvaart — en nijverheid voerden in de 17de en 18de eeuw de Republiek altijd weer nieuwe schatten toe, omdat zij op een driedubbele uitbuiting berustten: 1° van de oos-

---

[1]) Van deze aangelegenheden was de onvoorwaardelijke opening der Schelde 't gewichtigst in hare gevolgen. De tegenzin der regeering, in zake de vrije vaart op de Schelde toe te geven, kwam voort uit haar gegronde bezorgdheid voor den nadeeligen invloed van de mededinging van Antwerpen voor de Hollandsche havens.

tersche volken; 2° van de Europeesche staten (door haar monopolie van vrachtvaart en tropische produkten); 3° van de talrijke arbeiders in de manufaktuur en matrozen. 2° en 3° kwamen in de 19de eeuw niet langer in aanmerking; en de profijten van 1° waren geringer dan vroeger omdat de Indische produkten niet langer het monopolie waren van Nederland. Met dat al had zonder Indië Nederland het in '30 geen drie jaar volgehouden en de godvruchtige Willem de Clercq had gelijk toen hij in '37 in zijn dagboek opteekende »Ik heb de innige overtuiging, dat door de goedertierenheid Gods de maatschappij [1]) de kurk geweest is waarop ons land sedert 1830 heeft gedreven«. Maar de steen door Willem I aan den Ned. staat gebonden was te zwaar voor de kurk en het drijven ging onder voortdurend proesten, en niet zonder bezorgdheid voor het finale »kopje onder« van een staatsbankroet....

Wij zijn nog niet aan het eind met de ongelukkige gevolgen der scheuring. Daartoe behoort ook het de overhand krijgen van een reaktionaire geest, een aartsbekrompen nationalisme. Vóór 1830 was de publieke opinie betrekkelijk vrijzinnig geweest. [2]) Maar de Julidagen in Parijs hadden tot de Belgische omwenteling den stoot gegeven. Deze droeg hier en daar, in Brussel b.v. een sterk demokratisch karakter en het waren voornamelijk arbeiders, de vaders van de mannen der Internationale, die deelnamen aan de straatgevechten

---

[1]) N.l. de Handels-Maatschappij, waarvan hij secretaris en later direkteur was: natuurlijk in verband met het cultuurstelsel.

[2]) Over het geheel vonden toen ter tijd onder allerlei standen, vooral den fatsoenlijken burgerstand, hier te lande de liberale gevoelens verreweg de meeste aanhangers, en werd b.v. de toenemende oppositie in Frankrijk... van harte toegejuicht." (Mr. H. van A.; Herinneringen, bl. 63.)

en de troepen de stad uitdreven. De aktiefste mannen in die dagen waren republikeinen [1]). Later vond België steun bij Frankrijk en Engeland, Nederland wierp zich vergeefs aan de voeten van Rusland om hulp. [2]) Achter België en de Belgische omwenteling zag het Ned. konservatisme dreigen, wat de taal van de dagen »de hydra der revolutie« noemde. Donker Curtius sprak in '33 van de »te bandelooze demokratie« in Frankrijk en Engeland. Maar Engeland met zijn industrie en opkomend Chartisme, Frankrijk met zijn burgerlijke demokratie steunden en schraagden den *vijand*; hun hand was het, die Nederland belette beslag te leggen op de Schelde, op Limburg en Luxemburg; zonder hen had België na den 10-daagschen veldtocht in de Ned. voorwaarden moeten toestemmen. Dat prikkelde, en een felle haat kwam op tegen die moderne landen, tegen de kapitalistische grootbourgeoisie, die hen regeerde, tegen iedere uiting van hun burger-

---

1) L. Bertrand, Histoire de la Coopération en Belgique, bl. 320.

2) De mogelijkheid is niet uitgesloten dat die hulp in 't geheim werd voorgespiegeld in denzelfden tijd dat graaf Orloff, adjudant van den Czaar, in den Haag was met de missie Willem I tot onderteekening der 24 artikelen over te halen. De volgende anekdote bewijst dit.

„Eenige jaren later (n.l. na het bezoek van Orloff) maar nog vóór de eindschikking met België, sprak ik met iemand die wel zelf buiten alle betrekkingen van dien aard was, doch wiens broeder in den Haag reeds toenmaals in de politieke kringen veel invloed had en daarna op ons staatstooneel een aanmerkelijke rol gespeeld heeft — over het verkeerde van 's Konings weigering om in 1832 aan de voorstellen van graaf Orloff gehoor te geven. Het antwoord dat ik op mijn aanmerking bekwam, was woordelijk het volgende; „Willem I is te dien opzichte niet te laken, want op hetzelfde oogenblik dat de Russische afgevaardigde zijne schriftelijke nota inleverde, voerde hij in een vertrouwelijk gesprek een geheel andere taal met den Koning, en gaf te kennen dat zijn meester, de Keizer, alleen maar voor den schijn te voldoen aan hetgeen met de vier andere mogendheden overeengekomen was, die nota had doen inleveren; maar dat hij zelf veeleer den tegenstand des Konings volkomen billijkte." (Mr. H. v. A., Herinneringen van vroeger en later leeftijd, bl. 171.) Welk voordeel Rusland bij een dergelijke dubbelzinnige politiek gehad zou hebben, behoeft hier niet te worden nagegaan, maar zeker is dat zulk een handelwijze geheel past bij de sluwe gewetenloosheid der Russische diplomatie.

lijk leven. Het nationalisme werd, als zoo vaak daarna, de behagelijke vorm der reakte. In overeenstemming met zijn ekonomische achterlijkheid, met het ontbreken van een *moderne bourgeoisie*, moest Nederland reaktionair zijn tegenover groot-kapitalistische landen als Frankrijk en Engeland. Tot 1830 had het in zijn oude burgerlijke en vrijzinnige traditie een kracht van tegenwicht gevonden. Uiterlijk scheen het liberaler dan zijn buren te zijn. Na 1830 werden de bordjes verhangen. Bewust en fanatiek koos Nederland partij voor de reaktie. Men haatte al het vreemde, omdat al het vreemde Nederland neerdrukkende vooruitgang was. Men haatte de machines: uitvindingen des duivels schenen zij. »Bijna in alle nijvere steden onzes land zag men de eigenaars van fabrieken en trafieken liever den ongelijken kamp met een wakkeren nabuur opgeven, dan de nieuwe werktuigkracht op het van ouder tot ouder overgeleverde bestaansmiddel toe te passen; ja menigeen beschouwde den rook der dampende stoomtuigen als den afgrijselijken walm van den put des afgronds.« [1])

In engelachtige reinheid zocht Nederland zich van al dit duivelsche vrij te houden. Verblinde ingenomenheid met zich zelf en zijn toestand, chauvinistische zelf-verheerlijking, die, op wie nu haar uitingen leert kennen, komisch werkt door de tegenstelling van voorstelling en werkelijkheid; haat en verachting voor het vreemde, dat men niet kende — ziedaar eenige uitspringende trekken in het nationaal-karakter van het tweede kwart der eeuw. Nederland was »het

[1]) Mr. G. H. Koenen, Voorlezingen over de geschiedenis der nijverheid, bl. 141. De goede man voegt er tot verontschuldiging zijner landgenooten aan toe, dat er „werkelijk iets zeer onaangenaams is in vele dier nieuwere industrieële uitvindingen."

bolwerk tegen revolutionaire wanorde en opnieuw dreigende Fransche overheersching. [1]) Zoo spraken de gewone konservatieven, de meerderheid.

Maar de ultra-orthodoxen, voor eenige jaren nog geheel zonder invloed, juichten in hun binnenkamer over de toenemende reaktie en da Costa kon tot de Clercq zeggen »dit is een land waar Christus de hand op gelegd heeft; hij heeft steeds een plekje waar hij zich verheerlijkt tot hij komt«. [2]) De Clercq zelf konstateerde dankbaar »de bewerking der natie door Gods hand: zij geeft nu bloesems en zal eens vruchten voortbrengen». [3]) Nu, de vruchten zijn niet uitgebleven.

Nationale zelf-overschatting is altijd gevaarlijk. In industrieële dingen, op militair- en onderwijs gebied, heeft zij menig groot rijk bittere ervaringen gebracht. Maar in het geval van een achterlijk land zonder zelfstandige beteekenis, dat in de beginnende aera van fabriekmatige industrie, van zijn buren alles te leeren had werkte zij iets ergers uit dan katastrofen: vereenzaming. Als de »Chineezen van Europa« bleven de Nederlanders in afgeslotenheid volharden, maar als Chineezen, die geen kostelijk-zelfstandige kultuur, geen eigendommelijke kunst, wetenschap en zeden, door eeuwen-oude traditie geheiligd, zorgzaam te bewaren hadden: niets anders dan kleinheid en middelmatigheid. De zelf-ingenomenheid hield begrijpelijker wijs niet langer stand, dan de afgeslotenheid duurde. Zij verdween, toen Nederland begon deel te nemen aan het internationaal verkeer en voor de internationale markt te werken; kennisname leidde tot verge-

---

[1]) de Bosch Kemper, Geschiedenis na '30.

[2]) W. de Clercq, Dagboek, bl. 324.

[3]) a. v. bl. 359.

lijking, vergelijking tot juister inzicht en schaamte.[1]) Van dien tijd dagteekent als reaktie de kosmopolitische trek, de ingenomenheid met 't vreemde boven 't eigene, de belangstelling in buitenlandsche literatuur, de navolging van buitenlandsche zeden en het wantrouwend gering-achten van 't nationale.

Het gemis aan innerlijke ekonomische beweging toonde zich ook in de late en gebrekkige ontwikkeling van het verkeerswezen. De kapitalistische productiewijze eischt de snelle verplaatsing van menschen en goederenmassa's. Geen kapitalisme, geen behoefte aan modern verkeer, geen bouw van spoorwegen[2]). Toen Willem I in '34 den aanbouw van een spoorweg Amsterdam—Keulen, wilde doorzetten, lieten zijn onderdanen hem in den steek, en de kommissie van voorbereiding moest bij gebrek aan inschrijvingen worden ontbonden. Wanneer de kroniekschrijver in 1835 opteekende, dat »de middelen van vervoer zoodanig waren, dat den reiziger weinig te wenschen overbleef« [3]) schreef de man waarheid: naar andere vervoermiddelen dan postwagens en trekschuiten had Nederland geen wensch, want geen behoefte. In '34 werd een tweede postwagen »aangelegd« tusschen Zwolle—Leeuwarden; en een stoomboot Amsterdam—Harlingen hield daarentegen op te bestaan. Op 't einde der veertiger

---

[1]) Een groote schok gaf o. a. de eerste internationale tentoonstelling, (Londen 1851) die, naar de vrijhandelaars meenden, de *wereldvrede*, d. w. z. het einde der oorlogen en de beslissing van het lot der naties door de ekonomische strijd alléén, inluidde. „De Nederlandsche nijverheid maakte op die tentoonstelling een hulpeloozen indruk." De meeste voorwerpen waren... zoo onbehagelijk, dat het geheel den Nederlander wel pijnlijk moest aandoen; de voortdurende leegte en stilte in die afdeeling was dan ook een sprekend bewijs, dat ieder in dat ongunstig oordeel deelde." (J. J. de Lange, Proeve eener handelsgeschiedenis; bl. 61.)

[2]) Dit sluit niet uit den bouw van sommige lijnen, b. v. den Transch-Siberischen spoorweg, om een strategisch doel.

[3]) Lastdrager, Nieuwe Geschiedenis.

jaren getuigde het »Tijdschrift voor Statistiek en Staathuishoudkunde« dat de voetpaden, die heerweg der marskramers en kleinhandelaars, van grooter belang dan zijne spoorwegen voor Nederland waren.

In '30 was de eerste lijn, Liverpool—Manchester, aangelegd. Een paar jaar later begonnen Engeland en Frankrijk aan de bouw van hun spoorwegnet; daarna volgden Duitschland en België. De kapitalistische ondernemings-lust stortte zich op den spoorwegbouw, en de beruchte zwendelarijen en spekulaties der haute finance onder Louis Philippe waren een symptoon der snelle kapitalistische ontwikkeling van Frankrijk na 1830. In Nederland oordeelde in '36 de Kamer van Koophandel te Rotterdam een spoorwegverbinding met Keulen overbodig, en adviseerde tot een systeem van »snelvarende trekschuiten« Amsterdam—Keulen met overlading te Vreeswijk op de stoomboot naar Rotterdam. Antwerpen had reeds toen plannen tot een spoorwegverbinding met Keulen ontworpen en dit plan baarde in Holland »veel zorg«. [1]) Maar bij deze onwezenlijke spruit bleef het; en de Tweede Kamer bleek van gelijke meening als het Rotterdamsch Handelslichaam en verwierp met 46 tegen 2 stemmen het voorstel tot een leening voor een lijn Amsterdam—Arnhem.

In '39 werd de eerste lijn in ons land, Amsterdam—Haarlem, geopend, maar in '47 was het verlengstuk den Haag—Rotterdam nog niet voltooid. In 1850 had Nederland nog maar twee spoorweglijnen: Amsterdam—Rotterdam en Amsterdam—Arnhem via Utrecht. En in 1860, 21 jaar na opening van het eerste lijntje, bedroeg ons spoorweg»net« 335 K.M.

[1]) Lastdrager, Nieuwste Geschiedenis.

Twente, de eenige streek waar iets wat naar moderne industrie zweemde, aan 't opkomen was, moest zich voor den aanvoer zijner grondstoffen en het vervoer zijner produkten behelpen met straatwegen en een op vijf uur afstand van Enschedé gelegen kanaal.

Zoo werd, wat gevolg was, op zijn beurt oorzaak. De achterlijkheid der middelen van vervoer en verkeer, door gemis aan ekonomische ontwikkeling veroorzaakt, hield die weer tegen. De groei der Twentsche en Brabantsche textiel-industrie niet alleen werd er door belemmerd, maar voornamelijk de groei van den handel. De groote havens bleven, afgesloten van hun natuurlijk »achterland«, kwijnen; Antwerpen profiteerde en werd groot. Toen de bourgeoisie na '48 de politieke macht in handen kreeg, gevoelde zij de behoefte aan spoorwegen, en gebruikte het geroofde geld uit Indie tot hun bouw. Maar de verloren tijd viel niet in één, noch zelfs in tien jaar in te halen.

In een land zonder mijnen, zonder spoorwegen en zonder industrie, ontbrak menige prikkel tot de studie der natuurwetenschappen. Een praktisch-gevormd intellekt behoefde hier niet, als in landen van groote ekonomische beweging, snel te worden vermeerderd nòch om te leeraren, nòch als ingenieurs [1]) enz. Technische-, handels-, industriescholen waren niet te vinden; van opleiding in 't buitenland was geen sprake. Middelbaar onderwijs van staatswege bestond niet, het werd geheel overgelaten aan bijzondere personen. Op de latijnsche scholen werden bijna uitsluitend de oude talen onderwezen. De koninklijke

[1]) Behalve bij den Waterstaat. Op dit gebied bracht de eeuwen-oude praktijk en traditie steeds vele verdienstelijke mannen voort. De verdediging van den bodem tegen *natuurlijke* gevaren was hier van oudsher een voorname faktor van de technische ontwikkeling.

Akademie voor Ingenieurs, geopend '43 met 46 leerlingen, tobde tot in haren dood in 1864 met finantieële moeilijkheden — staatssubsidie werd niet gegeven — en zeer gebrekkige hulpmiddelen. [1]) Over die jaren bedroeg het aantal kweekelingen 1241, waarvan 615 Ned.-Ind. ambtenaren. Eerst in 1864 werd de Polytechnische school opgericht. Voor de jongens der burgerklasse was het genoeg, zoo zij wat rekenen, talen en geschiedenis leerden: de geringe omvang der op traditioneele wijze gevoerde zaken had verdere wetenschap maar onnoodige ballast doen zijn op het kantoorkrukje, waarvoor zij, tusschen hun 14de en 16de jaar, de schoolbank verlieten.

Het universitair onderwijs was nog niet voornamelijk aangelegd op het snelle ingieten van de bepaalde dosis vakkennis, die, volgens voorschrift verzwolgen, recht verleent tot deelname aan den wedstrijd in de groote arena der vrije konkurrentie, afdeeling intellekt. Natuurlijk wordt hiermee niet beweerd dat aan de Ned. Universiteiten een onverschrokkene »vrije wetenschap« vorschte en zich ophief tot het ideale als een adelaar tot de zon. Het wetenschappelijk leven is in een land, al kent het ook een algemeener verband dan het nationale, en ontvangt het vaak zijn impulsies van over de grenzen, toch niet los van de nationale verhoudingen, en in de wetenschap ging het dorre blad van een afgestorven klassicisme maar al te vaak door voor sappige vrucht. [2]) De universiteiten waren

---

[1]) Gedenkboek van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, bl. 263.

[2]) In de „herinneringen van Mr. H. v. A." vinden omtrent eenige Groningsche professoren het volgende aangeteekend. (Van Mr. J. v. Eerde .... „zijne colleges werden niet druk bezocht en men moet het erkennen — zelfs door de studenten die een loffelijke uitzondering maakten, met weinig vrucht. Men hoorde jaar op jaar hetzelfde diktaat op een slaperigen toon voorlezen — trouwens ditzelfde was toen ter tijd ook wel aan andere

meer dan iets anders, gelegenheden tot het opdoen van »menschen-kennis« en van finantieële ervaringen voor gefortuneerde en aanzienlijke jongelui. Een verplicht toelatings-examen werd pas ingevoerd na '45. Fossielen uit de achttiende eeuw prevelden er hun Latijnsche colleges, en wie ook lichamelijk de pruik, symbool van oude tijden, in eere hield en in top bleef voeren, toonde de werkelijkheid het zuiverst te beseffen. Alleen in de theologische brouwerij was eenig leven: uit grondstoffen over de grenzen ingekocht, eerst wijsbegeerte van Kant en Krause, in een latere periode bijbelkritiek van Strauss en Baur werd een nationaal product gefabriceerd, de »Groninger richting«, waaruit later het modernisme voortkwam, voedzaam noch smakelijk, maar uitstekend berekend voor de slappe maag die het zou genieten en de van hartigheid afkeerige smaak der liberale bourgeoisie.

In de theologische fakulteit werd het broedsel van klein-burgerlijk intellekt uitgestoofd, dat in de derde kwart eeuw Nederland zou overstroomen met schrijvers-dominé, dichters-dominé, journalisten-dominé, allen, in denkwijze en schrijftrant hun gemeenschappelijke afkomst bewijzend, als leghorns, houdans en wyandotten door gekakel hun gemeenschappelijke afstamming van het hoendergeslacht. De overmaat van kerkelijk leven, waaraan Nederland tot in onze dagen lijdt, werd

---

academiën het geval — en de jaarlijksche kursus liep er gewoonlijk ten einde, zonder dat men zeer ver in de geschiedenis der wereld gevorderd was" (bl. 22)... Over Prof C. de Waal: „Van lieverlede bemerkte men... dat de voordracht op zijn colleges zoo duister was, dat de naarstigste studenten zich soms vruchteloos inspanden er slot of zin aan te vinden" (bl. 24). Over Mr. B. H. Lulofs. „Bij zijn optreden als hoogleeraar was hij misschien nog niet geheel thuis in een vak, vroeger slechts als liefhebberij-studie beoefend" (bl. 28). En Groningen was de meest vooruitstrevende akademie en genoot, althans in de jurisdische fakulteit, een goeden naam (bl. 17).

voorafgegaan door een overproduktie van theologen; en de sociale nam ten onzent, in de veertiger jaren, den vorm eener proponenten-kwestie aan. Geen wonder wanneer men nagaat, dat in 1818 247 en in '38 668 studenten in de Godgeleerdheid waren ingeschreven. De moeilijkheden van den bestaansstrijd voor de velen die geroepen maar niet beroepen, dat is in deze, uitverkoren, waren; de demoralisatie die dikwijls hun deel was, heeft Potgieter op gemoedelijke en sympatieke wijze beschreven. [1])

* * *

In alle west-europeesche landen zijn de jaren 1843—48 jaren van gebrek en zware ellende geweest. In '43 krisis; daarna slechte oogsten, in '45 en '46 aardappelziekte en gevaar voor hongersnood; in '47 nieuwe krisis en enorme werkeloosheid: ziedaar de fysionomie der voorgangers van het revolutiejaar '48. In Nederland klagen de Gedeputeerde Staten van N.-Brabant in '43 over toenemende armoede door de hooge prijzen der levensmiddelen en den stilstand der fabrieken. De Handels-Maatschappij had haar bestellingen verminderd en daarvan hing de Drentsche, Brabantsche, Hollandsche, Overijsselsche en Geldersche industrie af. In Friesland en Groningen vervielen handel en scheepvaart en, als gevolg daarvan, de scheepswerven, touwslagerijen, zeilmakerijen, enz Verschillende suikerraffinaderijen werden afgebroken. De stokerijen ondergingen »een ongeloofelijken achteruitgang«. [2])

Het jaar daarop waren de klachten erger; detachementen dragonders werden naar Overijssel gezonden

---

[1]) In „Als een visch op het drooge.'
[2]) Mr. Portielje, a. v. bl. 67.

om te waken tegen de diefstallen uit honger, van den verminderden arbeid in de fabrieken te verwachten.[1])

In '45 vonden hongeroproeren plaats te Delft, Haarlem en den Haag, in '47 door geheel Friesland en Groningen. De landverhuizing steeg tusschen '44—'47 van 171 tot 5322 personen, een hoog cijfer voor een volk, nog vijf-en-twintig jaar daarna te gedemoraliseerd en apathisch om anders dan door den hoogsten nood gedwongen uit landverhuizen te gaan.

De ellende was in Nederland in de jaren 1843—'48 niet minder erg, maar aan andere oorzaken te wijten dan in Frankrijk en Engeland, en zelfs dan in Duitschland en Belgie. In 't buitenland was zij akuut; veroorzaakt, in de ekonomisch meest ontwikkelde landen, Engeland en Frankrijk, door de snelle uitbreiding der produktie bovendie die der markt; in achterlijke streken als Vlaanderen en Silezië, door de verdringing der handweverij door de textiel-industrie. Maar in Nederland was de kronische ellende het gevolg van het gemis aan groot-kapitalistische ontwikkeling, van permanent gebrek aan werk. In het buitenland brachten de veertiger jaren voor Engeland de grootste krachtsinspanning der chartistische beweging en het bereiken van haar grootste triomf: de tien uren wet; de koöperatieve idee was er reeds vroeger geboren en gedeeltelijk toegepast; voor Frankrijk brachten die jaren een zoo rijke oogst aan belangrijke socialistische ideeën en geschriften dat zijn proletariaat er, ten deele, nog heden op leeft; voor Duitschland de geboorte van het wetenschappelijk socialisme en der kommunistische propaganda, voor België een eerste

---

[1]) Tegenwoordige klagte over verval van nijverheid, duurte en armoede, door A. Grevelink (Tijdschritt voor Staathuishoudkunde en Statistiek 1844).

poging tot coöperatie. In al die landen ontstond een zwakker of sterker verzet der arbeidersklasse tegen de bourgeoisie en de kapitalistische maatschappij. In Nederland begon, en hier bleek weer zijn achterlijkheid, slechts het verzet der bourgeoisie tegen de aristokratie.

De Nederlandsche bourgeoisie der veertiger jaren was een nog ekonomisch zwakke klasse met beperkten geestelijken horizon en betrekkelijk geringe vitaliteit. De oppositie en drang tot nieuwe grondwetsherziening, die nadat een gedeeltelijke in '40 was geschied, spoedig weer opkwam, had zijn oorzaken in den slechten ekonomischen toestand ook der middenklasse, [1]) de hooge belastingen, en de paniek, door den aanslag op de beurzen van minister v. Hall opgewekt. [2]) De bourgeoisie beloofde zich gouden bergen van bezuiniging der staatshuishouding en vrijhandel: [3]) had zij

---

[1]) Mr. Portielje a. v. „Kwijning en verval bespeurt men allerwegen; bloei of vertier slechts hier en daar, als zeldzame uitzondering. De middel- of hoogere klassen gaan achteruit" (bl. 69).

„Zien wij voor een oogenblik de toenemende armoede voorbij, de geest, die onder de meergegoeden heerscht, noopt tot nadenken. Wat toch zien wij daar? Een ambtsbejag, alsof de geheele maatschappij zich in een ambt moet oplossen... Dikwerf geschiedt het om weinige honderd guldens, in de hoop een sober bestaan te vinden." (bl. 70).

[2]) „De hartstochtelijke beweging tegen de zoogenaamde monsterwet liet bij de oppositie geen kalm nadenken toe. Onder den invloed van de *Arnhemsche Courant*, van de *Spectator*, van de brochure van den oudgouverneur van Rechteren en anderen, werd *grondwetsherziening* het groote woord, waaronder een gedeelte der natie bezuiniging van al het overtollige verstond." (De Bosch Kemper, a. v. Deel IV bl. 458). De „monsterwet" van v. Hall wilde een buitengewone belasting van $1^1/_2$ % op alle bezittingen en inkomsten tot bezittingen herleid en een geldleening van 150 millioen à 3 %. Bij deze vermogens-belasting waren de diakoniën niet vrijgesteld, wat het voorstel ook bij de arme klassen zeer inpopulair maakte. De „vrijwillige" leening werd, tot 117 millioen teruggebracht, met kunst- en vliegwerk volteekend, — de belasting niet uitgevoerd.

[3]) „Meer dan 100 petitiën van onderscheidene handelaars en fabrikanten, onderscheidene artikelen in het *Handelsblad*, de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en verscheidene geschriften toonden, hoe deze aangelegenheid in het laatst van November en het begin van December ('43) oneindig meer dan de grondwetherziening de belangstelling van het publiek opwekte" a. v. (bl. 475)

beide kunnen verkrijgen ook zonder grondwetsherziening, zij zou zich voor deze niet warm hebben gemaakt en geen rechtstreeksche verkiezingen begeerd. Ideologische vereering der demokratie-om-haar-zelve kan men haar allerminst verwijten.

Gelegenheid tot ontwikkeling van den handel wilde zij, thans tegen gehouden door lasten en rechten, wier opbrengst uit de schatkist rolde in de zakken van gunstelingen, hooge ambtenaren en officieren, in goud regen van traktementen en pensioenen op de oude patriciërs-geslachten neerdaalden. Openbare administratie der staats-gelden, thans in duister verknoeid en verkonkeld: openbaarheid en wettelijkheid der uitgaven, verantwoording der weggemoffelde millioenen eischte zij. Weten wilde zij wat er met haar geld werd gedaan en er over te zeggen hebben. En vooral: weten waar de Indische baten verdwenen en daàrover te zeggen hebben, die gebruiken voor hàre belangen. En hiertoe was noodig: deel aan de regeering, verovering der politieke macht; en als middel daartoe direkte verkiezingen en verantwoordelijkheid van het ministerie.

Dit zijn de idealen geweest waarvoor de Ned. bourgeoisie in de veertiger jaren heeft gestreden. Aan den emancipatie-strijd der 16de eeuwsche burgerij had de historische ontwikkeling de dubbele schoonheid en roem geschonken waarmee hij uit de diepte der eeuwen ons tegenflonkert. Als strijd voor onafhankelijkhed, strijd voor vrijheid van geweten staat hij in ons bewustzijn, en al het verheven heroïsme en het innig gemoedsleven dier beide motieven, verrijken en sieren hem. Maar de historische ontwikkeling is een karige godin: zoo rijke gave zij over de voor-

vaders had uitgestort zoo arm bedacht zij de zonen. Nergens is zoo armzalig als hier de strijd om macht der liberale bourgeoisie geweest; nergens toonde zich haar gelaat zoo koud door het ontbreken van allen revolutionairen geestdrift, nergens haar lichaam zoo naakt door de scheuren van een armzalig geestelijk leven.

De verschillende elementen die in de veertiger jaren de oppositie vormden — de liberale handelsbourgeoisie, een groot deel van intellekt, de landbouwers vooral der noordelijke provinciën, de achteruitgezette katholieken van het zuiden, rekenden na de parlementaire nederlaag van '44, in het minst niet op een spoedige overwinning. [1]) Nog in '46 voelden zij hun kracht van aanval te zwak tegen de krachten-van-behoud tegenover hen.

Toch hadden die weinig te beduiden. Het semi-absolutisme was geen reëele macht in Nederland, omdat het niet, als in Pruisen een klasse achter zich had, waarop het steunde, maar slechts een kliek van aristokratische families. Een handvol persoonlijke belangen was alles, wat met het besnoeien en afsnijden der koninklijke macht in '48 gevaar liep. Zij beschaduwde nog en gaf gouden vruchten, maar het inwendige was uitgehold; een stootje maar, en daar lag zij.

Niet de Nederlandsche bourgeoisie heeft den stoot gegeven. Had zij door eigen kracht moeten overwinnen de rijpe peer had nog menig dagje gehangen. Maar ook de bourgeoisie voerde haar klassenstrijd internationaal,

---

[1]) Vissering, Herinneringen, II. Inhoud. „In dien tijd (1846) scheen de zegepraal der voorstanders van hervorming en vrijheid nog verre, toen de loop der gebeurtenissen zelve .... dien plotseling aanbracht."

al deed zij 't minder bewust dan wij den onzen. Het »souvereine« koningschap in Nederland trachtte zich, bij 't geluid der Parijsche fussiladen, nog schrap en op zijn achterste beenen te zetten, maar zoodra Berlijn 't Fransche voorbeeld volgde, viel het van schrik omver. Een paniek beving de autokratie, toen de troonen over de grenzen omverrolden of 't kegels waren geweest.

Berlijnsche studenten, klein-burgers en arbeiders hielpen op den 18den Maart de Duitsche bourgeoisie aan de heerschappij, maar ook de Nederlandsche. Een ander overwon voor haar, en zij hoefde niets meer te doen, dan de zoete vrucht in den mond te steken en zich te verbazen, dat haar vijanden nog laffer waren dan zij.

De houding der Ned. bourgeoisie in de voorjaarsdagen van '48, en in de jaren daarna, wordt beheerscht door het feit, dat zij noch met een reaktionaire klasse voor zich, noch met een echte revolutionaire achter zich te rekenen had. Zij werd tegen gehouden noch gedreven. Zij deed niets meer en niets minder, dan zij zich voorgenomen had te doen, n.l. wat noodig en nuttig was voor haar zelve. Zij behoefde niet den steun van het proletariaat of van de kleine burgerij om met het konservatisme af te rekenen; zij werd dus ook niet gedwongen tot tijdelijke concessies aan proletariaat en kleine burgerij die zij hen later weer afhandig maakte: op de aktie behoefde geen reaktie te volgen, want de aktie had precies de klok van het politieke leven op het uur der volle en ongedeelde heerschappij van de bourgeoisie gezet. Door een kiesstelsel van direkte verkiezingen met hoogen census vestigde zij de meest naakte en brute heerschappij

van den geldzak, en bespotte koelbloedig haar eigen subtielste deel, het van aardsche goederen verstoken intellekt, dat adresseerde en petitioneerde om kiesrecht, met de beleediging »wij willen geen gepriviligeerde standen meer«. Zij gaf het recht van vereeniging vrij, maar maakte het voor de arbeiders tot een illusie door de bepaling van den Code Pénal te behouden die werkstaking strafbaar stelde. Zij vaardigde vrijheid van drukpers uit daar 't gemis er van haar onaangename ervaringen bezorgd had, maar liet het dagbladzegel bestaan.

Overal buiten Nederland, was het jaar '48 vol bloedigen ernst en tragische worsteling. Worsteling die aan het absolutisme den genadestoot gaf, de klein-burgerij aan de politieke macht deel deed krijgen, en tusschen de verbondenen van gisteren, bourgeoisie en proletariaat, de groote politieke scheidingslijn groef, die nog wel menigmaal overschreden, maar nooit meer uitgewischt zou worden. In Nederland houden de gebeurtenissen van '48 het midden tusschen een komisch intermezzo en een idylle. Een koning meer dan op zijn souvereiniteit, gesteld op het lukratieve en representatieve deel van zijn baantje, en voor zich en zijn nakomelingen in lengte van dagen de rol aanvaardend een marionet der bourgeoisie en een dood-eter der natie te zijn. Een bourgeoisie meer dan met verlangen naar politieke rechten, met bezorgdheid voor haar beurs vervuld, en bij de eerste tijdingen van het uitbreken der revolutie in Parijs, geenzins aan de korrupte impotentie die haar regeerde een eind makend, maar overleggend hoe bij de daling der effecten te handelen en zich druk makend met het vast-stellen van een algemeene kompensatie-koers. Een proletariaat van

bedeelden en onbewusten, grinnekend om eenige aanplakbiljetten van kommunistische zijde, waarin »het volk« werd uitgenoodigd op den Dam samen te komen, in luidruchtige vreugde joelend om het vuurwerk ter eere eener grondwet, die van hunne rechten niets wist. Ziedaar de politieke vertooning, die Nederland maakte in 1848.

II.

Op de slechte oogsten van '45 en '46, de krisis van '47, den stilstand in handel en bedrijf van '48, volgde voor het kapitaal een reeks van vette jaren. Een tijdperk van ekonomische bloei begon, dat, in '57 en '66 door de onvermijdelijke krisis onderbroken, aanhield tot '73. Toen kwam de keerzij: twintig jaar van ekonomische malaise, slechts nu en dan afgewisseld door een vleugje voorspoed.

In de produktie wordt dit tijdperk gekarakteriseerd door de groote uitbreiding van metaal-industrie en mijnbouw, zooals de eerste helft der eeuw door die der textiel-industrie, en het laatste kwart door die van chemische- en elektrische industrie. De vrijhandel had overwonnen, en met hem de arbeids-verdeeling, die van Engeland »de werkplaats der wereld« maakte. De ontdekking der goudvelden van Californië en Australië deed een groot verkeer tot stand komen met streken tot dusver woest of dun bewoond. Japan en de kusten van China werden, willig of met geweld, voor Europeesche invloeden en producten geopend. De wereldmarkt zette zich even snel uit naar het scheen als de produktie toenam en verteerde wat hem aangeboden werd. De Engelsche bourgeoisie vooral zwelgde

in geld en in macht, zij stond in haar zenith en meende dat het altijd middag blijven zou. Vrijhandel beteekende voor haar monopolie op de wereldmarkt, snelle en zekere akkumulatie van kapitaal. Een kruimpje van den overvloed viel ten deel aan de arbeiders, hun levens-standaard steeg, hun consumptie van levensmiddelen nam toe, en die levensmiddelen moesten grootendeels door 't buitenland worden geleverd. De agrarische staten profiteerden van Engelands industrieëlen bloei.

Als vrucht van den algemeenen voorspoed der vijftiger jaren viel onze liberale bourgeoisie eenige opleving in sommige bedrijven, en eenige afname van het pauperisme in den schoot, die zij natuurlijk met gewone bescheidenheid aan haar voortreffelijk bestuur dankte. De prijzen der koloniale voortbrengselen stegen; uit hun vérkoop kon jaarlijks een deel van de staatsschuld geamortiseerd, en zoodoende de schroef der belastingen neergedraaid worden. Maar vooral voor den landbouw zette een tijd van bloei in die in een agrarisch land als het onze, op alles terugwerkte.

Dertig jaren lang ging het landbouwbedrijf in Nederland op rozen. De uitvoer naar Engeland was, sedert '43, snel gestegen — in drie jaar met 4 millioen — maar na '47 begon 't pas goed. De Engelsche industrieële bourgeoisie had voor de verwezenlijking van haar plan »Engeland de werkplaats der wereld« goedkoope levensmiddelen noodig. De gunstige ligging van Nederland, zijn vette, vruchtbare weiden, zijn vochtig klimaat, alles maakte het geschikt een groote leverancier van vleesch en zuivel-producten te worden voor de dertig millioen, die in gestadigen arbeid boven- en onder de aarde krielden aan de overzijde van het Kanaal.

De uitvoer van vee steeg in vier jaar ('46—'51) van 64.000 op 240.000 stuks. De prijzen van vee, zuivel en granen werden gestadig hooger, de grondrente steeg, de grond zelf werd als spekulatie-artikel haast even geliefd als de koffie. Deze omstandigheid hield weer de industrieële ontwikkeling tegen. De landbouwers profiteerden van de groote vlucht der Engelsche industrie; hun rijkdom nam toe, zooals die van de grondeigenaars aan den rand eener gemeente, door een ontwikkeling waaraan zij zelf part noch deel hadden. Zij dienden de liberale staathuishoudkunde tot bewijsmateriaal, dat alles goed was in de beste der werelden, en hun lot staafde de zegeningen van liberaal bewind, vrijhandel en staats-onthouding. [1]) Want de staat jan-hen was na '48 vervangen door den staatnachtwaker, en »handjes thuis« het nieuw parool.... behalve in dingen als spoorwegen en havens, waarin de handels-bourgeoisie een behulpzame hand noodig had. Maar de landbouw kon zich zelven helpen, de officieele Provinciale Commissies werden opgedoekt, voor landbouw-onderwijs was de leus der regeering »geen man en geen cent.«

De boertjes werden slapend rijk. Ze kochten gouden hoofd-ijzers en piano's; en verlieten den aartsvaderlijken spaarkous, om klanten te worden der kommissionairs in effecten. Maar materieele bloei die niet het gevolg is van ekonomische ontwikkeling, van inspannin g

---

[1]) o. a. bij Vissering, Herinneringen II in „Regeling van het armwezen" het aan de pessimistische groot-uitmeters der armoede voorgehouden beeld:... „Verlustig uw oogen aan het welgedaan voorkomen onzer landlieden, en hun knappe en degelijke kleeding; aan den kostbaren opschik hunner vrouwen en dochters, bezoek hen op eigen hiem en hof en merk op, hoe hunne schuren en stallen verbeterd en vergroot, hunne woningen verfraaid zijn; treed de woningen binnen en let op hoe de zin voor comfort en levensgenot daar doordringt" (bl. 218).

en energie is uitteraard precair, en werkt vaak demoraliseerend. Het »zoo gewonnen, zoo geronnen«, gold hier niet van de verdiensten maar van wat hun bron was: de bloei van 't bedrijf. Kwade praktijken, bedriegerij en vervalsching werden gewoonte; in 't beste geval heerschte nonchalance en sleur. Van landbouwwetenschap en theorie hadden de boeren geen andere voorstelling dan hunne zelfbedachte-karikaturen; nimmer is de »theorie« hartgrondiger veracht, dan door deze practici en empiristen bij uitnemendheid. Maar niet alle praktijk maakt levend. De beperkte ervaring van onwetende individuën, de tradities in 't uit zijn aard konservatiefste aller bedrijven, dat waren de orakels waarnaar men luisterde. De krachten die den landbouw kunnen revolutioneeren: technisch en theoretisch onderwijs en industrieele invloeden en methoden ontbraken. Geen model-grootbedrijf kon hier tot voorbeeld dienen. Tijdelijk en voorbijgaand, moest de bloei zijn voor een bedrijf en de welvaart voor een klasse, die voortbracht voor de wereldmarkt, onder het stelsel der vrije konkurrentie, en niet wist dat haar wet was: rusteloos streven naar vermindering der produktiekosten door verbetering van het bedrijf; en dat over wie niet aan die wet voldoet vandaag of morgen »la mort sans phrase« wordt uitgesproken.

De grondwetsherziening van 1848 gaf aan de Ned. bourgeoisie de politieke macht; zij begon haar loopbaan als heerschende klasse, zij kreeg ruim baan voor haar ontwikkeling en ruimde alle beperkingen en privilegiën op, die haar in den weg stonden. Maar zij kon niet, zooals b.v. de Engelsche bourgeoisie door de afschaffing der graanrechten had gedaan, door het instrument der politieke macht met één slag een

groote verandering tot stand brengen, zooals men een zware last optilt met een hefboom. De hefboom bezat de bourgeoisie, maar er was nog niet veel te tillen. Met andere woorden: de voorwaarden tot groot-kapitalistisch bedrijf in handel en industrie moesten in '48 in Nederland nog worden geschapen.

De meest positief-liberale voortstuwende kracht der bourgeoisie was hier het handels-kapitaal. Middelen van vervoer en verkeer, spoor- en waterwegen had het voor zijn bedrijf noodig. Aan 't handels-kapitaal kwam de overwinning der bourgeoisie 't eerst ten goede. Een van de eerste daden der liberale regeering was 't verbeteren of aanleggen der kanalen voor het *geestelijk* verkeer. De moderne handel behoefde evenzeer de overwinning van den tijd en van de ruimte voor de gedachten, als hun inkrimping voor de materie. Het postwezen werd geregeld, de telegraaf aangelegd ('51).

De handel kreeg vrijheid van beweging: de slagboomen der differentieële en doorvoerrechten vielen; het tonnengeld werd afgeschaft. Het tarief voor de grondstoffen voor den scheepsbouw werd verlaagd; het natuurlijk gevolg van handelsbloei was sterke uitbreiding van dit bedrijf; in de provincie Groningen alleen stonden einde '52 101 nieuwe zeilschepen op stapel. Na de ontdekking van de Australische goudvelden kwam een drukke vaart op tusschen Oost-Indië en Australië. In 't geheel groeide de handelsvloot in de vijftiger jaren van 363 tot 608 schepen. Op scheepswerven en reederijen stortte zich het kapitaal tot een flinke overproductie bereikt was; de vrachten daalden van f 50 tot f 18 per last, de werven gingen te niet en de reeders over den kop: het kapitaal leerde, dat ook het stelsel van

vrijhandel en niet-reglementatie, niet alles boter was tot den bôôm.

Spoor- en waterwegen had de handels-bourgeoisie voor haar belangen noodig: zij gebruikte om ze te maken, haar macht en het geld van den staat. Er was toch iets in Nederland veranderd sedert de dertiger jaren; het geld-kapitaal dat toen zijn neus had opgetrokken voor de „ijzeren wegen" speurde nu dat er iets te verdienen viel en in vier jaar tijds, 1857—'61, kwamen er 65 aanvragen van spoorweg-koncessies in bij de regeering. En de steden die toen — in de dertiger jaren — tot snelvarende trekschuiten adviseerden, stonden nu als leeuwen tegenover elkaar bij de groote spoorweg-debatten in de Eerste en Tweede Kamer. De woedende rivaliteit tusschen Amsterdam en Rotterdam, tusschen het Noorden en het Zuiden, tusschen Friesland en Groningen, staats-exploitatie en particuliere, het kabaal, de intrigues achter de schermen, de knoeierijen in het parlement, alles bewees dat Nederland vooruit begon te gaan in kapitalistische ontwikkeling. Zij hadden het nog niet, de goden dezer eeuw, maar zij begonnen het te krijgen.

In 1860 werd de wet aangenomen, die den Staat machtigde 811 K. M. spoorweg aan te leggen in tien jaar en daarvoor honderd millioen te besteden. Twee jaar later kreeg Rotterdam de toezegging van zijn Nieuwen Waterweg op staatskosten; en Amsterdam voor zijn Noordzee-kanaal een staats-subsidie, tot aanmoediging en steun van het particulier initiatief. Maar Amsterdam met zijn overwegend geldkapitalisme, was nog maar half wakker voor handelsbelangen, en het zou nog jaren duren eer het particulier initiatief een spade in den grond ging steken.

Het was praktisch gehandeld van de bourgeoisie in de vijftiger jaren en een gezonde uiting van klassenbewustzijn, dat zij het kultuurstelsel niet in den hoek wierp eer zij er alles had uitgehaald wat het kon geven. Van sentimentaliteit heeft de bourgeoisie nooit last gehad, behalve in woorden, en het ware dwaasheid geweest van haar te verwachten, dat zij aan de in het kultuurstelsel belichaamde geniale wijze, de koloniale produkten zoo goed als om niet in handen te krijgen en ze tegen hoogen prijs te verkoopen, een eind zou maken, alleen om de voddige omstandigheid dat het den Javaan een derde tot de helft zijner rijstgronden, tweehonderd en veertig dagen arbeid in het jaar en somtijds het leven kostte. Hij kon blij zijn, de sloeber, dat hij grond, arbeid en leven geven mocht. Maar het gevaar bestond, dat ongeduldige en te haastig vooruitstrevende geesten al te spoedig den Javaan de zegeningen van vrijarbeid hadden willen verschaffen en het kultuur-stelsel, die erfenis der autokratie, door het partikulier initiatief vervangen. Echter, enkelen mochten zoo gezind zijn, de bourgeoisie in haar geheel was wijzer. Zij voelde als klasse voor alles belang te hebben, eerstens: bij verhooging van het krediet van den staat door amortisatie der schuld. Tweedens: bij de ontheffing van handel en bedrijf door vermindering van rechten en belastingen, die alleen door het onder I genoemde kon tot stand komen. Derdens: bij bouw van spoor- en waterwegen, zonder de natie op groote kosten te jagen, die bij de op zuinigheid gestelde Nederlanders, het vuurtje van konservatisme aangeblazen zouden hebben. Dit alles was noodig vóór de individueele exploitatie van Indië kon beginnen, want nationaal

krediet, spoorwegen en havens in 't moederland moesten van die exploitatie de steunpunten zijn. Al die goede dingen leverden de Indische baten, dus de Indische baten moesten, voorloopig, behouden blijven. De Handels-Maatschappij mocht, praeludium van partikulier grootbedrijf, zaken gaan doen voor eigen rekening, maar aan 't kultuurstelsel tornde geen minister; en toen eindelijk het kluwen werd afgewikkeld, gaf de regeering één voor één voorzichtig de produkten vrij, die als thee, indigo,peper, kaneel, tabak, cochenille, de meer verfijnde exploitatie-methoden der tegen elkaar konkurreerende kapitalen vereischten om winst te geven. Maar de koffieboon, in zijn onaanzienlijke gestalte drager van viervijfden der Indische baten, liet zij niet los eer door de konkurrentie van het Braziliaansche produkt in dit opzicht het vet van den Indischen ketel was.

Oneindig trager en gebrekkiger dan in den handel ging de kapitalistische ontwikkeling haar weg in de industrie. Tot eenigen bloei kwamen bijna alleen eenige achterlijke bedrijven, waar de werkwijze nog die was der manufaktuur in kombinatie met huisarbeid: de schoenmakerij in de Langstraat, de papiermolens op de Veluwe, de linnenweverij te Boxtel en de wollenweverij te Tilburg.

Met de industrieele produktie in 't buitenland konden deze bedrijven de konkurrentie volhouden, hetzij door verbinding van industrie en landbouw [1]) of door de ongehinderde exploitatie van jeugdige arbeidskrachten. Dit laatste was ook 't geval voor de dekenfabrieken te Leiden. Over dit alles later meer. Op

---

[1]) Het fabriekswezen in Enschede, 1860.

twee plaatsen maar van ons land kan men in de zestiger jaren van een beginnende grootindustrie spreken. De eene was Maastricht, met zijn onder de regeering van Willem I opgerichte aardewerk- en papierfabrieken, de andere Twente. Daar gaf de Amerikaansche burger-oorlog den grooten schok. Tot de zestiger jaren werkten de Twentsche katoen-fabrieken uitsluitend voor de buitenlandsche en de Indische markt, met achterlijke methoden en op kleine schaal. De meeste arbeiders waren handwevers, thuiswerkers. Voor rekening van Enschedeesche fabrikanten b.v. werkten buiten de stad een 6000 wevers. Zelfs handspinmolens waren nog in gebruik. In Enschede zelf was één machinale spinnerij, op de andere plaatsen in Twente werd er geen enkele gevonden. Het aantal paardekrachten in spinnerij en weverij samen, bedroeg voor Enschedé, toen reeds de voornaamste industrieplaats van Twente, 287.

Spoorweg-verbinding was er niet, ook geen kanaal in den naasten omtrek: grondstoffen en produkten moesten nog altijd per wagen naar een vijf uur verwijderd kanaal worden vervoerd. Zoo zag de meest industrieële streek van Nederland er veertig jaar geleden uit. De katoenkrisis van '62—'64, gevolg van den Amerikaanschen burgeroorlog, revolutioneerde dit bedrijf. De Indische markt leed honger naar katoentjes, de prijzen vlogen naar de hoogte, de fabrikanten verdienden schatten. De handwevers — halve boeren nog — en door de achterlijkheid van 't bedrijf in tegenstelling met de Engelsche fabrieksarbeiders, in staat tot zwaren handarbeid, werden gebruikt tot den bouw van den spoorweg, die Twente met 't oosten en westen verbinden ging. Nu eerst kon een groot-

industrieele ontwikkeling beginnen. In '61 had Twente 10 spinnerijen met 41.000 spindels; in '68 18 met 168.500. In '61, 13 stoomweverijen met 2286 getouwen; in '66, 37 met 8632. Het stoomvermogen was gestegen tot 2250 paardekrachten; het vastgelegde kapitaal van $1^3/_4$ tot $6^3/_4$ millioen, het aantal arbeiders bedroeg 15.000. De enorme uitbreiding der produktie leidde spoedig na den oorlog tot het overvoerd raken der koloniale markt, en de Twentsche industrie, de eerste, met uitzondering van den jenever, van eenige importantie, waagde zich in onbeschermde gewesten en zocht débouchés op de wereldmarkt. De uitvoer van textiel-waren buiten de koloniën vertienvoudigde tusschen 1863' en 70.

Zoo versterkte, in de jaren van overgang tusschen '48 en '70 het handels-kapitaal, ontstond het industrieële, kwamen langzaam de materieële voorwaarden tot groothandel en groot-industrie tot stand. En langzaam trok zich terug van Indië het staatsmonopolie dat als een ondoordringbare wolk veertig jaar lang de zon van partikulier bedrijf en vrij-arbeid had verhinderd te schijnen. Na een twintigjarig verblijf in de limben, in den voorhal van het kapitalisme, waren de tijden vervuld en Nederland trad binnen in de gewesten, die voor de eenen den hemel beduiden, voor de anderen de hel.

Het lot der arbeidende klassen.

Wie heenbuigt over de boeken en brochures, waarin de toestand van het Nederlandsche proletariaat ge-

durende de eerste drie kwart der 19de eeuw wordt beschreven, voelt zich de keel toeknijpen van leed. Hij ziet de oneindige jammer van honderdduizende menschelijke wezens voor zich opleven, hij ziet hun zwakke leden, hun minne gestalten, hun grauwe aangezichten, hun doffe oogen geteekend met den stempel der afzichtelijke gebiedster, wie allen zonder kans op bevrijding toebehoorden: de ellende. Geslacht na geslacht werd geboren, leefde en stierf zonder een andere levens-inhoud te hebben gekend dan zorg voor de vervulling der grofste materieële behoeften en een andere vreugd dan zinnelijke bedwelming. Hun ellende was niet die van den modernen proletariër, voor wien uit wrangste derven het verzet ontstaat dat verheft, de hoop die verzacht, de gemeenschapszin die veredelt. Hun ellende was die van stompzinnige schepselen, zwak van fysieke, nog zwakker van geestelijke krachten, lijdend zonder uitzicht en van hun degradatie onbewust. Nòch van den wilde, nòch van den beschaafden mensch bezaten zij de beste eigenschappen of het eigenaardig geluk, maar van beiden de zwakheden en ondeugden.

Wij vonden een abnormaal groote uitbreiding van het pauperisme als den karakteristieken toestand van het proletariaat aan het begin der 19de eeuw. Die toestand heeft voortgeduurd tot na 1850. De hoofdoorzaak van het pauperisme waren niet de oorlogen der revolutie-jaren of de inlijving door Frankrijk, maar het te niet gaan van handel, manufaktuur en visscherij geweest. De bevolking, berekend op de toestanden der 17de en 18de eeuw, toen een groot deel van haar, middelijk of onmiddelijk, van het buitenland leefde, 't zij van de vrachtvaart of de export-industriën,

vond in het landbouwbedrijf, den kleinhandel en het ambacht geen voldoende middelen van bestaan. De chronische werkeloosheid in die jaren was geen kapitalistisch verschijnsel maar een van voor-kapitalistisch verval. Zij nam pas af, toen de groote bloei van den landbouw en het beginnend kapitalisme, de bouw van kanalen, vaarten, spoorwegen, de havenwerken, de verveeningen enz., de overtolligen begonnen op te slorpen. Tot dien tijd nam de zieke plek van het pauperisme nu sneller, dan langzamer toe, en de algemeene toestand van het proletariaat ging voortdurend achteruit. In de volgende cijfers — aan de Bosch Kemper ontleend en door hem n. b. in '52 als een bewijs van het niet-toenemen der armoede aangehaald, zien wij den afnemenden groei der bevolking — geen gevolg van toepassing van 't Nieuw-Malthusianisme, maar van de verslechtering der levensvoorwaarden, — in de eerste helft der eeuw.

1815—'30	toename	der	bevolking	gem.	p. j.	25.355	zielen.
1830—'40	»	»	»	»	»	23.652	»
1840—'50	»	»	»	»	»	18.652	»

Al die jaren schommelde het sterfte-cijfer tusschen de 30 en 50 per duizend. In '45 — het jaar der aardappelziekte en van de opheffing der graanrechten — bereikte het nog 39.9, om van af dien tijd vrij snel te zinken tot 25.5 (nog een abnormaal hoog cijfer) tusschen de jaren '50—'73.

Het aantal bedeelden van de huiszittende en diakoniearmen bedroeg in die jaren in doorsnee 10 % van de bevolking. Het laagste cijfer werd bereikt in 1822, met 86.7 per duizend; het hoogste in het krisis- en hongerjaar '47, met 155 per duizend. In de veertiger jaren was er een geregelde toename.

Hierbij kwamen dan nog de duizenden in werkinrichtingen, gods- en gasthuizen, enz. opgenomen; zoodat het totaal in de veertiger jaren op 5 á 600.000, dat is tusschen $^1/_6$ en $^1/_5$ der bevolking wordt geraamd. Natuurlijk was de armoe 't grootst in de eertijds rijkste provincies, de oude zetels van handel en nijverheid met de dichtste bevolking. In Leiden werden in '46 van de 38.000 inwoners, 16.000 geheel of gedeeltelijk onderhouden. Een ras van paupers had zich daar gevormd, dat de middelmatige gestalte niet meer bereikte. Een groot deel van deze 16.000 bedeelden behoorden tot de chronisch werkeloozen. Zij brachten den tijd door met »peueren« en konden daar *f* 0.10 daags mee verdienen. Hun energie en lichamelijke krachten waren te gering dan dat zij poogden in den omtrek met landwerk, b. v. slooten steken, een daghuur van *f* 0.60 te halen.

Even groote ellende vond men o. a. te Middelburg, Zierikzee, Brouwershaven, Hoorn en Enkhuizen. In Noord-Holland gaat het aantal bedeelden der huiszittende armen tusschen 1825—'48 12 maal de 200 per duizend te boven; dan volgen Zuid-Holland, Utrecht en Friesland. Het gunstigst percentage hebben de dun bevolkte, van den ouden handels- en manufaktuurbloei buitengesloten provincies Drente en Overijssel.

»Er is geen land in Europa, heet het in een brochure van 1843, waar het aantal armen en de behoefte door hen geleden, de aandacht van de meergegoeden meer waardig zijn, dan Nederland. Van geslacht tot geslacht aan al de ellende van het diepste gebrek ten prooi, hebben zij, die in plaats van hun toevlucht te kunnen vinden in den arbeid hunner handen, hun onderhoud in de aalmoezen der algemeene liefdadig-

heid hebben moeten zoeken, zich door werkeloosheid en hongersnood al meer en meer zien verzwakken. Al hun krachten, al hun geestvermogens, ja zelfs hun groei zijn daardoor verloren gegaan en belemmerd.«

Maar weinig gelukkiger dan deze groote massa paupers »van geslacht op geslacht ten prooi aan werkeloosheid en hongersnood« was volgens dezen schrijver de handwerkstand, zoowel bazen als knechts, die hij niet tot de »armen«, d. w. z. tot de lompenproletariërs of paupers rekent, en die wel niet van absoluut gemis aan werk, maar toch »van het gebrek aan dagelijksch en regelmatig werk te lijden hebben.« Een gevolg daarvan was luiheid en dagdieverij onder hen want »zij willen geen werk ten einde brengen, eer een ander in aantocht is.« Naast kronische werkeloosheid dus der paupers, gedeeltelijke en altijd dreigende voor den geheelen handwerksstand. De liberale staathuishoudkunde, in wier kraam het paste de bestaande armoede zooveel mogelijk te ignoreeren en de werkeloosheid te loochenen, beriep zich daartoe telkens weer op het groot aantal buitenlandsche arbeiders die hier hun brood vonden. [1]) Wij zullen later zien wat hiervan te denken.

Met totale of gedeeltelijke werkeloosheid waren de hooge accijnzen de hoofdoorzaak van de ellende van het Ned. proletariaat. Zij werden van alle eerste levensbehoeften, behalve aardappels, geheven en geraamd een zevende deel van de vertering van een arbeidersgezin uit te maken. De Bosch Kemper noemt deze voorstelling »voorzeker overdreven, daar er onder-

---

[1]) J. de Bosch Kemper, Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons Vaderland, bl. 192.
[2]) J. de Bosch Kemper, a. b. bl. 212.

scheiden huisgezinnen in den arbeidenden stand zijn, die zich bijna geheel spenen van de aan accijns onderhevige voorwerpen. Zoo zal menig ambachtsman nog suiker, noch wijn, noch gedistilleerd, noch bier noch steenkolen gebruiken, en slechts een uiterst geringe som betalen aan accijns voor turf, geslagt en gemaal, daar zijn brand gesprokkeld hout, heideplaggen of lange turf is, en zijn voedsel uit visch of spek, aardappelen en roggebrood bestaat.« Hoe geestig! De professor wist zeker niet dat de »ambachtsman« (van de eigenlijke armen wordt hier niet gerept) in de steden geen hout te sprokkelen noch heide te steken vond, spek en visch voor hem een schaarsche lekkernij waren, en hij, om aan de accijns te ontkomen, leven moest van aardappelen met bierazijn.

Met looden zwaarte drukte het bestaan van het uitgebreidde lompenproletariaat op de Nederlandsche arbeiders, hield hen omlaag en hun levensstandaard op het bestaans-minimum. Terwijl bijna alle zware of fijnere arbeid door vreemden werd verricht, stonden honderde paupers klaar de plaats in te nemen van den gewonen ambachtsman of arbeider, die hen in kracht of geschiktheid maar weinig overtrof. De loonen voor al dergelijk soort arbeid zonken voortdurend. Hun minimum bereikten zij in de hongerjaren '47—'48, toen op het platteland het dagloon hier en daar tot 15 cts. daalde. Sedert '48 stegen de prijzen der voornaamste voedingsmiddelen, voor een deel door de ontdekking van het Californische goud, voor een deel door den grooten uitvoer naar Engeland van alle produkten van landbouw en veeteelt. De werkeloosheid verminderde, maar de armoede bleef, door uiterst verlaagde loonen bij hooge prijzen, even drukkend als in de

jaren 45—47 en de levens-standaard stabiel. Van *Friesland* getuigde in 1850 een» onderzoek naar den zedelijken en materieelen toestand der arb.-bevolking ten platte lande,« »dat de armoede *niet overal* toegenomen was«; enkele voorbeelden bewezen, dat er in de laatste 25 jaar weinig verschil was; in andere grietenijen (dus de groote meerderheid) was de achteruitgang »ongeloofelijk groot.« De eigenerfden verhuurden hun land en zetten zich ter woon in de kleine steden, waar ze met hun gezin konden leven van wat ze op het platteland moesten opbrengen aan armenbelasting. De loonen waren overal verlaagd. Bij het chicorei-delven kon door een gezin van 4 personen 80 cts. worden verdiend wanneer 's morgens vroeg bij lamplicht werd begonnen en tot den avond gewerkt. Waar chicorei-droogerijen of spinnerijen enz. waren, kregen de arbeiders maar een klein deel van het loon in handen, de gedwongen winkelnering heerschte daar overal. Tot zwaren arbeid, b.v. in den hooitijd, in de veenderijen, inpolderingen, overal waar het op lichamelijke kracht en volhouden aankomt, worden de meeste arbeiders hoe langer hoe ongeschikter. Het rapport konkludeerde tot *overbevolking.*

In *Zeeland* leefde een »bleek en uitgeteerd« geslacht. Opmerkelijk was »de menigte zwakke en ziekelijke wezens.« In 1815 was het aantal bedeelden 2725, in '48 11702. De inrichting der meest uit klei gebouwde woningen was bedroevend. De vrouwen konden breien noch stoppen; geen spinnewiel zag men meer in de woningen; het schoolbezoek werd steeds slechter; de bevolking scheen volslagen apatisch en onverschillig geworden. Voedsel: aardappelen. Konklusie van het rapport: overbevolking.

In Scheveningen geleek de visschers-bevolking op »halve wilden«; man en vrouw, jong en oud, liep bedelend langs de straat.

In de prov. Utrecht was het loon in de Vechtstreek p. w. f 4 à f 5 voor volwassen arbeiders; f 1,80 voor jongens en vrouwen. Te Rhenen, Elst, Amerongen, Leersum, Zeist, de Bildt enz., was het dagloon f 0,50. Vooruitgang in welvaart of zedelijkheid was daar nergens merkbaar. De kinderen die de school bezocht hadden (zelden langer dan tot hun tiende jaar) vergaten spoedig 't geleerde door den druk en de beslommeringen des levens. Voedsel: aardappelen; weinig brood.

Het kwartier Salland in Overijssel behoorde tot de weinige gelukkige streken, waar de toestand »zeer bevredigend« was. Hooren we de beschrijving van het leven van den daglooner in dit Arkadië, waar, in 1850, nog verplichtte hand- en spandiensten (het maken van wegen, het onderhoud van dijken, enz.) bestonden. Deze daglooner, wordt ons verhaald, is »minder snoepachtig« dan de arme stedeling, en brood met stroop is voor zijn huisgezin het »extra-traktement.« De 12-urige werkdag van dezen gelukkige begint te zes uur, maar wanneer hij aanvangt voor zijn heer te werken, »heeft hij op eigen erf reeds zooveel verricht als een gewone daghuurder op den vollen zomerschen dag voor zijn meester.« Zijn werkdag brengt hem op de som van 50 cts., waarmee hij zeker geen »snoepzucht« kan voldoen; maar in den dorschtijd stijgt zijn loon tot 30 cts., plus de kost, bij een werkdag van zestien uren. Wanneer het zulk een arbeider gelukt, van zijn 50 cts. daags genoeg te besparen om een koe te koopen, wordt ook verder de »snoepzucht«

bedwongen. Boter, schoon een eigen fabrikaat, wordt in de jaren van opkomst door het gezin niet geproefd; het behelpt zich bij zijn brood met vet, siroop of olie.

Hongerloon, accijns, en, sedert '45, verhoogde prijzen door stijgenden uitvoer, werkten samen om aan den proletariër alle gebruik van dierlijk voedsel onmogelijk te maken. Maar ook tarwe was hem dikwijls te duur. In Amsterdam bedroeg het broodgebruik in de vijftiger jaren dertien oude onsen per week en per hoofd, tegen dertig in Berlijn en vijf en veertig in Frankrijk en Engeland. Het voedsel van den arbeider bestond bijna uitsluitend uit aardappelen, sedert de aardappelziekte nog dikwijls van slechte kwaliteit. Van aardappel-meel werd ook een soort brood gebakken, weinig voedzaam, en dat aan buikloop en waterzucht blootstelde: in de koloniën der Maatschappij van Weldadigheid werd dit brood geregeld verstrekt. [1]) In Utrecht werden voor de opheffing van den accijns op het gemaal met graagte duivenboonen gegeten, men zag er schreien van honger op de straten. [2])

Officieel werd de volksvoeding erkend slechter te zijn dan in de drie laatste eeuwen, [3]) bijna even slecht als die van het Iersche volk. [4]) Hier en daar slachtte men ter sluiks oude paarden voor voedsel, wat als iets schandelijks werd beschouwd.

De huisvesting was niet beter dan de voeding, noch in de steden, noch op 't platte land. Wij zagen hoe de verblijven der zeeuwsche arbeiders worden beschreven. Op de hei- en zandstreken waren sedert

---

[1]) Bijdrage tot de kennis der koloniën van weldadigheid, door een kolonist, 1847.
[2]) Tijdschrift voor statistiek en staathuishoudkunde; Deel X, bl. 235.
[3]) Tijdschrift enz. Deel X, bl. 227.
[4]) Vissering, over werkloonen en volksvoeding, Herinneringen, bl. 283.

't begin der eeuw hutten-kolonies ontstaan in Brabant, Utrecht, Gelderland, Overijssel en Friesland, maar op de Veluwe wel 't meest. In 't oosten van 't land kozen deze moderne outlaw's bij voorkeur een plek daar waar de grenzen van nog onverdeelde marken in elkaar liepen en de sinds eeuwen verbreedde karre-wegen over de hei strooken onbebouwd land boden: instinktmatig zochten zij op die eilanden van oude minder scherp omlijnde eigendomsvormen te midden der maatschappij van gevestigd privaatbezit Naar zulk een kolonie stroomde dan »slecht volk« en arme verschoppelingen samen en de nederzetting groeide soms aan tot een paar honderd personen. Een hut was in een dag gebouwd, met wanden van takken en leem of plaggen al naar de bodem, en een deur van gevlochten eikentwijgen; vensters ontbraken; een opening in het dak diende tot schoorsteen; wanden, huisraad en bewoners, alles zag zwart van rook. Op sommige plaatsen wonnen de hutbewoners den kost als daglooners bij den boer, die gaarne dit proletariaat dat de laagst denkbare levens-eischen stelde zag komen en den groei der kolonie aanmoedigde. In andere streken b.v. in de buurt van Heerde en Wapenveld, werkten zij in papierfabrieken of op calicotweverijen voor een dagloon van *f* 0.40 à 0.50. Anderen leefden van de aardappelen die zij teelden, ook verkochten zij heide-bezems en honing; florissante kolonies bezaten zelfs vee, vooral schapen. Zoo'n hutbewoner betaalde belasting noch huur en in zeker opzicht is het waar wat de beschrijver van een dier kolonies beweert, n. l. dat de hutbewoner beter uit was dan »de geringe man in de steden«. [1]) Maar dit

[1]) Tijdschrift voor, enz. „Hoenderlo." Deel II.

bewijst, dat een half barbaarsche staat nog te verkiezen was boven het leven van den Ned. doorsnee-arbeider. In die nederzettingen groeide een onwetend geslacht op, een bevolking van houtdieven en stroopers, buiten de moraal en zooveel mogelijk buiten de wetten der burgerlijke maasschappij levend, in lompen gekleed, gehuisvest in holen niet beter als die waarin hun voorvaderen voor eeuwen hadden geleefd. Van maatschappelijken vooruitgang en verbetering bleven zij zoo goed als buitengesloten. Nog heden leven de kinderen zooals de ouders en grootouders geleefd hebben: wie weten wil wat dit bestaan beduidt, ga naar de Surhuisterveensche heide.

De woningen in de groote steden. Nog in '59 woonden te Amsterdam 23.635 menschen in kelders, zóó donker dat in velen er van het geheele jaar door kunstlicht moest worden gebruikt. Het gebrek aan licht en lucht, de vochtigheid en kilte veroorzaakten allerlei lichamelijke ziekten en droefgeestige onverschilligheid des gemoeds. De kelders werden geraamd *een vierde* van alle ellendige woningen te bedragen, ongeveer 100.000 menschen in een stad van ruim 263.000, waren dus gehuisvest op een wijze die alle lichamelijk en geestelijk gedijen buitensloot. In de kelders stond de sterfte der kinderen van 1 tot 5 jaar, vergeleken bij die der boven-bewoners in dezelfde buurten, als 15 tot 8. [1])

Multatuli heeft in '62 het budget gepubliceerd van een Amsterdamsch arbeidersgezin, dat van Klaas Ris, bij een wekelijksche verdienste van *f* 6 plus vrije woning. [2]) Een dergelijk cijfer wordt in een brochure

[1]) Tijdschrift voor, enz. Deel XVII, 1859.
[2]) Ideeën II, bl. 84.

van Mr. J. J. de Jong van Beek en Donk [1]) genoemd voor Utrecht in '69. Het loon van den validen volwassen ambachtsman, van een bekwaam timmermansknecht b.v., bedroeg daar *f* 6 per week. Het gezin van dezen man bestond uit 5 personen; de uitgaven voor huishuur, aardappelen en brood bedroegen te samen *f* 4.65. Ofschoon dit huisgezin volgens den schrijver der brochure, »in bepaald gunstige omstandigheden verkeerde,« hing toch »gebrek ook hen steeds boven het hoofd.«

In Hilversum waren 2700 arbeiders — mannen, vrouwen en kinderen — in de textiel-industrie werkzaam. Hun arbeid bestond uit het spinnen en weven van koehaar: een werk, in Duitschland enkel door gevangenen verricht. Het kaarden en spinnen geschiedde thuis, zoo men de ellendige woning dien naam wilde toekennen, dit laatste meest door vrouwen; ook de fabrieken, waarin de mannen werkten, waren »ware spelonken.« De handgetouwen, waarop tapijten, loopers en karpetten werden geweefd, waren »zoo onhandig, dat men ze eer in een museum van oudheden dan in een fabriek zou verwachten,« en onveranderd gebleven sedert het begin der 18de eeuw. Met zulke werktuigen konden de fabriekanten de konkurrentie, gelijk natuurlijk is, alleen volhouden door de ergst denkbare uitmergeling hunner arbeiders. De arbeidsdag was lang, vijftien uur, waarvan drie uren schafttijd. Ook hier deed zich, evenals op andere plaatsen, te Leiden b.v., het verschijnsel voor, dat de arbeidsduur der kinderen nog langer was dan die der volwassenen; deze arme wezens werkten vanaf hun zesde jaar tot

---

[1]) „Zijn wij praktische Philantropen?" Utrecht 1869.

17 uur per etmaal. Geen wonder, dat in '63 van 868 dezer industrie-proletariërs slechts 327 hun naam konden zetten. Van de overigen, die niet konden schrijven, konden de ouders het wel: de toestand was gaandeweg verergerd.

De loonen waren als bij een dergelijken werktijd kon worden verwacht. Een gezin, waarvan vier leden werkten, verdiende na aftrek der huur *f* 7.65 per week. En dit behoorde tot de kategorie der best betaalden! Van een ander gezin, spinners, werkten twee volwassenen en drie kinderen: de totale verdienste was *f* 4.38 per week, hiervan werd door den patroon voor licht en materiaal nog iets afgehouden. Door de gedwongen winkelnering waren de arbeiders volslagen in de macht der patroons, levenslang hun schuldeischers. De schuld van den vader ging op den zoon over; in de gedwongen winkels waren de prijzen der levensmiddelen 10 à 15 % en die der manufakturen 30 à 40 % hooger dan in de vrije.

De ellendig gevoede, geregeld hongerende arbeiders — in de fabrieken werd het sterkmeel vergiftigd, daar zij het anders ter sluiks aten — wisten zich als lekkernij voor negen cts. de drie oude ponden, vleesch te verschaffen van de »koude slagers,« de Zigeuners van het Gooi, die de aan ziekte doodgegane beesten uit den geheelen omtrek opkochten en het uitschot van dit vleesch — het beste werd Utrecht binnengesmokkeld om door de kleine burgerij te worden verorberd — bij het Hilversumsche proletariaat aan den man brachten.

Geen wonder, dat deze schicht der Hilversumsche bevolking stationair bleef; de gemiddelde levensduur van den wever er 15½ jaar bedroeg, tegen die van den

burger 32, van den boer uit den omtrek 50 jaar.[1])

De vaste arbeider op het platteland der prov. Utrecht verdiende 's zomers *f* 3.50; 's winters *f* 2.90; men ziet, sedert 1850 zoo goed als geen vooruitgang. Maar in de laatste 25 jaar waren alle levensmiddelen, behalve brood, ongeveer 100 % in prijs gestegen, de huishuur met 50 %.

De konklusie die Mr. de Jong van Beek en Donk in '69 trekt in zijn brochure is deze: »er zijn sterke bewijzen voor de stelling, dat de Nederlandsche werkman ja te veel heeft om te sterven, maar te weinig om te leven.« Zij lijkt niet overdreven te zijn.

III.

Materieële ontbeering en geestelijke verwaarloozing deed ieder nieuw geslacht opgroeien, zwakker van lichaam en doffer van geest dan het voorgaande geweest was. De slecht-gevoedde ouders brachten rachitische ziekelijke kinderen ter wereld. Deze kinderen leefden niet alleen in dezelfde condities van onvoldoend voedsel, enz., maar ook ontbrak iedere wettelijke bepaling om de opgroeiende generatie van arbeiders tegen de ergste schade van overzwaren en langdurigen arbeid te behoeden.

De jonge Engelsche industrie, later ook de Fransche en Duitsche, trad openlijk op met winst-makerij tot doel en exploitatie van onrijpe arbeidskrachten als een naar zij voorgaf, noodzakelijk middel. Het geloof aan deze noodzakelijkheid had de wetgeving te overwinnen, en dit duurde lange jaren, want de fabri-

[1]) Al deze gegevens zijn geput uit de artikelen van Dr. S. Coronel in de Gids van 1863.

kanten weerden zich als duivels, maar de onbeperkte kinderarbeid werd toch vroeg erkend als een kwaad.

Niet zoo in Nederland. Bij de enorme uitbreiding van het pauperisme scheen iedere zaak die werk verschafte, hetzij aan menschen of kinderen, goed — zij verminderde de onkosten van armbesturen en diakoniën. De industrieële onderneming trad op gehuld in het gewaad der filantropie, die in haar ruime plooien al zooveel schandelijks heeft verborgen. De z.g. filantropische inrichtingen zijn sedert het begin der 19de eeuw in Nederland kweekplaatsen van kinder-exploitatie geweest.

In het rapport over armbestuur en opvoeding van arme kinderen, in 1817 door den Minister van Binnenlandsche Zaken uitgebracht, konstateert hij met voldoening, »dat te Gouda de oprichting van een werkhuis minder noodzakelijk is te achten door de aldaar bestaande fabrijken, en bijzonder bij den tegenwoordigen bloei der klein-garenspinnerijen, waarin reeds kinderen van jongen levenstijd tot werk worden opgenomen.« [1]) Ook geeft de minister een pluimpje aan het »instituut der fabriek, gevestigd te Fijenoord, waar kinderen uit de godshuizen, van 6 tot 14 jaren, opgenomen worden tegen de matige retributie van 50 gulden.« Zij worden »in de fabrikage van wollen, katoenen of zijde gebezigd en tot den ouderdom van 20 jaren verpleegd.« Willem de Clercq, die in die jaren de »inrichting« bezocht, noemt het »een treffend gezicht« al die kinderen, volgens de kunne afgedeeld, in een groot vertrek aan het spinnewiel te zien werken. De hoofdgedachte van den stichter was, »om door beschaving van het werkvolk uit de geringere klassen der

[1]) Jaarboekje, 1816.

maatschappij, door het meer eerbied, meer belangstelling in te boezemen, de fabrieken zelven tot die hoogte op te voeren, waartoe zij in andere landen gebracht zijn.« De kinderen, tot dit doel uit de godshuizen bijeengeraapt, waren, toen ze kwamen, zegt de Clercq, triestig, kwaadaardig, vloekten, stalen als raven en waren bijna allen »met hoofdzeer en ongemakken besmet.« De filantroop leerde hun orde en regel, temde ze met muziek en prikkelde hun werklust door ze op het geleverde boven een vaste taak een »profijt« te laten maken tot 15 cts. per week toe. [1]) Zoo verschafte deze edele man zich volleerde, twintigjarige werklieden, voor 15 ct. per week plus de kost.

De spinnerijen en weverijen, in de dertiger jaren opgericht, werden — behalve de calicot-fabrieken — voornamelijk als inrichtingen tot wering van bedelarij beschouwd en van staatswege aan jeugdige arbeidskrachten geholpen. Zoo noodigde de regeering in 1836 het Rotterdamsch armbestuur uit, de aan haar zorg toevertrouwde schapen te plaatsen in de tullefabriek van de Witt en Co. [2])

In Twente werd de kinder-exploitatie toegepast op ruime schaal. Door de »onbaatzuchtige« bemoeiingen der Handels-Maatschappij werden honderde kinderen in de weefscholen onderwezen, keerden met den weefstoel naar huis terug en verdeelden hun verderen levenstijd tusschen de snelspoel en den lichaam en geest verfrisschenden veldarbeid. De bevolking leerde de zegeningen der kombinatie van nijverheid (huisarbeid) en landbouwbouwbedrijf voor eigen gebruik kennen en deze kombinatie bleek op den duur een uitnemend

---

[1]) Willem de Clercq, Dagboek.
[2]) Lastdrager. Nieuwste geschiedenis.

middel voor den kapitalist om de loonen »op peil« te houden, en een industrieël proletariaat te kweeken dat zijn weinige vrije uren liever besteedt aan 't omwoelen van zijn lapje grond dan aan dat der kapitalistische maatschappij.

Erger nog dan de Twentsche kinderen waren de weezen en andere verstootelingen er aan toe, ondergebracht in de koloniën der maatschappij van weldadigheid. Met gestampte aardappels, paardeboonen en aardappelbrood gevoed, moesten zij voor een loon van 30 cts. per week *onafgebroken* 13 uur van de 24 in de stoomspinnerijen werken.

In '69 schijnt de zorg der overheid voor arme weezen nog van 't zelfde gehalte te zijn geweest. De schrijver van »Zijn wij praktische philantropen«, noemt de weeshuizen moordenaarsholen voor zedelijkheid en geweten, waar het erbarmelijk uitziet. Op het platteland was openbare aanbesteding aan den meestbiedende het vaste systeem; de weezen werden toevertrouwd aan menschen die hen niet veel anders konden leeren dan bedelen, wildstroopen, hout stelen en... hongerlijden.

Toen tegen het einde der 18de eeuw de aangroei van een talrijk lompen-proletariaat de bezittende klasse onaangenaam begon te worden, waren in de voornaamste steden armen-scholen opgericht. In hun kosten werd ten deele door de stad, ten deele door een jaarlijksche kollekte voorzien. Zij waren de lievelings-instellingen der filantropische bourgeoisie, en de jaarlijksche prijsuitdeelingen bij het openbaar examen boden een periodieke gelegenheid tot zalvende speeches vol aangename zelfvoldaanheid. Wat het karakter dezer scholen was, leert ons o.a. het verslag der

toespraken, bij de openbare prijsuitdeeling gehouden te Amsterdam in 1832.[1]) De schrik van '30 was pas van de lucht, en bij sommige aanzienlijke heeren, beschermers van orde en recht, schijnt twijfel gerezen aan de doeltreffendheid, pauperskinderen »te beladen met een pak van kundigheden, met moeite vergaard en ras vergeten, hen daardoor wijsneuzig, onberaden, vrijpostig te maken« d. i. hen eenige noties van lezen en schrijven te geven.

Met bewonderenswaardigen takt wist de redenaar de aanzienlijke heeren aan het verstand te brengen, dat ondersteuning der armenscholen in hun eigen belang was, en dat het met dat »pak van kundigheden« zoo'n vaart niet loopen zou.

»*Om u te beveiligen*, meervermogenden, moet men onze en uw armenscholen, dat is kweekscholen tot pligt en orde, voorstaan, handhaven, helpen en ondersteunen.«[2]) Lezen moeten de armen leeren; omdat zij anders uw wil niet kunnen verstaan, hun pligten niet kennen; geen reglementen voor hun gedrag nagaan, geen goed en stichtelijk gezang leeren. De eenige wetenschap die hun onderwezen wordt is de leer van hun afhankelijkheid en dienstvaardigheid; het is de kennis, om orde en rust te bewaren; en hunnen stadgenooten, vaderland en vorst ten nut te zijn; het is de wetenschap, dat ieder *zijn* plaats in de Maatschappij moet bewaren« ....[3])

Het eigenaardige van de plaats dezer kinderen in de Nederlandsche samenleving der dertiger en veertiger

---

1) Verslag, gegeven in de oude Luthersche kerk te Amsterdam. bij het openbaar onderzoek en prijsuitdeeling der stads-armenscholen, den 20ste Maart 1832.
2) Verslag, enz. bl. 10.
3) a. v., bl. 11—12.

jaren echter was juist hun overtolligheid. De armenscholen dienden om in hen aan te kweeken de eigenschappen die de geordende maatschappij tegen den pauper beveiligen. Aan een intelligent welonderwezen proletariaat, zooals de moderne grootindustrie het noodig heeft, bestond hier geen behoefte. Maar de hongerige horde der bandelooze kinderen uit sloppen en achterbuurten moest worden getemd en een plooi krijgen van onderdanigen zin, dankbaarheid voor bewezen weldaden en fatalistisch berusten. Beter deemoedige handophouders, slaafsche aalmoes-ontvangers gekweekt, dan een verwilderde bende zonder eenige tucht te laten opgroeien. Ook het lompen-proletariaat kent, wordt de honger te erg, oogenblikken van rebellie, en het »gemeen« gold hier van ouds voor gevaarlijk, woest en wreed.

Zelden kwamen de kinderen der armen voor hun achtste of negende jaar op school, en verlieten haar op hun tiende of elfde. Men kan nagaan hoeveel er van het geleerde hangen bleef. Hierbij kwam dan nog de groote schaar der kinderen, vooral op 't platteland, die in 't geheel geen onderricht genoten. In Overijssel b.v. konden omstreeks het midden der eeuw vele arbeiders lezen noch schrijven, en behielpen zich met den kerfstok. In '67, na twintig jaar liberale regeering, liepen nog 150.000 kinderen zonder eenig onderricht te krijgen, rond.

Het noodlottig gevolg der levens-kondities waarin het proletariaat geslachten lang verkeerde, was fysieke en geestelijke ontaarding. Een nieuw type vormde zich, zwakker en ziekelijker dan zijn voorvaders geweest waren; loom en traag van geest, zedelijk zonder eenige fierheid, aan vernedering gewend

en in kalvinistische berusting voort vegeteerend. [1])

De physieke minderwaardigheid van den Ned. proletariër van stad en platteland wordt in vele uitspraken gekonstateerd. De Bosch Kemper noemt de lotelingen voor de nationale militie »een treurig bewijs voor den verachterden physieken toestand onzer arbeidende bevolking.« [2]) Het is een bedroevend gezicht, zegt hij, de lotelingen eener stad bij elkander te zien. »Zij schijnen kinderen, terwijl zij krachtige jongelingen behoorden te zijn.« Een door hem aangehaalden geneesheer schrijft omtrent hun slechten sanitairen toestand: »jaren lang was ik getuige van een opeenstapeling van kwalen, waarmee de kommissie als 't ware bestormd wordt.«

De lengtemaat, zagen wij, was verminderd. De lichaamskracht, op 't eind der 18de eeuw al tot die van vroeger tijden staande als 4 tot 5, was in de 19de nog belangrijk afgenomen. De schrijver van het rapport over den toestand der Friesche bevolking schrijft, dat de meeste arbeiders hoe langer hoe ongeschikter worden tot zwaren arbeid; hij voorzag, dat de mannen zouden eindigen met terecht te komen in 't braakhok en bij 't spinnewiel, en vreemdelingen het mannenwerk verrichten.

Dit gebeurde reeds op groote schaal. Duitschers kwamen uit Hannover voor 't maaien en oogsten. Duitschers, meest »sterk, ijverig en goed gevoed,« verrichtten het zware werk in de veenderijen, waar de Hollanders »te slap« voor waren. Op 't eind der zestiger jaren werd op een bijeenkomst van indus-

[1]) Tijdschrift voor enz.; zie het rapport over den zedelijken en materieelen toestand der arbeidersbevolking ten plattelande. „De leer der verkiezing in verband met die der predestinatie geeft hen een gevoel van onmacht, zekere onderwerping, die m. i. het streven naar een werkdadig leven uitdooft."

[2]) de Bosch Kemper, De armoede in ons vaderland.

trieëlen gekonstateerd, dat de meeste arbeiders »zelfs onbekwaam voor sjouwen zijn«; slapheid van handen matheid des lichaams, traagheid in 't arbeiden en een onverschilligheid, die alle vermogens ondermijnt, worden de karakteristieke trekken genoemd van den Ned. proletariër. [1])

Te zwak voor zwaren lichamelijken, waren zij natuurlijk even weinig geschikt voor allen arbeid, die oplettendheid en intelligentie vorderde. Een rapport in '68 door de Engelsche regeering uitgegeven over *„Technical or industrial education"* in verschillende landen, noemt de Ned. arbeiders »groote jeneverdrinkers, slecht gevoed, zwak van gestel, totaal onkundig en verwonderlijk onhandig in 't behandelen van alle gereedschap, waarmee zij van der jeugd af aan niet gewend waren.« Verder worden zij genoemd »ongeveer de slechtst onderwezenen en opgeleidden van geheel westelijk Europa, traag en loom, als de waters die kruipen door hun polders.«

Toen de beginnende kapitalistische ontwikkeling in de zestiger jaren voor de uitvoering van groote werken behoefte kreeg aan een technisch intellekt en een geschoold proletariaat, ontbraken beide.

In het voorloopig verslag over den bouw der staatsspoorwegen (1860) wordt opgemerkt, dat, »werd het regeeringsplan zooals het was ontworpen ten uitvoer gebracht, een voldoend getal bekwame Ned. ingenieurs voor den bouw van spoorwegen niet te vinden zou zijn.« [2]) Engelschen legden de eerste spoorwegen aan, bouwden en beheerden de gas-inrichtingen. De vreemde ingenieurs brachten hun eigen monteurs en opzichters

---

[1]) Zijn wij praktische philantropen, bl. 28.
[2]) Van Welderen Rengers, Parlementaire Geschiedenis, bl. 203.

mede; Hollanders waren alleen te gebruiken voor 't grove werk.

Sedert vele jaren hadden Duitsche werkbazen zich in de steden gevestigd; Duitsche gezellen zochten en vonden overal werk. De beter betaalde arbeid in fabrieken, de opzichtersbaantjes enz., vielen aan vreemden ten deel; als een bijzonderheid vermeldt Lastdrager, dat het de Leidsche katoendrukkerij gelukt was uitsluitend met inlandsche werklieden te werken. Noorsche en Deensche zeelieden bemanden de vloot; waarlijk, de Ned. werkman was een paria in eigen land geworden.

De tijdgenooten verwonderden zich, dat duizende vreemdelingen een middel van bestaan vonden in een land van kronisch gebrek aan werk voor den inheemschen arbeider. Maar tusschen die verschijnselen bestond het verband van oorzaak en gevolg. De kronische werkeloosheid had een groot deel der arbeidersklasse gedegradeerd tot paupers, en voor de overigen de loonen verlaagd tot onder het minimum, noodig tot volle reproduktie hunner lichamelijke en geestelijke vermogens. Elk geslacht zonk dieper in wezenlooze stompzinnigheid en fysieke apathie. Deze ontaarding duurde driekwart eeuw lang. Toen de gebrekkige aanpassing van het moderne leven in Nederland begon en de invoering van enkele typisch-moderne bedrijven noodzakelijk maakte, bezat het inlandsch proletariaat den graad van oplettendheid en intelligentie niet die deze bedrijven vereischten. Het was onbruikbaar geworden, als een verroest instrument. Voor de *noodzakelijke* bedrijven, als spoorwegen, gasfabrieken enz., hielp men zich, zagen wij, met vreemdelingen. Van andere bedrijven, b.v. van de metaal-industrie, werd de ontwikkeling hierdoor waarschijnlijk zeer tegengehouden. Alleen

waar een reeds vroeger bestaand plaatselijk handwerk zich langzamerhand vervormd had, b.v. bij de weverij in Twente en Brabant, ging de ontwikkeling tot grootindustrie geleidelijk haar gang.

Het is duidelijk, dat zulk een proletariaat geheel verschillend was van de revolutionaire klasse, die in andere landen aangroeide. De geest van rebellie, de hardnekkigheid, de wilde begeerlijkheid die de Fransche en Engelsche arbeiders in de eerste helft der eeuw, daarna de Duitsche en Belgische bezielde, was de geest van een door het kapitalisme geschapen proletariaat. Zij voelden zijn werkingen, zij hadden de kontrasten die het schiep altijd voor zich: hutten en paleizen, rijkdom en ellende, lediggang en gezwoeg, vermeerderend door het werk hunner handen. De Nederlandsche proletariër voelde zich niet onmisbaar, maar overbodig; hij onderhield de maatschappij niet, maar zij hem; hij brulde niet »recht op arbeid,« maar smeekte om een aalmoes. De rijken waren geen vijanden, levend van zijn zweet en bloed, maar goede menschen, weldoeners, op wier beurs hij teerde; de fabrikant vooral, zagen we, verscheen in een aureool van menschenmin. De levens-stemming van den Ned. proletariër was niet eene van verzet, maar van berustende lijdzaamheid.

Klasse-tegenstellingen bestonden ook in het Nederland van vóór 1870, maar, voor zoover het bourgeoisie en proletariaat aangaat, geene waaruit klasse-bewegingen, nog minder klassen-strijd werd geboren. Dankbaar erkent het hierboven aangehaalde »verslag« over de armenscholen de braafheid van de Ned. arbeiders-klasse. »Waar toch vindt men ter wereld eene behoeftige klasse zóó verbonden aan orde en rust,

zóó gewillig in het dragen van opgelegde lasten en wapenen?« Rebellie is veerkracht, en de veerkracht van dit proletariaat was lang gebroken. Zelfs de primitieve vormen van individueel verzet, waarvan Engels er in de »*Lage der arbeitenden klasse*« vele aanhaalt, ontbraken: het eigendom was omstreeks het midden der eeuw, nergens veiliger dan in Nederland.

Al de bewegingen der veertiger jaren, het Engelsch chartisme, het Fransche socialisme, het Duitsch kommunisme, het ging alles zoo hoog en ver boven de Ned. arbeiders heen, als schoone, stoutgevormde wolken boven een slijmig moeras, dat hen zelfs niet weerspiegelt. De revolutionaire schok, die in '48 Europa deed dreunen en daveren tot in Italië en Oostenrijk, wierp hier niets omver dan wat waggelende instellingen van 1813; nooit is een paniek ongegronder geweest, dan die Willem II beving; terwijl studenten, handwerkers en proletariërs te samen streden op de barrikaden in Parijs, in Berlijn en in Weenen, keek de Ned. geld-bourgeoisie haar effectentrommel na en bestudeerde het rijzen en dalen der fondsen.

Een tijdlang zag de bezittende klasse de ellende van het geheele proletariaat en de uitgebreidheid van het pauperdom aan, zonder bijzondere aandoening. Rijken en armen moesten er wezen, al was 't alleen maar om »des te beter op prijs te stellen de voorrechten, welke de gegoede klasse geniet.« [1]) Zoolang de armen zich netjes en ordelijk gedroegen en er niet al te veel van hen waren, verschaften ze een geschikt veld voor de uitoefening der »christelijke« deugden, en der vaderlandsche sport bij uitnemendheid: de filantropie. Deze behoorden bij de deftige tradities, gelijk ook de

[1]) Van der Duin van Maasdam, Gedenkschriften.

armen een erfstuk waren der 18de eeuw en een nationaal verschijnsel, even goed als strenge winters en watersnood. Men gaf, voor de collekte of voor het gesticht, aan de deur of in de kerk, en zei dan vroolijk-dankbaar Tollens na, den dichter-filantroop, wiens biograaf bewonderend vertelt, hoe hij in een winter met één enkel vers *f* 2000 bij elkaar bedelde:[1])

»Al zijn de boomen wit als dons
De grachten hard als lood,
Wat, wijfjelief, wat deert het ons,
Wij hebben warmen wijn en pons,
Wij hebben dek en brood.«

Maar in de veertiger jaren werd het anders. De vlek van het pauperisme scheen in Nederland alles op te zullen eten: hij groeide en groeide en tastte aldoor een grooter oppervlak van het nationaal lichaam aan. In Frankrijk had één dag lang boven Lyon de roode vlag met den doodskop gewaaid; in Engeland groeide de chartisten-beweging en scheen de burgeroorlog dichtbij; zelfs in het stille Duitschland hadden Silezische wevers, razend van honger, oproer gemaakt ... Nog was hier alles »ordelijk« en bedaard, maar hoelang zou het duren? »Hoe raken wij ze kwijt,«[2]) dacht de regeering, dachten de armbesturen, dacht al wat bezitter was, van die honderdduizenden ellendigen, die zij wisten achter hun deur, op de deftige straten, in lompen gewikkeld rondzwervende, en die hen benauwden bij hun warmen wijn en pons. De armoede was »het«

---

[1]) Dr. G. D. J. Schotel, Tollens en zijn tijd.

[2]) „Alleen hun aantal en hun ellende, waaruit zij zich zelven niet kunnen of willen opheffen, zijn oorzaak, dat zij voor de overige standen een voorwerp van drukkende zorg en bekommering uitmaken; zoo zelfs, dat de vermindering van hun aantal, of nog liever de verbetering van hun lot, een levensvraag voor de geheele bevolking is geworden." Tijdschrift voor, enz. Deel II, bl. 167.

probleem geworden; alle mogelijke en onmogelijke recepten werden uitgebroed en als onfeilbaar aangeprezen: vrijhandel, protektie, ontginning van woeste gronden, kolonisatie van overzeesche gewesten, landverhuizing, patronaten, werk-inrichtingen, zelfs (in 1846!) weder-instelling der gilden. Maar een universeel middel, een methode om Nederland van armen leeg te pompen, was niet te vinden. De filantropie zette zich heen over het materieel fiasco met kenschetsende huichelarij: »men moet zich met alle stoffelijke belangen der behoeftigen niet te diep inlaten, men verlange niet alle nooden te stillen; in den doorgaanden regel zal de physionomie der huishouding wel dezelfde blijven, maar de zedelijke en godsdienstige physionomie der huishouding zal ten goede veranderen. Ziedaar een schoone en veelomvattende taak.« [1]) Nu *te diep* liet de hier aangeprezen filantropie, die vrouwen en meisjes werk verschafte waarmee ze tot zestig cent per week konden verdienen, zich niet met de »stoffelijke belangen« der armen in en waarschijnlijk waren hiermee ook niet »alle nooden« gestild.

In de vijftiger jaren veranderde de »physionomie der huishouding« in den Nederlandschen Staat. De liberale bourgeoisie aan het roer, wilde met de armen zoo min mogelijk te maken hebben en de wetgeving dekreteerde, dat het tijd genoeg is voor de burgerlijke overheid om in te grijpen, wanneer iemand op 't punt staat van honger dood te vallen. Voor de rest wist de liberale staathuishoudkunde, bij monde van Vissering, te midden der algemeene ellende te bewijzen, dat de toestand met volle zeilen de volmaaktheid naderde, omdat de bevolking met $6^3/_4$ % was vermeer-

[1]) Redevoering over het Patronaat der armen, door W. H. Suringar.

derd, de opbrengst der accijnzen met 8 %. Met de werkeloosheid nam ook de liefdadigheid af, maar de levens-standaard van 't proletariaat werd niet hooger en het volk leed gebrek »aan vermaak, aan uitspanning, aan genot, aan geluk en aan brood.« [1])

Multatuli was de eerste, die de diepte der lichamelijke en geestelijke ellende der Nederlandsche arbeiders erkende, omdat hij *menschelijk* voelde en dacht. Hierom is hij, zoodra zij zelven tot bewustzijn kwamen, hun held geworden en gebleven. Het proletariaat vergeet nooit, wie het in zijn zwakheid en vernedering de eerste hulp bood; al de ijdelheid, al de pose van Multatuli vergaten zij en gedenken hem in aandoenlijke, soms dweepende dankbaarheid, omdat hij, toen zij te ellendig en te beroerd waren zelfs deze woorden gebrekkig te stamelen, namens hen hield deze eerste »onparlementaire redevoering«, kern van alle latere parlementaire: — »Wij willen eten, leven, waarlijk genieten. Wij willen gelukkig zijn.«

Maatschappelijke Resultaten.

Wij weten nu uit welke elementen de Nederlandsche samenleving bestond; wij zien ze, als in een doorsnee de lagen van den bodem, op elkander gestapeld, en we begrijpen, waarom die bodem niet vruchtbaarder was. Waarom geen burgerlijk idealisme, geen revolutionaire geest, geen socialistische literatuur, geen proletarische bewegingen hier opkwamen, waarom alle uitingen van het maatschappelijk en vele van het

[1]) Multatuli, Ideeën.

geestelijk leven, de politiek, de godsdienst, de letterkunde, vergeleken bij ons zelf in andere tijden, of bij anderen in dezen tijd, laag, duf en huísbakken zijn geweest.

Wel de bijzondere vormen van dat geestelijk leven, niet hun bloei en schoonheid zijn afhankelijk van den bepaalden vorm der stoffelijk-maatschappelijke verhoudingen. In ieder stadium van beheersching der natuur, op den langen weg van barbaarschheid tot kapitalistische beschaving; onder de meest verschillende produktievormen en verhoudingen; op den grondslag van handwerk, manufaktuur en kapitalisme, van slavernij, hoorigheid en loonarbeid, heeft het menschelijk geslacht nu en dan voortgebracht de bloem der samenleving: een rijke kultuur. Maar hiertoe is een ding noodig: dat de produktie-wijze en de produktie-verhoudingen, (d.w.z. de verhoudingen die de menschen in- en door het voortbrengen van hun levensonderhoud met elkander aangaan) zich voorwaarts bewegen, d. w. z. dat de produktie-wijze voortdurend van geringer tot grooter voortbrengingsvermogen overgaat. Die beweging kan zijn langzaam of snel; in de middeleeuwen b.v. was zij, bij in vele opzichten zeer hooge kultuur, zeer langzaam (door de geringe kennis der natuur). Een produktiewijze kan onder bepaalde omstandigheden stilstaan, eeuwen onveranderd blijven, dan verstart ook de kultuur. Zij wordt (als b.v. in China) louter traditie; zij brengt geen nieuwe bloemen voort van wijsbegeerte, kunst of godsdienst, zij herhaalt in angstvallige imitatie de oude schoonheid, de schoonheid uit den tijd dat de maatschappij *in beweging* was.

Wanneer wij spreken van een produktiewijze die zich voorwaarts beweegt, die door machtiger werktuigen,

nieuwe arbeids-methoden, verder doorgevoerde arbeidsverdeeling, enz., voortdurend tot grooter voortbrengingsvermogen overgaat, dan weten wij, dat het menschen zijn, die dit alles tot stand brengen. Hun arbeid wordt produktiever, naarmate zij de natuurkrachten meer en meer leeren beheerschen en gebruiken, door en in den arbeid veranderen zij zelven en vervormt zich hun maatschappelijk milieu. Het zijn menschen die belang hebben bij de wijziging in de produktiewijze; bij de vervanging van een verouderde vorm van produktie door een nieuwen beteren, bij al de maatschappelijke veranderingen, die daarmee gepaard gaan, bij wat men met één woord noemt, den vooruitgang. Menschen begeeren het nieuwe, voelen dat het voor hen het goede is en hun belang, hopen het, willen het; spreken en zingen er van, handelen en strijden om het te bereiken.

Iedere nieuw opkomende klasse begeert de macht die noodig is om wat haar het eenig goede schijnt (omdat het voor haar het goede is) door te voeren; haar strijd gaat tegen de klasse die de draagster van het oude is, tegen al de manifestaties van het oude leven. Een algemeener wil, begeerte en hoop dan uit de zich eindeloos kruisende kleine particuliere belangen kan opkomen, bezielt de leden ééner klasse; die gemeenschappelijke begeerte en wil in de hoofden der individuen tot ideologie omgezet, schijnt hun toe iets boven henzelven, waaromheen zij als om een banier zich scharen. Zij voelen of een natuurwil hen drijft, of een god hen beveelt, zij voelen zich onverschrokken en zeker van de overwinning, al schijnt 't oude nog het sterkere. Hun pogingen, hun voorstellingen, hun stelsels, hun strijd, hun idealen, vormen de bewo-

gen maatschappelijk-geestelijke atmosfeer van een tijd.

Wanneer, wat we met één woord willen noemen, de vooruitgang, stokt, dan valt de stilte. De dampkring wordt loom. Waar bleef de reinigende wind van den klassenstrijd? Waar bleven de frissche loten eener zich steeds verjongende kultuur? Waar bleef het geslacht van uitmuntende geesten en groote karakters? Het leven verschrompelt als afgevallen blad.

Zoo ging het in Italië aan het einde der middeneeuwen, zoo later in Vlaanderen, zoo in Nederland aan het einde der achttiende eeuw. Het geproduceerde nam niet toe, maar af; produktie noch vervoer, zagen wij, maakten noemenswaard gebruik van de nieuwe wegen, die de zoo snel toenemende beheersching der natuur baande. De manufaktuur ging terug tot handwerk; de groot- tot kleinhandel; de visscherij, oudste Hollandsche kunst, bleef onbewegelijk vastgeroest in oud gerei en oude methoden, ruim een eeuw lang.

In het begin der negentiende eeuw was er in Nederland geen enkele klasse, die zich voelde stijgen, geen klasse waar nieuwe begeerten in brandden, waarvoor zij strijden wilde, geen klasse die hoopte en moedig was. Het industrie-kapitaal was ongeveer nihil. Het handels-kapitaal uit traditie politiek vrijzinnig, was uit diezelfde traditie ekonomisch-reaktionair. Het geldkapitaal vertegenwoordigde, tot na '48, het Nederlandsch kapitalisme; het slokte alle andere vormen van kapitalisme op; en dik en rond, lag het neer met Wagner's woord op de vette lippen: »Ich liege und besitze, lass mich schlafen.«

Had de bourgeoisie hier niet in zich de stof tot een revolutionaire klasse, het proletariaat had dit nog minder. Elders waren industrieële bourgeoisie en pro-

letariaat elkanders polen; het bestaan der eene klasse bedong dat der andere; de kapitalistische industrie had de gestadige vermeerdering van het proletariaat op haar geweten en de proletariërs zagen in haar het monster dat zich laafde met hun tranen, zich voedde met hun zweet.

De eerste, ruwe en instinktieve tegenstand van het proletariaat, begint in de landen van kapitalistisch initiatief met het begin der modern-kapitalistische periode. De industrie treedt er op als onteigenaar van klein-bezitters, als verslechteraar van de levensvoorwaarden van zelfstandige producenten, als roover van hun maatschappelijke vrijheid, als verlenger van den arbeidstijd van hen, die vroeger bij matigen arbeidsdag beter bestaan gevonden hadden, als exploiteerder van vrouwen en kinderen, als ontfutselaar van alle levenszekerheid en behagelijkheid. Dit alles zag het proletariaat in zijn onderdrukkers en het haatte ze.

In Nederland bestond een proletariaat, naar verhouding talrijker en gedemoraliseerder dan in andere landen, lange jaren vóór de moderne industrie en groothandel. Het kon niet aan de modernkapitalistische voortbrenging de schuld geven van zijn ellende; het wist niet product van de ontbinding van een vroeger, een afgeleefd kapitalisme te zijn. Zoo het dit al geweten had: men kan tegen geen dooden vijand strijden. Hier scheen de afhankelijkheid en de armoe der massa door God of de natuur gewild. De rijkdom der weinigen en de armoe der velen, stonden schijnbaar los, toevallig, verbandloos naast elkaar. De rentenier, die zijn inkomen trok uit schuldbrieven en effekten, en de proletariërs, levend van aalmoezen of hoogstens van arbeid hun half als aalmoes toebedeeld, stonden niet tot elkaar in de verhouding van uitbuiter en uit-

gebuitte, maar van weldoener en welgedane. Klasse-tegenstellingen bood Nederland als iedere klasse-maatschappij, maar klasse-tegenstellingen zonder het zout der revolutionaire gezindheid. De innerlijke beweging ontbrak, die deze gezindheid teweegbrengt, door van de individuen eener zelfde klasse sommigen te verheffen, anderen neer te drukken in het proletariaat.

Bijna een eeuw scheidde de vorming van een talrijke klasse van paupers, van de opkomst van het modern kapitalisme in Nederland. Een eeuw niet maar van volkomen gemis aan levenszekerheid en behagelijkheid, maar ook aan menschelijke waardigheid; niet maar van knechtschap, maar van demoralisatie. Pijnlijker nog dan zijn diepe nood, doet het aan die lange vernedering van het Nederlandsch proletariaat te gedenken.

In de ekonomisch meest ontwikkelde landen had de vlam van het kapitalisme het oude in brand gezet en begon het te verteren. De oude verhoudingen werden omgeworpen, privaatbezit en handwerk ondermijnd, de geheele maatschappelijke fysionomie veranderd. In achterlijke landen was de vonk nog niet in 't kruit geworpen, de oude klassen en instellingen bestonden nog en wijzigden zich langzaam. Maar in Nederland was 't oude weg, 't nieuwe niet gekomen. De oude standen waren opgelost, de oude maatschappij was ontbonden. Maar de elementen kristalliseerden zich hier nog niet tot de nieuwe struktuur der moderne maatschappij, want de vormende kracht ontbrak.

Ontbreekt tot de zeventiger jaren ieder spoor van klassenstrijd tusschen bourgeoisie en proletariaat en zelfs zoo goed als iedere arbeidersbeweging — de kleine burgerij daarentegen had de hare, zij het ook in geheel ideologische vormen. Voor de meeste west-

Europeesche landen is het midden der 19de eeuw de revolutionaire tijd der kleine burgerij geweest, de tijd waarin zij in verbond met de arbeiders, streed voor demokratische hervormingen en somtijds met de arbeiders geheel eenswillig scheen. In Nederland komt het eerst veel later tot een samengaan van het demokratisch gezinde deel der kleine burgerij met de arbeiders in den strijd voor politieke rechten. Van eene politiek-demokratische beweging der kleine burgerij, hetzij vóór '48 tegen de aristokratie, of er na tegen de heerschappij der bourgeoisie gericht, was toen in ons land geen sprake. Wel kwam de kleine burgerij met de bourgeoisie in konflikt, maar uitsluitend op een terrein, waar de bourgeoisie van huis uit (tot den tijd dat zij, voor de arbeidersbeweging bevreesd, rechtsomkeerd maakte) tegenover de kleine burgerij den historischen vooruitgang vertegenwoordigde. Bedoeld wordt het terrein van den godsdienst en zijn rol in het staatkundig leven.

Langs de agitatie der afgescheidenen, [1]) de Aprilbeweging en den schoolstrijd, loopt de lijn van de

---

[1]) In de twintiger jaren hadden reeds kerkelijke twisten gedreigd, maar de Belgische opstand hield het uitbreken ervan tegen. In 1833—'34 kwamen verschillende predikanten, waaronder H. P. Scholten, de Cock van Ulrum en A. Brummelkamp van Hattem de meest bekende zijn, in botsing met hun kerkbestuur wegens theologische verschilpunten (uitlegging van de kerkelijke reglementen, al dan niet verplichtte opgave van gezangen, enz.) Zij werden alle door de kerkelijke autoriteiten geschorst of afgezet. Onder de arme lieden trokken zeer velen voor de veroordeelde predikanten heftig partij. De Cock met zijn volgelingen maakten zich in '35 van het kerkgebouw te Ulrum met geweld meester; daar werd de eerste onafhankelijke gemeente gesticht; weldra volgden Middelstum, Uithuistermeden, Groningen, enz. In '36 kwam de vereeniging dezer gemeenten in één kerkgenootschap tot stand, dat beweerde de voortzetting der Ned. Herv. Kerk te wezen. Intusschen was de regeering, op verzoek der Synode, tegen de „scheurmakers" zeer ruw opgetreden, op vele plaatsen werden hunne bijeenkomsten met geweld uiteen gejaagd en de schuldigen met inkwartiering gestraft. Na eenige jaren van vervolging, verkregen de afgescheidenen vrijheid van godsdienst-oefening, maar moesten alle aanspraken op naam, bezittingen enz. der Ned. Hervormde kerk opgeven.

klasse-beweging der kleine burgerij. Deze beweging had niet alleen een theologischen vorm, maar ook een overwegend kerkelijken inhoud. De reden hiervan ligt, naast de kracht eener eeuwenoude traditie, in de langdurige ekonomische stagnatie die wij hebben geschetst. Deze stagnatie hield den klassenstrijd tegen. Naarmate tegen het midden der eeuw de middenklasse: de kooplieden, het intellekt en allen die tot de gezeten burgerij, maar niet tot de kringen der patriciers en regeeringsfamilien behoorden — aan kracht won, spitste zich wel het konflikt tusschen de bovenste, de heerschende fraktie der bourgeoisie, met adel en bureaukratie deelend in de regeeringsmacht, en haar breedere laag, die tot '48 van zoo goed als allen invloed op de staatsmacht uitgesloten was. Maar de kleine burgerij nam aan dien strijd weinig deel. De herhaalde wijzigingen in de politieke formatie van het land, hadden, door inwerking van buiten teweeggebracht, de ekonomische gesteldheid, zagen wij, vroeger vrij wel onveranderd gelaten. De hoogere middenstand en het intellekt ondergingen in de dertiger en vooral in de veertiger jaren sterk den invloed der buitenlandsche ideeën: uit de liberale ideologie in Frankrijk en Engeland putte de liberale oppositie in ons land kracht. Maar de kleine burgerij stond buiten deze geestelijke invloeden en haar sociale toestand wijzigde zich weinig of niet. Want eerst de staatkundige en ekonomische ontplooiing der bourgeoisie brengt de wijzigingen in de geheele maatschappelijke struktuur tot stand, waardoor ook de positie der kleine burgerij verandert, haar leven-inhoud vernieuwd wordt, de leden van haar klasse stijgen of dalen. Deze kleine burgerij dus, de »gezeten« handwerkslieden, de kleine

kooplui en winkeliers, de kleine boeren, vond sedert eeuwen in de kalvinistische ideologie de uitdrukking van haar geestelijke aspiraties; in de organisatie van het kalvinisme, de Ned. Hervormde kerk, de maatschappelijke inkarnatie van haar eenheid, en in de rechtzinnige predikanten haar aanvoerders in den traditioneelen strijd tegen de meer vrijzinnige overheid.

De strijd, die deze kleine burgerij sedert 1834, eerst een korte poos (zelfstandig) *tegen* de kerk, later (aangevoerd door de anti-revolutionaire leiders, de vertegenwoordigers van land-adel en groot-grondbezit) *in* de kerk, eindelijk in den staat tegen de liberale bourgeoisie voerde, was, althans in zijn aanvangen, de voortzetting van den ouden strijd der kleinen tegen de grooten, waarbij van oudsher recht- en vrijzinnigheid tegenover elkaar hadden gestaan.

Dat deze strijd zich uitsluitend bewoog op theologisch gebied, geeft aan, dat de kleine burgerij in dien strijd de kleuren droeg der reaktie, ondanks den schijn van het tegendeel die ontstond, doordat zij onderliggende, onderdrukte partij was. Op kerkelijk gebied was ook in Nederland de bourgeoisie — en bleef het tot de arbeidersbeweging een macht werd — vrijzinnig en antidogmatisch. Haar kerk, de Ned. Hervormde, had den invloed ondergaan der achttiende eeuwsche »verlichting« en der Kantiaansche filosofie. De »Groninger School«, een richting die op kerkelijk gebied staat tot de moderne theologie gelijk de gematigde konservatieven stonden tot de liberalen van Thorbecke's slag, leidde tot in de veertiger jaren ook door middel der pers in theologische kwesties de publieke opinie; daar haar kliek zich had verzekerd en bediende van zooveel aanzienlijke

openbare betrekkingen als zij machtig worden kon [1]) en al haar leden zich solidair voelden, was zij een groote kracht. Ook in de synode had zij veel invloed; de president hiervan, Donker Curtius, ofschoon tegen het rationalisme, verfoeide de Dortsche regtzinnigheid. Een anti-dogmatische wind woei uit alle hoeken; vele domine's, ook onder de meest gevierde, hadden over de kenmerkende leerstukken van het Kalvinisme vage, vlottende gevoelens: deze leerstukken, »de waarachtige godheid van Christus en de strafeischende gerechtigheid Gods«, werden voorzichtig omgaan of »in zedelijkheidsbetrekkingen opgelost.« De Synode zelve, ongezind de oude formulieren van eenigheid in dien zin te handhaven, dat zij ieder predikant en ieder kerkbestuur tot geloof er aan verplichtte, gaf vrij spel aan ieders individueele opvatting: natuurlijk, daar haar meerderheid of althans haar meest invloedrijke leden, de formulieren van eenigheid en al wat dogmatiek was verwierpen. De »zusterkerken«, lutherschen, doopsgezindenenz., allen door de »zegepralende revolutie hoogelijk verheven« [2]), waren »liberalistisch gezind.« Zoo ook de genootschappen, b.v. het invloedrijke Teyler's, door doopsgezinden gesticht en bij prijsvragen in Kantiaanschen geest geschreven verhandelingen bekronend.

Ook de veel-vertakte Maatschappij tot Nut van het Algemeen, in een revolutionairen tijd door den doopsgezinden medikus M. Nieuwenhuis gesticht en in haar eerste jaren baanbreker in de beweging tot verbetering van het volksonderwijs die zich hier evenals in Zwitserland en Duitschland openbaarde, bleef, ofschoon konservatieve en filantropische neigingen spoedig de boven-

---

[1]) Groen van Prinsterer en zijn tijd, door Dr. J. J. Vos Bz., bl. 79.
[2]) Vos, bl. 43.

toon in haar kregen, vasthouden aan een »Christendom boven geloofsverdeeldheid«, dat de rechtzinnige kalvinisten weinig beter dan heidendom leek.

De revolutie had de lutherschen, de doopsgezinden en andere sekten verlost uit rechteloosheid en politieke achteruitzetting: voor hen bestond er alle reden, haar geest getrouw te blijven en haar vruchten te prijzen.

Ook de Roomschen, tot aan de regeering van Willem II nog achteruitgezet en in hun godsdienstige vrijheid belemmerd, waren op de hand der liberalistische middenklasse, van wier overwinning zij grooter vrijheid van beweging verwachtten; de opkomende anti-revolutionaire partij beschouwden zij als hun gevaarlijkste vijand.

De Synode, zagen wij, was liberalistisch geworden; de kerk, eeuwen lang de organisatie van het dogmatisch kalvinisme, aan zijn geest ontglipt. Hoe was dat mogelijk? Door den vorm en het bestuur, waaronder bij de kerkelijke reorganisatie van 1816 de Gereformeerde Kerken waren gebracht. »*De voormalige demokratie der kerkelijke republiek is overgegaan tot eene aan Oligarchie naderende Aristokratie*«, schrijft prof. Rooyaards in zijn »Hedendaagsch Kerkrecht bij de Hervormden in Nederland.« [1]) De deftige heeren speelden in haar de baas, bezetten de eervolle en voordeelige baantjes, reikten, hoe zij ook onderling afwijkend dachten op theologische punten, elkaar trouw de hand waar het gold vooruit te komen. En *zij* waren de halfslachtigen, de onrechtzinnigen, de met revolutionaire filosofie besmetten. De nederigen en geringen, het predikanten-plebs dat door geboorte, stand, fortuin, van deze *cameraderie* was uitgesloten en verschim-

[1]) Aangehaald in de „Nederlandsche Stemmen" van 13 Sept. 1834, bl. 3.

melde op ver-afgelegen plattelands-pastoriën, vormde een klasse-tegenstelling met de bevoorrechtte, aanzienlijke heeren van de Synode en de universiteiten, een klasse-tegenstelling, die, zeer natuurlijk onder theologen, zich in den vorm van theologische verschilpunten uitte. Deze proletariërs in de kerk waren het die, één in levens-beschouwing, min of meer ook in levens-wijze, één in rechtzinnigheid met de kleine luyden in hun gemeente, zich op hen beriepen en door hen gesteund en toegejuicht, den strijd aanbonden om de macht in de kerk. Dat zij dezen strijd, in afwijking van den lateren van Groen en de door hem aangevoerde *aristokratisch*-feudale oppositie, niet *in* maar *buiten* de kerk voerden, lag aan hun zwakheid: zij werden van den beginne af tot een defensieve houding gedwongen. Niet rechtzinnigheid of liberalisme besliste, of men al dan niet tot de afscheiding zou behooren, maar rechtzinnigheid in verband met klassengevoel. Zoowel bij de predikanten die de beweging in gang brachten, als bij haar letterkundige verdedigers en haar aanhang, zoowel bij haar generaals als haar soldaten, gaf de maatschappelijke positie den doorslag. [1]) Men zou verkeerd doen, in de Afscheiding bij een socialen achtergrond *onder de gemeente* te zoeken: een maatschappelijke beweging in theologische vormen was

[1]) . . . . . „Men mag met blijdschap opmerken, dat niet één predikant van eenigen naam en ondervinding, en die wegens zijn gaven en karakter eenig vertrouwen bij de gemeente bezit, tot den bedoelden aanhang behoort; dat velen, die anders geacht kunnen worden eene meer streng kerkelijke regtzinnigheid te zijn toegedaan, nogtans het woelen dezer afgezonderden afkeuren: dat de geheele aanhang, bijna uitsluitend, bestaat uit lieden van de mindere klasse, bij welke de godsdienstige kennis op zeer lagen trap staat, en die nauwelijks in staat zijn om rekenschap te geven van hun geloof; gelijk dan ook de lieden, welke men als eerste medestanders der afgezette predikanten en ouderlingen, opzieners en vertegenwoordigers der nieuwe gemeente heeft bekend gemaakt; alle tot de hiertoe onbekende leden der gemeente behooren." (Handelingen der Alg. Chr. Synode der Herv. Kerk, 1836, bl. 13, — aangehaald bij Lastdrager, Nieuwste Geschiedenis van Nederland, Deel VI, bl. 352.)

zij voor het gros van haar aanhangers niet. Eerder een kerkelijke opstand. De sociale achtergrond bestond bij de zich verongelijkt voelende predikanten; in de gemeente werkte, naast innerlijke en uiterlijke overeenstemming met haar geestelijke leiders, drong de kerkelijke regeering van boven af door demokratische instellingen te vervangen.

Demokratisch als deze beweging was van vorm, was zij toch reaktionair van wezen, gelijk kerkelijke oppositie tegen het liberalisme dat in den regel is. De kleine luyden die opkwamen tegen de eigendunkelijkheid en geborneerde wijsheid der bourgeoisie in haar kerkelijke organisatie; die »ruw, onwetend, en vol onbeteugelden vrijheidszin«, zich verzetten tegen de Synode, die verachtelijk neerzag op de ongeletterde gemeente, tegen de overheid met de Synode één van zin, die dragonders als overtuigingsmiddel aanwendde bij al wie op eigen wijs zalig worden wou — zij waren in zoover demokratisch, dat zij streden voor het recht der gemeente tegen de macht der kerkbesturen, en in zoover revolutionair, als zij opstonden tegen hun wettige overheid, maar hun in den vorm demokratisch-revolutionair optreden bedoelde niets dan de fanatieke verdediging van overgeleverde begrippen, door hen zelven zelfs niet verstaan.[1]) Tegenover de wereldsche spotzuchtige dominé's,[2]) de onverschillige, filosofeerende professoren, stonden zij in puriteinsche steilheid, hardnekkig, onverdraagzaam; eerbiedwaardig zonder twijfel, als ieder die leed en vervolging aan-

[1]) Vos, bl. 113, „de meerderheid der leden en zelfs der opzieners hebben de geloofsbelijdenis nooit gelezen."

[2]) Vos; zie op bl. 38 een voorbeeld aangehaald van de gezindheid der dominé's, en de stemming die heerschte op de klassikale vergaderingen waar „met groot vreugdegeschreeuw" op de eendracht en liefde in de kerk werd gedronken.

vaardt ter wille zijner overtuiging, maar met al hun moed en opofferingsgezindheid noch den geestelijken, noch den maatschappelijken vooruitgang dienend.

Gelijktijdig met de beweging tot afscheiding kwam een andere oppositie op tegen de alleen-heerschappij van het »gematigd protestantisme«, het Réveil.[1]) Het Réveil vereenigde en verbond in gemeenschappelijke aspiraties dwepers en idealisten, die geen vrede vonden bij de platte genoegzaamheid en dorre praktijk van de ontnuchterde maatschappij der twintiger jaren, en aristokraten, die herstel begeerden van het ancien régime en vol haat jegens de revolutionaire ideologie, zich tot den oud-vaderlijken voor-revolutionairen godsdienst wendden. Zoowel als de Groninger School en de latere moderne theologen, speelde het Réveil voor zijn idealen leentjebuur en kreeg zijn impulsies van over de grenzen: zuiver-nationaal als de afscheiding was het niet. Artistiek en aristokratisch, drong het, de neigingen der romantiek[2]) overzettend in het godsdien-

[1]) Het Réveil (letterlijk: ontwaken) was eene uit Fransch-Zwitsersch protestantsche kringen hierheen overgebrachte geestelijke opwekking. Zij vond haar aanhangers uitsluitend in deftig-burgerlijke en patricische kringen, voornamelijk in Amsterdam en den Haag. Ten huize der vromen die er toe behoorden hadden geregeld samenkomsten plaats met gebed, bijbellezing, enz., waarop naast mannen als Kohlbrugge, da Costa, de Clercq, Capadose, enz., ook buitenlanders als C. Malan, Sir Eardly Culling, Merle d'Aubigné enz. spraken. Ook verschillende vrouwen uit de hoogere standen namen ijverig aan het Réveil deel, en versterkten zijn trek van mysticisme en individualisme. Deze wending tot religieus mysticisme was, reeds sedert het begin der eeuw, een internationaal verschijnsel zoowel in het katholicisme als het protestantisme, zij kwam voort uit de ontnuchtering na de hooggespannen verwachtingen van den revolutie-tijd en de ellende der Napoleontische jaren.

[2]) De romantiek was de letterkundige en artistieke vorm der algemeene reaktie, die na den val van Napoleon begon. Zij stelde in het Christendom gemoedsleven en mystiek op den voorgrond, zocht haar inspiratie bij voorkeur in de middel-eeuwen en in het oosten. In Frankrijk en Duitschland schiep zij een rijke en schoone literatuur; in Nederland bleef het op dit gebied (Beets, van Lennep, enz.) bij uiterlijke imitatie. Hier, waar het geestelijk leven zich nog overwegend in theologische vormen bewoog, moesten de romantische neigingen krachtiger en inniger dan in de kunst, in den godsdienst zich openbaren.

stige, veel dieper in haar geest dan de pseudo-romantische letterkunde in Nederland. In de vrije parafraseering van het Oude Testament, zochten de dichterlijke naturen van den tijd [1]) te ontkomen aan de lage stemming en kleine werkelijkheid, die op het fiasco der verwachtingen van 1789 was gevolgd. Niet de orthodoxie was hoofdzaak, maar de poëzie, en niet het dogma, maar het gemoedsleven. Niet de femelende dominé trad op den voorgrond, maar de vurige leek. Internationale affiniteiten verwijdden den horizon van het Réveil; joodsch intellekt en joodsch temperament verlevendigden zijn stemming.

Een klein begin van groote dingen, was het Réveil een tijd van voorbereiding en inkeer, van verinniging en verdieping voor de anti-revolutionaire idee. In zijn kring bloeide het teere en hooge, maar overspannen gemoedsleven dat ontluikt, waar een kleine schaar gelijkgezinden zich, van de werkelijkheid afgezonderd, vereenigt. Op dezen weg voortgaande, zou het Réveil als menige andere piëtistische beweging na den dood der begaafde leiders in onbeduidend sektarisme zijn verloopen. Maar de omstandigheden behoedden het daarvoor: zij dreven het de wereld in en vervormden het tot eene waarlijk-nationale, anti-liberale beweging.

Aanvankelijk liepen Afscheiding en Réveil naast elkaar voort, zonder elkaar te raken. Wel sprongen

---

[1]) O.a. Willem de Clercq, de meest sympathieke figuur van het Réveil, secretaris der Handels-Maatschappij, misschien de gevoeligste en meest dichterlijke Nederlander van zijn tijd; er is in zijn „Dagboek" iets wat herinnert aan Novalis, die in een gelijke gevoels- en gedachtesfeer als de Clercq leefde. Bij hem waren godsdienst en leven op de meest naïve wijze vervlochten zooals zijn „Dagboek" telkens bewijst.

Hij verhaalt daarin o.a. hoe hij Gods hand ziet in den gezegenden afloop der koffie-veilingen; hij bidt hem om licht hoe hij een thee-veiling moet leiden, en betuigt geen onrust te kennen bij het spekuleeren, omdat hij alles doet in vertrouwen en op raad van God.

de mannen van het Réveil voor de afgescheidenen — hun broeders in den geloove — in de bres en bestreden de rechtmatigheid der vervolgingen, maar de Afscheiding zelve verklaarden zij een fout en een zonde te zijn. Ja nog meer: in de jaren dat de »liberalistische« geest zoo sterk den boventoon voerde in de Synode, dat al wie rechtzinnig dacht, door hoon en spot der bovendrijvende partij tot afscheiding werd geprikkeld en moreel bijna gedwongen (want dit was het wat de Synode verlangde) bewaarde de Clercq's tijdschrift, de »Nederlandsche Stemmen« vele fatsoenlijke broeders voor deze zonde [1]): in de hoogere kringen bleef de afscheiding inpopulair.

Om te winnen aan breedte, moest het Réveil in diepte verliezen. Om zijn sektarisch-dilettantisch karakter af te leggen, moest het zijn deftig-gedempte omgeving verlaten, uit de bekoorlijke stilte en het zachtgetinte licht van de ruime zalen der aanzienlijke Amsterdamsche en Haagsche woningen, zich wagen in den nuchteren dag en het rumoer van het openbare leven. Het moest over zijn gewaad van mystiek pietisme en individualistisch gemoedsleven de rusting der dogmatiek aanleggen en het zwaard der polemiek voeren, ten einde van half-exotisch nationaal te worden, van een sekte een partij, van een stille in den lande een macht in het openbare leven. Het moest, door zijn aristokratische kom-af wat anemisch, in één woord bloed en spieren maken, en het deed dit door in zich op te zuigen het leven der kleine burgerij, haar aspiraties te formuleeren en tevens te richten; haar intellekt, haar spreekmond, haar leider te worden. De klasse-beweging der kleine burgerij

[1]) Vos, bl. 175.

in de kerk tegen de liberalistische Synode gaf den mannen van het Réveil aanleiding en gelegenheid zich te ontpoppen als anti-revolutionaire leiders. De strijd die zij voerden tegen het liberalisme in de synode kreeg den schijn van een demokratische beweging, omdat hij gevoerd werd om het recht der gemeente, de demokratie in de kerk. In dezen strijd wonnen zij het vertrouwen der kleine luyden en legden de grondslagen der politieke organisatie die zich zou ontwikkelen, zoodra de strijd van kerkelijk overgebracht werd op staatkundig terrein.

Van den beginne af aan treden de anti-revolutionairen — en hierin ligt een der redenen van hun innerlijke kracht boven de liberalen — op met een gesloten wereld- en levensbeschouwing. Hun geloof en hun staatsrecht zijn één, sluiten in elkander; hun theologie loopt uit in een politiek program. In de twintiger jaren valt de tijd van inkeer, klaarwording en innerlijke koncentratie der antirevolutionaire gezindheid, de tijd ook van haar groote inpopulariteit. Op het Nut wordt gesist bij het instellen der gezondheid van Bilderdijk; da Costa's »Bezwaren tegen den geest der eeuw« brandmerkt de publieke opinie als een monsterlijke kuriositeit. »Treffend is de beschikking Gods, schrijft de Clercq in zijn dagboek, dat de leer die in 1618 nog als de ware door de Protestantsche kerk erkend is, langzamerhand zoo vervallen is en zich tot zoo weinigen bepaalt, dat rechtzinnigheid hier als een ketterij wordt uitgekreten.« Dan komt de Belgische opstand, en zijn gevolg is versterking van het konservatisme. De aristokratische revolutionairen beginnen den strijd om de kerk en nemen een deel der kleine burgerij op sleeptouw, die, had de Afscheiding groote afmetingen

aangenomen, van de anti-liberalistische beweging de leiding gekregen hebben zou. In deze jaren van overgang, nog vóór de burgerlijk liberale oppositie de staatsmacht heeft veroverd, begint de organisatie der anti-revolutionairen zich te kristalliseeren. De reaktionaire frakties van de bezittende klassen: grootgrondbezit en adel (dikwijls, maar niet noodzakelijk, in de personen hunner dragers samenvallend) zetten zich schrap tegen de beginselen en eischen der opkomende bourgeoisie. De vrijheid van handel, de uitbreiding van verkeer, de moderniseering van het land die deze in haar schild voert, mishaagt hun. Zij willen het provincialisme en partikularisme handhaven waar het nog bestaat, herstellen waar het sedert 1794 is verdwenen. Zij willen de scheiding der natie in vaste, erfelijke *standen*, weer invoeren; zij gaan uit van het goddelijk recht der overheid, en verlangen herstel der verbinding tusschen kerk en staat, met het doel aan de de kerk vasten en overwegenden invloed te verzekeren in wereldsche zaken. Onder de namen, die wij in de jaren van konsolidatie en kristallisatie der anti-revolutionaire partij telkens ontmoeten [1]): bij de bijeenkomsten der »Christelijke vrienden«, bij den strijd voor het Christelijk onderwijs in het tijdvak '42—'47, enz., behooren vele aan adelijke groot-grondbezitters. Dit bewijst, hoe de anti-revolutionaire partij is aristokratisch van oorsprong, reaktionair tot in den wortel, hoe van haar ontstaan af een niet talrijke maatschappelijke fraktie met feudale neigingen de kleine burgerij heeft weten aan zich

[1]) o.a. Mr. H. D. Hooft Graafland; H. M. Labouchere; Mr. A. Baron Mackay van Ophemert; Mr. G. H. de Marez Oyens; Mr. van Reede Oudshoorn; Mr. P. J. Teding van Berkhout; Jhr. Mr. D. J. Elout van Soeterwoude; Jhr. M. Bichon van IJsselmonde; W. baron van Lijnden; Jhr. Mr. J. J. L. van den Brugghen, enz. Onder de dominés zijn de meest bekenden: Beets, Hazebroek, E. A. Zubli, Heldring, enz.

te verbinden en te gebruiken, door te spekuleeren op den theologischen zin dezer kleine burgerij, door de liberale partij met spot en verachting bejegend. De brug, die deze »mannen met twee namen« tot de kleine burgerij behoefden, waren de door deze laatste vertrouwde en vereerde predikanten: een deel van het theologisch intellekt — men roepe zich voor den geest de verhouding die op het platteland bestaat tusschen den groot-grondbezitter »heer van 't dorp« en den dominé — verschijnt van den beginne af aan in verbond met de aristokraten; een enkele kleinburger[1]) vormt den leeken-schakel tusschen Reveil en Afscheiding.

In '44 verschijnen de »Christelijke stemmen«, in '45 vindt de eerste bijeenkomst plaats der »Christelijke vrienden,« in '55 duikt het eerste plan van een christelijk seminarie op. Reeds voor dien tijd is de schoolstrijd begonnen.

Naast de inwendige organisatie, vangt de aktie naar buiten, behalve op kerkelijk terrein, aan zich op staatkundig gebied te bewegen. De grootere vrijheid en de vooruitgang der Roomschen onder de regeering van Willem II, biedt de gelegenheid tot anti-papistische propaganda; de herziening der onderwijswet van 1806 in '42 roept de schoolkwestie op, die voortaan als een komeet telkens aan den maatschappelijken hemel zal verschijnen, aankondigend de demagogie en den nasleep van al haar kwalen. De weigering der overheid in den Haag en in de noordelijke provinciën vergunning te verleenen tot het oprichten van bijzondere scholen brengt de antirevolutionaire leiders, vooral de bekende »zeven Haagsche heeren« en de

---

[1]) De bekende deurwaarder J. A. Wormser.

aristokraten in wijder kring opnieuw in aktie en bevestigt hun autoriteit.

Nog voor '48 zijn de meest verziende anti-revolutionairen zich bewust geworden van de draagkracht en de beteekenis van hun leer als steunsel van den kapitalistischen klassen-staat, als dam tegen proletarische democratie en kommunisme. Groen van Prinsterer in zijn »Revolutie en Ongeloof« betoogt hoe het gezag om in stand te blijven, een goddelijken luister noodig heeft, hoe het hiervan ontdaan, niets anders is dan de heerschappij van den eenen mensch over den anderen en ieder ideologisch stutsel ontbeert. Met andere woorden: dat de kwestie van het gezag dan tot een machtsvraag gereduceerd wordt [1]). En, zooals bij het gezag, zoo ook bij het eigendom: laat het bewustzijn van zijn »hoogeren oorsprong« vallen, zegt Groen, en welk stutsel blijft over in de idee? in de werkelijkheid alweer niets dan geweld. Zoo kruist lange jaren eer de arbeidersbeweging in ons land wordt geboren, haar schaduw dreigend het anti-revolutionaire pad.

Maar kon een fijne en heldere geest als Groen het gevaar voorzien en de bestrijding uitwerken nog eer het bestond, de menigte noemt verre gevaren imaginair. Niet de bestrijding der ten onzent afwezige arbeidersbeweging was in '48 en bleef nog langen tijd daarna het levens-objekt der anti-revolutionairen, maar de bestrijding der liberale partij. Deze partij begon, sedert het einde der dertiger jaren, zich tot eene staatkundige oppositie te vereenigen, wat men de »groote

---

[1]) „Neemt God weg; en de stelling wordt onbetwistbaar dat de menschen in revolutionaren zin vrij en gelijk zijn." Revolutie en Ongeloof, bl. 208.

burgerklasse« of »de middenklasse« noemde (niet te verwarren met den tegenwoordigen middenstand alias kleine burgerij). Tot haar behoorde de meerderheid van handels- en geldkapitaal, van renteniers en intellekt, allen die, in tegenstelling tot de patricische regenten-families en het groot-grondbezit, uitgesloten waren van de regeering in stad en land. Den slechten finantieëlen toestand waarin Nederland verkeerde, hebben wij in een vorig hoofdstuk uiteengezet; onder den indruk van zware belastingen en afnemend nationaal krediet, begonnen zich de oppositie-neigingen dezer middenklasse na '37 te verscherpen. Hiertoe bracht ook bij de prijsdaling der koloniale artikelen, die den handel en de spekulanten groote verliezen berokkenden. Het *Handelsblad*, dat de juiste uitdrukking van de algemeene denkwijze der middenklasse geacht kan worden werd sedert '39 gaandeweg anti-ministerieel. De weinig-beduidende grondwetsherziening van 1840 bracht de opposie niet tot zwijgen, en de finantieële maatregelen van minister v. Hall (zie bl. 74) versterkten haar buitengewoon. De toename der nationale schuld en de afname van het nat. krediet (voor een deel door de naweeën van het »gewapend bestand«, voor een deel door de omslachtige kostbaarheid van de Ned. staathuishouding veroorzaakt) had het handels- en geldkapitaal tegen de regeering in het harnas gejaagd; de bedreiging met inkomstenbelasting en de »vrijwillige leening« bracht al wat tot de middelklasse behoorde op de been. Onder den invloed der finantieële aangelegenheden werden zelfs vroegere konservatieven »heftig opposant.« [1])

---

[1]) o.a. Anemaet, notaris van Sommelsdijk; de Bosch Kemper, Geschiedenis van Nederland na 1830; IV, bl. 488.

Maar zonder verandering in de konstitutie was het voor de oppositie onmogelijk macht te veroveren in den staat. Tot 1844 toe, waren de Staten-Generaal meer vooruitstrevend dan de regeering: sedert dat jaar, het jaar van het voorstel tot grondwetsherziening, in de Tweede Kamer door Thorbecke en acht andere leden der Kamer vergeefs gedaan, werd de reaktionaire meerderheid in de Staten-Generaal al sterker. De »hoogere klassen«, d. w. z. de regeerende fraktie der bourgeoisie en het groot-grondbezit, gebruikten hun overmacht in de Provinciale Staten om vertegenwoordigers van hun richting in de Eerste en Tweede Kamer te kiezen. De leden der gemeenteraden werden gekozen voor het leven. Om zelve aan de regeering te komen, moest de middelklasse bewerken, dat de kieskolleges en dubbel-getrapte verkiezingen door rechtstreeksche, liefst met hoogen census, werden vervangen. »Rechtstreeksche verkiezingen« werd haar leus; haar geestelijke leider, Thorbecke, tot '41 nog vóór getrapte gezind, schreef deze »buitenlandsche nieuwigheid« als hoofdpunt in zijn program. Het *Handelsblad* pleitte, sedert 1844, voor grondwetsherziening; de *Arnhemsche Courant*, de *Spectator* en de talrijke weekblaadjes, spotschriften en pamfletten der oppositie maakten grondwetsherziening om te komen tot rechtstreeksche verkiezingen voor de Tweede Kamer en een verantwoordelijk homogeen ministerie, tot het groote woord, dat »bezuiniging van al het overtollige« [1]) beteekende. In Amsterdam organiseerden de liberalen zich tot een kiesvereeniging, de »Amstelsocieteit«, die trachtte zich van het kiezers-kollegie meester te maken. De toenemende armoede en het gevoel van

[1]) de Bosch Kemper, a. v., IV.

spanning en onbehagelijkheid onder de hoogere standen daardoor teweeggebracht, ondermijnde de vitaliteit van het konservatisme en bereidde den bodem tot de plotselinge omkeer van 1848. [1])

De liberale partij kon, in het staatkundige, niet met kracht en klem door de anti-revolutionairen bestreden worden, eer zij haar beginselen en begeerten in daden omzette. Van 1813 tot '48 had de staat berust op een kompromis van verschillende machten. Ofschoon voor de anti-revolutionairen het Kaïns-teeken der omwenteling op het voorhoofd dragend [2]) was hij voor '48 niet zuiver-burgerlijk. Maar nog geen vijf jaar was de middelklasse heerschende klasse, of de houding van hare groot-waardigheidsbekleeders in zake de kwestie der bisdommen, de hautaine onverschilligheid voor de volksvooroordeelen van den dorren jurist Thorbecke vooral, bracht de anti-revolutionairen de gewenschte gelegenheid, zich te wikkelen in de vlag der *nationale gezindheid.* Gisteren nog als »vreemdelingen in het vaderland, dat zij vuriglijk dienden« [3]) beschouwd, uitgekreten als obscurantisten, voor wie de groote liberale partij de schouders ophaalde en op wie zij »la mort sans phrase« toepaste [4]) werden zij door de Aprilbeweging [5]) in één maand van sekte partij, dwongen het

[1]) a. v. „In het algemeen kan men zeggen, dat de vraag „wat eischt de welvaart", in vele opzichten de politieke vraag beheerschte en tot de aanneming der grondwet heeft medegewerkt". V, bl. 375.

[2]) De Restauratie noemt Groen „de omwenteling voortgezet onder monarchale firma"

[3]) Vos, bl. 313.

[4]) Vos, bl. 352.

[5]) De Aprilbeweging was een sterke agitatie, gevoerd tegen de erkenning der pauselijke brève, die in Maart '53 de katholieke organisatie van 1559 voor Nederland weder invoerde, de oude bisdommen herstelde, enz. Groen, en de professoren Doedes en v. Oosterzee, waren van deze agitatie de voornaamste intellektueele aanvoerders. De Utrechtsche kerkeraad gaf het sein tot een adresbeweging op groote schaal. De geheele agitatie was voor de anti-revolutionairen buitengewoon voordeelig, en voerde hun vele rekruten toe onder hen die het protestantisme in Nederland bedreigd achtten.

liberaal protestantisme hun leiding te aanvaarden, onder dezelfde banier zich te scharen, die het verachtelijk had bespot. Sedert dien tijd, sterk door den moreelen steun van »het volk achter de kiezers« dat zij opzweepten tot anti-papisme, dat zij bleven opzweepen tot den schoolstrijd, maakte zij handig gebruik van de politieke onmondigheid der kleine burgerij om deze in de strikken hunner konsekwente redeneeringen te verwarren. Door haar straffe organisatie, haar pers, haar hooger en lager onderwijs verbreedde zij haar basis meer en meer, en groeide rustig en vol zelfvertrouwen verder, tot den tijd dat de arbeidersbeweging ten tooneele verscheen en deze nieuwe tegenstander haar dwong tot nieuwe demagogische kunstgrepen en een nieuwe taktiek.

Aan den wieg der anti-revolutionaire partij stond de Juli-omwenteling van '30. Als de fee in het sprookje gaf zij haar een geschenk mee voor haar leven; dat was de »haat aan het liberalismus.« De Juli-dagen wekten in Groen van Prinsterer het besef van »het demonische der revolutie« Als hun gevolg zag hij »de triomf van het liberalisme« d w.z. de triomf der bourgeoisie. Het reaktionair groot-grondbezit en de kleine burgerij hadden den haat tegen de bourgeoisie en het liberalisme gemeen. Zij voelden weggeveegd te zullen worden, wanneer de ekonomische en politieke konsekwenties der groote omwenteling tot volle ontwikkeling kwamen, weggeveegd met hun instellingen, hun zeden en hun ideologie. Zij begrepen dat industrie en natuurwetenschap als rossen voor den triomfwagen der bourgeoisie gespannen, deze zouden voorttrekken waar zij zelf niet begeerde te gaan, maar waar zij onherroepelijk moest komen. Radikalisme, socialisme, communisme, panteïsme, deze noemde Groen

in '48 de vier groote vijanden [1]). Zij waren de bourgeoisie niet en niet het liberalisme, maar zij waren haar maatschappelijke en geestelijke konsekwenties.

Over deze historische waarheid wierpen de anti-revolutionairen direkt den theologischen schijn. Hun eigen orthodoxie en de godsdienstige onverschilligheid der liberalen verschenen hun niet als wat zij waren: de ideologie waarin beider maatschappelijke toestand zich spiegelde. Omgekeerd. De burgerlijke wereld-beschouwing en de burgerlijke wereld zelf schenen aan de anti-revolutionairen een *gevolg* van wat zij het »ongeloof« noemden, hiermee bedoelend niet alleen materialisme, maar elk loochenen van de godheid van Christus en de goddelijke oorsprong van het gezag. »De wortel der omwentelingstheorie is ongeloof.« »Het wezen van de tegenwoordige wereldkrisis, verwarring uit ongeloof, wordt dikwijls miskend.« Door dergelijke uitspraken werd de theologische strijd gemaakt tot den oorsprong van iederen anderen. Het ongeloof had de omwenteling en al hare gevolgen gebracht. Alleen uit de overwinning van het geloof kon dus een betere maatschappij volgen. Hierin was, natuurlijk, de basis gevonden, waarop de anti-revolutionairen, van den godsdienst uitgaande eene politieke partij niet alleen konden, maar moesten stichten. Maar deze voorstelling die uit het geloof de wereld, inplaats van uit de wereld het geloof afleidde, moest — niet in de werkelijkheid, maar toch in de voorstelling daarvan — *alles* aan het geloof ondergeschikt maken. De strijd op maatschappelijk en staatkundig gebied, moest den schijn krijgen een strijd te zijn tusschen groepen van gezindheden, tusschen individuen met verschillend geloof, niet tusschen klassen

[1]) Groen, Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap (48).

met verschillende belangen. Niet staatkundig of maatschappelijk belang besliste tot welke partij men moest behooren, maar de ideologie. Van deze dwaling werden in zekeren zin de oorspronkelijke partijen die haar aanhingen: de kleine burgerij en aristokratische grondbezitters niet de slachtoffers, noch de bourgeoisie. Historisch gesproken was het er nauwelijks eene; want »orthodoxie« stond tegenover »liberalisme« als het kort begrip van twee tegenstrijdige wereldbeschouwingen, wier lijnen in den regel samenvielen met de grenzen der klassen. Noodlottig werd de dwaling, die uit de verandering in de ideologie de maatschappelijke veranderingen afleidde, eerst voor de klasse der arbeiders. Toen deze aan het openbare leven begonnen deel te nemen vonden zij, hetzij zij geloovig of ongeloovig waren, de traditie die van het geloof de partij-vorming afhankelijk stelde, als een struikelblok op hun weg tot zelfstandige klasse-organisatie en klasse-politiek.

Niet slechts de politieke sfeer beheerschte de theologische opvatting; in haar teeken stond bijna ieder gebied van intellektueel leven. De poëzie was en bleef bijwagen der theologie, sedert Bilderdijk zijn kontrarevolutionaire wereldbeschouwing tot den spil zijner kunst gemaakt had. Zonder weifeling stelde hij zich kampioen van het oude. Konventioneel waren zijn idealen, konventioneel was ook de »dichterlijke taal« waarin hij ze verheerlijkte. Maar de grootheid van zijn rytmisch gebaar en de volheid van zijn geluid imponeerden ook zijn tegenstanders en verspreiden zijn roem; en dit was natuurlijk, want gebaar en geluid behoorden bij woorden die eenmaal zwaar van beteekenis waren geweest. En vergeleken bij de zijnen, waren rytme en geluid van andere dichters,

imitators van Fransch en Duitsch wezen, onzeker, klein, en zwak. In Bilderdijk stierf Hollands vergane grootheid weg, geen warmte meer, wel glans nog verspreidend, als een roode gloed die nog hangt aan den hemel wanneer de zon is ondergegaan. Zijn optreden voor de stadhouderlijke partij, zijn relaties met Oranje, verbonden hem, toen de stroom der gebeurtenissen Oranje en Nederland meesleurde in het groot revolutionair geschieden, zoowel ideeël als door persoonlijke lotgevallen aan reaktionaire machten, maar voerden hem tevens op de toppen van zijn tijd. Zoolang deze machten vat hielden op Nederland, bleef Bilderdijk de groote dichter. Eerst een geslacht, vrij van het verleden, en vol hoop voor de toekomst, stijgend tot grootkapitalisme, kon het verdragen dat de legende van zijn grootdichterschap werd verstoord. Multatuli eerst, toen de dichters van 80, stapten onverschrokken toe op Bilderdijks roem, en zetten het mes der kritiek in het opgeblazen lichaam zijner werken: het gas der »dichterlijke taal« ontsnapte, en seffens verschrompelde wat zoo reuzen-groot had geschenen te zijn.

Bilderdijk was schijnkracht en schijnschoonheid geweest, maar het felle spel van licht en schaduw op den grootsch-internationalen achtergrond flikkerde om zijn hoofd en raasde in zijn oogen. De revolutie-tijd had nationale slagboomen omvergeworpen, de naties tot één lot verbonden en aan alle historische gebeurtenissen Europa gegeven tot tooneel. Na 1815 sloten de kringen van het nationale zich weder, Nederland verviel voor langen tijd tot eenzelvig leven, eerst van kwasi-vrijzinnigheid, later van reaktionair nationalisme, van nationale kleinheid altoos. Het was een val, dat het volgende geslacht Tollens vierde, waar het vorige

Bilderdijk had gevierd. Albert Verwey heeft eens gezegd, dat dit bewees hoe het nieuwe geslacht wel lager in al het andere, maar toch hooger stond in natuurlijkheid. Met andere woorden: alle ontleende en valsche schijn en luister waren nu weg, en de Hollander kon zich opblazen zooveel hij wilde en zich groot achten in chauvinistische zelfverheffing, hij kon niet verhoeden dat de ware graad zijner grootheid met droevige nauwkeurigheid werd aangegeven door den thermometer zijner poëzie.

Tollens, de populaire zanger, was inkarnatie en verheerlijker der middelmatigheid, hij, een dichter, de negatie der poëzie. Zijn poëzie is die van den kleinburger, die de zijne den uitgezochten staat noemt, van den kruidenier, die zijn gebrek aan aspiraties, deugd en tevredenheid, zaligheid acht. »Zaligheid, zong hij, het missen van het verlangen naar kennis die verboden is.« Kruideniers-braafheid, kruideniers-sentimentaliteit, kruideniers-verstand en gemoed verhief hij tot het normale. »Een bloeiend kroost, een beste vrouw en brood voor nu en morgen,« ziedaar den horizon zijner aspiraties. Hoe heeft hij alles gehaat wat ondoorgrondelijk of aristokratisch, diepzinnig of verheven was: alle stoutheid en pracht, de middel-eeuwen en Napoleon, al wat dichters aantrekt, was hèm een gruwel.

Huet, die Tollens een »zuiver nationaal verschijnsel noemde,« bedoelde daarmee een bittere kenschetsing van de Ned. samenleving. Maar in één opzicht was zij beter dan Tollens. Beter, omdat haar nuchterheid, in poëzie ondragelijk, op zich zelf een loffelijke eigenschap was. Tot besef gekomen na den roes van het nationale, zag zij haar kleinheid en beeldde ze. Met zekeren goedmoedig-akkuraten humor, zonder storende

bijgedachten: Hildebrand. Met dieper besef van hare nederige schoonheid — welke levenssfeer heeft niet de zijne voor den kunstenaar — maar vol weemoed, voller ongeduld naar een vrijer en grooter staat: Potgieter. Potgieter is de groote verbeelder van het Hollandsch leven van 1840—'60 geweest. Het bewoog zich in kleine omtrekken, maar niet het kleine of dwaze of anekdotische, maar het menschelijke in dit kleine leven heeft hij gezien. Hij kende ze allen en zag ze niet aan louter als voorwerpen tot waarneming, maar met aandachtig zich-verdiepen in hun ziel, de menschen van zijn tijd en zijn wereld. Hij zag ze niet als een deel der natuur, een vlieg of een zonnestelsel, maar als een deel der samenleving, waartoe hij behoorde en waarin hij leed. De parvenu's, de verarmde patriciers, de kruideniers in ruste, de trouwe dienstboden, de bloed-arme kantoorklerken, de rustelooze proponenten, hij heeft ze allen begrepen. En hij, die zoo trouw en gemoedelijk den middenstand en het kleinburgerlijk leven heeft geteekend, hij was de eerste woordkunstenaar in ons land met groot-burgerlijke aspiraties. Hij rebelleerde tegen dat versufte, ingezonken leven, hij kende de begeerte naar kapitalistische levens-volheid, vrijheid en geluk. Hij verdiende niet alleen een gunstiger arbeidsveld dan Nederland hem kon geven, maar ook een beter lot, dan een Nederlandsch liberaal te zijn. Van wat het leven van Potgieter aandoenlijk maakt, is zeker dit niet het minste, dat hij tot zijn dood een liberaal hart behield, dat hij van de liberale staatkunde verwachtte het herstel der nationale gezondheid, een nieuw tijdperk voor Nederland.

Potgieter was, in zijn gewetensvol verbeelden van

de gemoedelijkheid en de poverheid der samenleving, het produkt der ontnuchtering na den roes van het nationalisme geweest. Maar hij hield nog vast aan de verwachting van het liberalisme, verontschuldigde het om zijn jeugd. Voor de beste kunstenaars van een volgend geslacht was ook die verwachting vervlogen. Zij zagen het liberalisme verdorren eer het gerijpt was, zij voelden het leven haast even klein en knellend gebleven. Zij proefden de ontnuchtering wrang, zij voelden de kleinheid striemender dan hun voorgangers, want het liberalisme vervulde nu heel het openbare leven en alles was plat en dor. Een groote onvoldaanheid kwam over hen; kunst en maatschappelijk leven schenen elkaar vijandig te zijn. Maar de tijd voor den triomf van het individualisme was nog niet gekomen; Huet, Multatuli, van Vloten: of zij bleven of zwierven, zij droegen het vaderland in hun hart. Hieraan leden zij. De kleinheid verbitterde hun leven, brak hun loopbaan, vergiftigde hun gemoed. De jaren tusschen 1860 en '80 zijn voor de beste geesten harde en bittere jaren om te doorleven geweest. Geen hunner aspiraties vond steun in de nationale werkelijkheid. Zij zagen een zelfgenoegzame bourgeoisie grasduinend naar hartelust in Nederland, een onbewogen vlak van banaliteit en middelmatigheid overal en geen krachten opkomend er tegen. In deze omstandigheden grepen zij naar fantastischen steun. Huet, die, van het liberalisme afvallig geworden, hem zocht in Oranje, noemde de dagen van '30 schooner dan die van '43 of '74 om de naïviteit van hun enthousiasme en wenschte ze terug. Maar Huet had ongelijk en '30 was niet beter dan '70, en al waren zij, die toen leefden, gelukkiger in hunne verblinding dan

hij zich voelde, hun gevoelens waren niet schooner of meer bewonderenswaardig dan de zijne. Integendeel. Want zij waren logenachtig, retorisch, belachelijk uitwapperend boven een armzalige werkelijkheid. Beter en schooner dan opwinding en zelfbedrog van toen, was het levenswerk van Huet en dat van van Vloten, beter hun kritiek en ontleding, dan die verheerlijking, al bracht het weinig geluk. Zij krabden het klatergoud af, scheurden kartonnage en vergulden kroon aan flarden, wierpen den blikken sabel in een hoek, al de onechte pronk, waarop Nederland zoo grootsch was geweest: zij toonden het zijn armzalige naaktheid. Eindelijk ging Nederland stijgen tot grootkapitalisme; een land worden met groote steden, menschen met groote begeerten en groot klasseverschil en de stijgende beweging zou de poëzie en kunst vrijmaken. Maar deze eerlijke en begaafde werkers hadden het de taal en de smaak en de geesten gedaan.

Gelijktijdig met Huet, die nog de deftigheid en gebondenheid der vaderlandsche middelklasse in zijn stijl bewaarde, overtrof Multatuli in vlucht en stoutheid de nationale literatuur en overwon de denkvormen dezer klasse.

Multatuli was de bevrijder uit de tyrannie van klein-burgerlijk fatsoen, dat zoo lang denken en zeden beheerscht had. Indië was de band van klein-Nederland met het internationaal kapitalisme en dank zij de inwerking van het Indisch milieu, van het daar vrijer natuurlijker leven, werd het eenige geniale boek geschreven, dat Nederland vóór 1880 voortbracht. Multatuli overwon de beide vormen der burgerlijke wereld: het dogmatisch-protestantsch klein-burgerdom en de liberale handelsbourgeoisie die, voor zoover zij den

godsdienst fatsoenshalve niet over boord gooide, in de halfslachtige verzoening van wetenschap en geloof, beproefd door de moderne theologie [1]) voldoening vond voor haar geestelijke nooden. Hij overwon van beiden den godsdienst, de moraal, de konventies en de huichelarij. Hij overwon de burgerlijke wereld in gedachte en in stijl, in vorm en in wezen, geheel en al, en zijn matelooze ijdelheid was verschoonbaar, want de overwinning was geen kleine en hij plantte naar eigen woord een nieuwe banier in Nederland [2]) Maar uit de Indische samenleving bracht hij mee de idee van het despotisme, demokratischen zin dáár opdoen was wel niet mogelijk, en in Nederland vond hij niet de arbeidersbeweging die hem zou hebben opgevoed en een steunpunt verschaft. Hij vond geen ander steunpunt dan in zichzelven: zoo was hij veroordeeld, tusschen de idee van despotisme en die van uiterst individualisme te dobberen. De sociale misére wreekte zich nog anders op hem, dan dat zij hem maakte tot een wortelloozen zwerver. Zijn welgeslaagde poging de bourgeoisie en de kleine burgerij te overwinnen, voerde regelrecht, artistiek in den stijl, intellektueël in de politiek, tot de theorie en de praktijk van het anarchisme: Multatuli is zijn geestelijke vader in Nederland.

---

[1]) „Léve banniere, n'en suivre ne peux." (Over vrij-arbeid).

[2]) Die intusschen toch dit goede heeft gehad, dat zij de meest scherpzinnigen onder hare beoefenaars tot de wetenschappelijke bijbelkritiek en vooral tot studie van de geschiedenis der godsdiensten voerde, en in de laatste jaren door den stijgenden invloed der arbeidersbeweging in het openbare leven, de konsekwent-denkende en oprechte karakters onder de moderne predikanten bracht tot de sociaal-demokratie.

In den greep van het moderne kapitalisme.

Eindelijk sloeg ook voor Nederland het uur van sneller en veelzijdiger groot-kapitalistische ontwikkeling, en daarmêe van de wedergeboorte der nationale energie. Lang had zij geslapen, en velen hadden gepeinsd en overlegd hoe haar te wekken, maar vergeefs. Dat kon alleen de machtige prins, die iedere schoone slaapster weet te vinden. Toen hij verscheen, herrees zij en volgde hem, niet tot vrolijken bruiloft, maar tot de tocht langs steilten en diepten, tot het onrustig en onzeker bestaan, dat het lot is der door de modern-kapitalistische ontwikkeling gegrepen volken, en, voor het talrijkste deel van dat volk, het proletariaat, tot een leven van zwaren arbeid en ontbering te midden van den overvloed, dien het voortbrengt. Nederland bewees, dat, wat het opgebruikt zijn van de nationale vitaliteit schijnt te wezen, ook kan zijn tijdelijke verslapping, gevolg van het verval van een vorm van voortbrenging en de onmacht, zonder schok van buiten tot een hoogeren over te gaan.

Twee omstandigheden voornamelijk hebben den stoot gegeven tot het versnelde tempo, waarmee het grootkapitalistisch en machinaal bedrijf in handel en industrie hier sedert 1870 veld won. De eene was de vrije openstelling van Indië voor het privaat kapitaal, volbracht door de geleidelijke opheffing van het kultuurstelsel en door de agrarische wet van '69, die de uitgifte van woeste gronden aan Europeanen regelde, d. w. z. ze voor Europeanen in erfpacht verkrijgbaar stelde. Vrije arbeid en vrijheid van partikulier landbezit vulden elkander aan: de eene maatregel maakte den anderen noodig.

De tweede omstandigheid was de Fransch-Duitsche oorlog van '70—'71, die de weegschaal der politieke macht van Frankrijk naar het Duitsche rijk deed overslaan, Duitschland een hooge oorlogsschatting en twee rijke provincies verschafte en het de eenheid gaf, die het in staat stelde al zijne hulpbronnen oneindig beter aan te wenden dan daarvoor. Dit alles gaf den stoot tot de verbazende snelle toename der Duitsche groot-industrie, die ook op naburige landen terugwerkte. Voor een groot deel van het enorm toenemende goederenvervoer naar en van Duitschland liep de natuurlijke weg voortaan over Nederland.

Deze twee omstandigheden voornamelijk hebben tot de snelle ontwikkeling van het koloniale- en het handelskapitaal in Nederland in de laatste dertig jaar geleid. Het spreekt van zelf, dat het gebruik maken van deze omstandigheden veronderstelt een zekere mate van kapitalistische rijpheid, die b.v. het Nederland der dertiger en veertiger jaren nog niet bezat. Om een nationaal groot-kapitalisme te grondvesten, hetzij op eigen bodem of in de koloniale bezittingen, is het noodig niet alleen geldkapitaal te bezitten, maar ook kapitalistische ondernemingszucht, havens, binnenlandsche en overzeesche verbindingen, geschikt de waren aan te brengen, veilig op te vangen en snel verder te voeren; is noodig ook een talrijk technisch en zaakkundig intellekt. Op een volk, nog geheel op voorkapitalistische wijze produceerend, kan wel door toevallige omstandigheden, als de ontdekking van delfstoffen b.v., een uitheemsch kapitalisme worden geënt, maar het kan niet zelf plotseling een nationaal kapitalisme voortbrengen. Maar in Nederland was de moderne bourgeoisie voldoende gerijpt, om over de noodige

energie en het noodige intellekt te beschikken. Geldkapitaal en arbeidskrachten zagen wij — zij het ook, wat dit laatste betreft, van minderwaardig gehalte — waren in overvloed voorhanden. En vanaf de zestiger jaren was de bourgeoisie begonnen de regeeringsmacht en de winst uit de Indische bezittingen getrokken, te gebruiken tot den aanleg van spoorwegen en havens. Voor den groothandel waren goede en korte verbindingen van de koopsteden met de zee een levenskwestie: ondanks alle natuurlijke voordeelen van centrale ligging, uitgebreide kusten en bevaarbare rivieren kon Nederland zonder zulke verbindingen den transito-handel niet tot zich trekken. De grootte der schepen nam jaar op jaar toe, Rotterdam zoowel als Amsterdam waren voor de nieuwste zeeschepen ontoegankelijk geworden. Maar de moderne groothandel had haast, overlading beteekende tijdverlies; en een koopstad, die, voor zeeschepen, achttien uur ver minstens van zee lag, kon niet op grooten schaal aan den wereldhandel deelnemen. De energieke Rotterdamsche bourgeoisie had den «open weg« naar zee noodig: zij verkreeg hem van de Ned. Staatsmacht, die hierbij weder als »Comité tot behartiging van de belangen der bourgeoisie« fungeerde. De nieuwe Rotterdamsche Waterweg werd in '73 geopend, al duurde het nog langer dan tien jaar, eer hij voor de grootste schepen bevaarbaar was. Het Amsterdamsch handelskapitaal, achterlijker en zwakker dan het Rotterdamsche — in Amsterdam was het de geldhandel, de haute finance, die sedert langen tijd eerste viool speelde — nam de aktie voor zijn belangen later en minder krachtig ter hand. Het vulde de lucht met gejammer over de bevoor-

rechting van dat Rotterdam, troetelkind der regeering, maar twee jaar nadat ook aan Amsterdam rijkssubsidie was beloofd, zoodra het particulier initiatief voorging, was nog geen spa in den grond gestoken. Eindelijk, in '76, kwam het Noordzee-kanaal gereed. De Amsterdamsche scheepvaart die dertig jaar lang stationair gebleven was op omstreeks 400.000 ton, verviervoudigde in de twintig jaar tusschen 1876 en '96. Kort na de voltooiing van het Noordzee-kanaal, werd ook de verbetering der gemeenschap tusschen Amsterdam en den Rijn ter hand genomen door het Merwedekanaal. Rijn en Waal werden genormaliseerd.

De eischen van het modern verkeer, die de wateren deden graven of uitdiepen, deden andere wateren overbruggen. In '76 kwam de brug over de Nieuwe Maas gereed; eenige jaren eerder de spoorwegbrug over het Hollandsch diep, dat tot dien tijd het spoorwegnet in twee helften had gescheiden. Wat ondiep was, werd uitgediept; wat smal, verbreed; wat bochtig, afgekort; zee-armen werden afgedamd, kanalen gegraven, wateren overspannen; alles om beter de taak te kunnen volbrengen, die de handelsbourgeoisie aarde en water oplegt. Maar dit alles was nog niet genoeg.

Noodig was het niet alleen de vensters en poorten aan te brengen die den wereldhandel toegang konden verschaffen, en de ruime vertrekken waarin hij — eeuwig veranderend van inhoud en toch altijd dezelfde — zich ophouden kan, maar noodig was het ook, de begin- en uiteinden der overzeesche wegen zelf in handen te hebben. Vóór 1870 had Nederland geen eigen stoomvaart-verbinding noch met zijn koloniën, noch met andere overzeesche landen. De opening van het kanaal van Suez in '69 bracht Indië nader tot Europa, ver-

meerderde het handels-verkeer, was een prikkel tot beterever binding. In Mei '71 stoomde het eerste stoomschip der Maatschappij »Nederland« van Nieuwediep naar Java. In '73 volgde de oprichting der Ned. Amerikaansche Stoomvaart Mij.; in '75 de Maatschappij Zeeland; in '83 de West-Indische Maildienst en de Amsterdamsche Lloyd. Al deze ondernemingen, zelven groot-kapitalistisch, schiepen de onmisbare voorwaarden tot de verdere ontwikkeling van het koloniale- en handelskapitaal, die wij thans kort zullen nagaan.

Door de geleidelijke opheffing van het kultuurstelsel en van de belemmeringen die de uitgifte van woesten of aan inlanders toebehoorenden grond aan partikulieren in den weg stonden, werden de O.-Indische bezittingen sedert 1870 meer en meer een wingewest voor de Ned. kapitalisten, gelijk zij dat in de jaren tusschen '30 en '70 voor den Ned. Staat waren geweest. Hierdoor werd de verouderde en plomp-toegepaste exploitatie-wijze van het monopolie, door de meer verfijnde methoden der moderne konkurrentie vervangen. Multatuli's vergelijking van het kultuurstelsel bij een net van buizen, zich in 't oneindige splitsend en verdeelend tot millioenen fijne buisjes, alle op de borst van millioenen Javanen uitloopend, alle in verbinding met de hoofdbuis, waarop een flinke stoomzuiger pompt; terwijl bij partikuliere exploitatie (»vrije arbeid« gelijk het in het vroegere liberale dialekt heette) ieder avonturier toegang kreeg tot alle buizen en zijn eigen stoommachine kon doen werken op de bron, gaf zeer goed het verschil weer tusschen beide vormen van exploitatie, maar zag dit eene belangrijk punt voorbij, dat voor de eene plompe centrale pompmachine, talrijke van verbeterde konstruk-

tie en oneindig grooter zuigvermogen in de plaats kwamen. Het kultuur-stelsel, eenmaal een prikkel tot extensieve vermeerdering der produktie en als zoodanig een vooruitgang, had zich overleefd en was tot een rem geworden; op den grondslag der vrije konkurrentie werd eerst krachtig het streven naar voortdurende vermeerdering van het produkt door intensieve kultuur en vollediger verbruik der grondstoffen, zoowel als tot verbetering van zijn gehalte, dit alles door de hulpmiddelen der landbouw-wetenschap, techniek en chemie, verder doorgevoerde arbeids-deeling, enz.

Koloniaal bezit is in drie opzichten voordeelig voor kapitalistische volken. Ten eerste als markt voor de industrie-produkten van het moederland. Dan als verzorger van de zoontjes der bourgeoisie met civiele en militaire ambten. Ten derde als exploitatie-gebied van kapitalen, aangelokt door het vooruitzicht van een doorgaans hooger winstvoet, dan in landen van ouder kapitalisme bestaat. Voor Nederland, kapitaal-krachtig maar industrie-zwak, was en bleef het eerste dezer voordeelen het minst belangrijke. [1]) Van des te meer belang waren voordeel twee en drie. Alleen dit laatste gaat ons hier aan. Geholpen door een sedert 1830 min of meer konsekwent doorgevoerde politiek van koloniale expansie [2]), kreeg het koloniaal kapitalisme, behalve Java, gaandeweg ook een deel van Borneo en Celebes, behalve nog Bali en Lombok tot exploitatie-

---

[1]) Uitvoer van Nederland naar Indië: 4.3 % van den totalen uitvoer; invoer van Indië naar Nederland: 15.1 % van het totaal.

[2]) Vgl. de artikelen van van Kol „Het Imperialisme van Nederland", in „de Nieuwe Tijd" van 1902, No. 1 en 2. Het modern „imperialisme" (in de beteekenis van koloniale veroveringspolitiek) is in Nederland ouder dan in Engeland, daar in het tweede en derde kwart der eeuw, Engeland sterk en rijk door zijn industrie-monopolie, het koloniaal bezit als een last beschouwde, Nederland daarentegen op zijn koloniën teerde.

gebied. Maar vooral de gedeeltelijke onderwerping en openstelling voor de Europeesche landbouw en industrie van het aan natuurlijke hulpbronnen zoo rijke *Sumatra* was van grooten invloed.

Op Java alleen vermeerderden de in erfpacht uitgegeven woeste gronden in 22 jaar (1870—'92) van 38000 tot 329000 bouws (één bouw = $^{7}/_{10}$ H.A.) Deze gronden werden voornamelijk gebruikt tot aanplanting van koffie, suiker, thee en tabak. Het privaatkapitaal toonde, bij al deze produkten, de superioriteit zijner methoden tot exploitatie van grond en menschen boven die van het goevernement en wist ook dáár winst te behalen, waar de goevernements-kultuur op schade was uitgeloopen. Zoo bij de koffie-kultuur, waar op de partikuliere plantages de z.g. natte of West-Indische bereiding in toepassing werd gebracht die maakte dat de aldus behandelde blauw-groene koffieboonen tot veel hooger prijs dan die van het goevernement werden verkocht. Zoo bij de rietsuiker, waar sedert de planters door de bepalingen der agrarische wet de vrije beschikking over hun produkt kregen [1]), de opbrengst per bouw van 64 tot over de 100 kilo suiker steeg. Maar voor koffie en suiker was de tijd der groote winsten voorbij. Voor de koffie, zoowel door de uitputting van den grond (gevolg van de roofbouw van het Ned. gouvernement) als door konkurrentie van Brazilië. Voor den suiker

[1]) Oorspronkelijk waren onder het kultuurstelsel kontrakten tusschen het Indische goevernement en partikulieren aangegaan, waarbij het goevernement zich verbond een zekere hoeveelheid grond met suikerriet te doen beplanten. De partikulier zorgde voor de bewerking van suikerriet tot suiker, was verplicht een uiterst laag gestelde som aan de bevolking uit te betalen en een deel der opbrengst tegen vastgestelden prijs aan het goevernement te leveren. Deze kontrakten deden voor de schatkist groote winsten verloren gaan, gaven aanleiding tot ergerlijke bevoordeeling en kweekten een geslacht van Indische millionairs. Door de wet van 1870 werd met het kontrakten-stelsel gebroken en de suiker-kultuur voor het goevernement gaandeweg ingekrompen; in 1890 werd zij geheel vrij.

door de toename der beetwortel-kultuur en den invloed der grondbezitters en fabriekanten op de wetgeving in Europa, die met premies en beschermende rechten den rietsuiker te weren begonnen. Met de koffie slorpten Nederlandsche kapitalisten den nektar der groote winsten binnen, de suiker leerde hun hare ambrosische zoetheid nader kennen, maar al dit heerlijke had een bitteren nasmaak en die nasmaak was: over-produktie op de wereldmarkt.

De suiker-krisis van '84 noodzaakte het koloniale kapitaal nieuwe banen te zoeken. Zooals reeds eenmaal in de plaats der voorname uitvoer-produkten van de 17de en 18de eeuw, der specerijen, de nieuwe stapelartikelen koffie en suiker waren gekomen, zoo werden deze weer op hun beurt verdrongen, (althans wat belangrijkheid voor het Nederlandsch kapitaal aangaat [1]), door andere produkten als thee, cacao, kina en tabak. Sommigen van deze produkten, als thee b.v. waren reeds onder het kultuurtelsel gekweekt, maar hadden geen winst gegeven; andere als de cacao, werden nieuw ingevoerd. Behalve van den landbouw, maakte het koloniaal kapitalisme zich ook van den mijnbouw meester; waren de winsten van tin- en steenkool tot dusver grootendeels aan het gouvernement toegevallen, de petroleum kwam geheel ten goede aan het particulier kapitaal. Al *deze* producten zijn het, die het koloniaal kapitaal in de laatste twintig jaar zoo enorm hebben doen aanzwellen. En onder hen zijn tabak en petroleum de belangrijkste, degenen waarop de grootste winsten konden worden gemaakt, omdat deze produkten in

---

[1]) Voor Java en de Javasche bevolking, is de suiker-kultuur nog altijd van het hoogste belang. Maar zij komt niet meer op de Nederlandsche markt, kan het Ned. handelskapitalisme dus niet meer schelen.

zekeren zin monopolie zijn, d. w. z. niet, althans wat tabak aangaat niet in een bepaalde kwaliteit, op een gegeven moment naar welgevallen vermeerderd kunnen worden.

Het koloniaal-kapitalisme nam voor deze nieuwe produkten, vooral nadat de krisis van '84 de banken huiverig tot het geven van voorschotten had gemaakt, bij voorkeur den vorm aan der *naamlooze vennootschap*. In de jaren tusschen '84 en '95 werden in Nederland en Indië samen, 227 van deze vennootschappen opgericht met een kapitaal van bijna 123 millioen gulden. Door dezen kapitaal-vorm werd het koloniaal bezit ook voor kleinere kapitalen waardevol en het koloniaal kapitaal een integreerend deel van het Ned. kapitalisme: van ieder bestaand kapitaal kan een grooter of kleiner deel de zee oversteken, om vermeerderd met de door de koelies voortgebrachte meerwaarde terug te keeren en zijn rente of dividend te storten in de zakken van den Ned. obligatie- of aandeelhouder.

De oudste dezer naamlooze vennootschappen, de meest bekende ook, en als het ware het klassieke type van een wèlgeslaagde moderne koloniale onderneming, is de Deli-maatschappij. Zij komt, nadat de uitstekende kwaliteit ter plaatse van den grondstof, de tabaksplant, bij toeval werd ontdekt, tot stand in '69 met Ned. kapitaal en wordt weldra uitgebreid door den steun der al meer als bankinstelling fungeerende Handelsmaatschappij. Van 1315 pakken in '70, stuwt zij haar produktie op tot bijna 50.000 pakken in 1890. Acht jaar achtereenvolgens, keert zij ruim 100 % uit aan de aandeelhouders. Zij kweekt millionairs; haar resultaten wekken den ondernemingszin op, en de

kapitalen stroomen naar Sumatra's Oostkust [1]). Zij verschaft groote winsten aan het handels-kapitaal, profiteerend van het snel toenemend verkeer tusschen moederland en koloniën. Zij opent voor welonderwezen en energieke elementen uit den middenstand en voor het technisch intellekt de gelegenheid om »vooruit te komen« in de wereld, lokt aan door de mogelijkheid van een loopbaan, waarbij de vooruitzichten in gouvernementsdienst sober en schamel verschijnen. Om de letters van haar naam ziet de hollandsche filister een aureool van gouden stralen blinken; hoort in hun klank het verleidelijk geklingklang van tallooze springende, huppelende goudstukken en zwelgt dan in vizioenen van dat Oost-Indië, het goudland gebleven door alle wisseling der tijden heen.

De groote kapitaal-akkumulatie in den kolonialen land- en mijnbouw, ontstaat, behalve in zoover het monopolie-karakter der produkten er toe bijdraagt, door de uitbuitingsmethode van het moderne kapitalisme toe te passen op een bevolking, die door klimaat enz. geringer behoefte dan de doorsnee der Europeesche arbeiders en tevens een zeer lagen levensstandaard heeft. Gelijk ieder kapitaal leeft het koloniale van onbetaalden arbeid, maar het perst zijn meerwaarde uit arbeiders, die noch door wettelijk erkend recht van vereeniging en staking zich kunnen verdedigen, laat staan een hoogeren levensstandaard veroveren, noch bij al te onmenschelijke behandeling worden gewroken

---

[1]) De totale Sumatra-oogst steeg van 3.114 pakken in 1870 tot 263.897 in 1899. De waarde van den oogst, in 1870 ½ millioen bedroeg in het tijdvak 1890—1900 tusschen de 35 à 40 millioen per jaar. De gezamenlijke kapitalen der verschillende maatschappijen op Sumatra vertegenwoordigden op Jan. 1902 de waarde van 52 millioen; de beurswaarde werd toen geschat op 102 millioen.

door een verontwaardigde publieke opinie. Gebonden door zijn kontrakt, heeft de koelie geen andere mogelijkheid aan afbeuling of ergerlijke mishandeling te ontkomen dan door een vlucht vol gevaren, die hem meestal òf op den hongerdood in de wildernis, òf, wordt hij gegrepen, op zwaren straf komt te staan. Voor den kapitalist is het systeem der kontrakt-koelies, waarbij hij niet den arbeider koopt maar dien arbeidskracht en dus, zoo voldoende aanvoer van arbeidskrachten plaats vindt, de dood van den koelie niet als de dood van den slaaf, verlies voor den meester beteekent, voordeeliger dan openlijke slavernij. Voor de koelies zelf, onvoldoende betaald, afgemat door uitputtenden arbeid, overgelaten aan den willekeur en de zweep van ruwe opzichters, als vee samen gedreven zoolang zij gezond, weggeworpen om in dierlijke vuilheid te sterven wanneer zij opgebruikt of ziek zijn, voor de koelies vereenigt het systeem de nadeelen der slavernij — wettelijke rechteloosheid, onmacht tot lotsverbetering, — met die van den modernen loonarbeid, daar zijn meester in tegenstelling met die van den slaaf er evenmin als de Europeesche kapitalist belang bij heeft hem gezond, sterk en op den duur tot arbeid in staat te houden.

De revolutionaire werkingen van het moderne kapitalisme in de koloniën gaan ons hier niet aan. Ten opzichte van het moederland kunnen zijn sociale werkingen als volgt samengevat worden. Het koloniaal kapitaal en zijn drager, de koloniale kapitalist, verschijnt in Nederland in al den glans van een uit de lucht gevallen rijkdom. Niet sleept hij den oorsprong van dien rijkdom achter zich aan, als een vulgair inheemsch bankier, fabrikant of handelsman: de draad is geknapt,

die oorzaak en gevolg aaneen bindt, de oorsprong is verduisterd. Hij heeft zich niet bezoedeld aan de beurs-spekulaties en transakties, waarvan behalve veel goud, ook licht eenig vuil blijft hangen aan de vingers van de leden der haute finance. Hij wordt niet, als de industrie-magnaat, bij enquêten of groote konflikten tusschen kapitaal en arbeid, door de publieke opinie gebrandmerkt als een uitbuiter van vrouwen en kinderen, een tyrannisch en hardvochtig man. Hij verschijnt enkel in de beminnelijke gestalte van den *konsument*; de produktie en haar geheimen liggen verweg achter de linie, in de zuidelijke helft van den aardbol verborgen, bereikbaar voor de gedachten, maar buiten de sfeer van het nationaal produktie-proces. Hij treedt op als millionair-filantroop, schenker van ruime giften voor liefdadige of sociale doeleinden, beschermer van kunst en kunstenaars, landontginner van arme streken. Zoo wordt het koloniaal kapitaal tot een buffer in den klassenstrijd overal waar het een macht is, maar vooral, wanneer met zijne uitgebreidheid, ondergeschiktheid van het industrie-kapitaal gepaard gaat. Het geeft niet alleen geen aanleiding tot klassenstrijd op ekonomisch gebied en tot de versterking der vakbeweging, maar het houdt de politieke bewustwording der arbeiders tegen, door een filantropisch hervormingsgezind en arbeiders-vriendelijk element te vormen in de samenleving.

Dit element heeft niet de minste reden, sociale hervormingen in 't moederland, mits zij niet te duur zijn, te bestrijden. [1]) Het eischt maar één ding: in koloniale

---

[1]) Dit geldt natuurlijk alleen van de eigenlijke arbeidswetgeving: beperking van vrouwen- en kinderarbeid, enz. Met belasting-hervorming is het een geheel ander geval.

aangelegenheden zijn gang te kunnen gaan. Het is, met zijn bondgenoot het handels-kapitaal, een heftig voorstander van de koloniale veroverings-politiek, en eerst wanneer men daaraan raakt, slaat het wild om zich heen en schreeuwt moord en brand over het gebrek aan vaderlandsliefde van zijn tegenstanders. Zijn landhonger is verbazend, en, gelijk zijn winsthonger, oneindig. Het spitst de ooren en schuifelt ongedurig wanneer het hoort van vruchtbaren grond die onontgonnen, van goudvelden en petroleum-bronnen die ongeëxploiteerd, onnut, daar liggen, en het hitst de regeering op tot telkens nieuwe ondernemingen, vindt dat nooit geld en mannetjes genoeg gebruikt worden tot landroof en onderdrukking van de stammen en volken waaraan het zijn vampyrische lusten voldoet. Vijandelijk tegen de arbeidsbeweging treedt het voornamelijk op, zoodra deze zich als bestrijder van het imperialisme doet kennen.

De ligging van Nederland in het centrum der west-Europeesche staten die na '70 een groot aandeel kregen in de wereldproduktie, de snelle ontwikkeling van Duitschland vooral tot eerste vastelandsche industrie-staat; de uitbreiding van goederen- en personenvervoer tusschen Europa en Amerika, zoowel als tusschen Nederland en zijn koloniën, al deze oorzaken werken samen, om den groei van het handelskapitalisme in de laatste dertig jaar enorm te bevorderen. Door de uitbreiding der landbouw-industrie in de koloniën werd Nederland voor de verschillende koloniale produkten, voor thee, cacao, kina, tabak, een markt van beteekenis. Voor tabak, (dektabak,) kreeg de Nederlandsche markt, waarop in de laatste tien jaar een jaarlijksche omzet van 45 á 50

millioen gulden plaatsvindt, meer en meer de leiding. Maar voornamelijk ontwikkelde zich door de kombinatie van de zooeven opgenoemde omstandigheden met de gesteldheid en ligging van Nederland, de *transitohandel.* Nederland, dat in vroeger eeuwen het monopolie van den tusschenhandel had bezeten, dat zijn dikbuikige platte schepen had uitgezonden om graan en hout, wijn en olie, traan en teer te halen van het land van afkomst, te brengen tot de konsumenten, Nederland werd opnieuw door de ekonomische beweging aangewezen tot dien tusschenrol, ditmaal niet als vrachtvaarder, maar als expediteur. Nederland werd een doorvaart voor den west-Europeeschen en trans-Atlantischen goederenhandel, zijn havensteden werden stations van over-lading, langs zijn rivieren en kanalen gleed een groot deel van de industrie- en landbouwprodukten van Europa en Amerika, van en naar zee.

Eenige cijfers mogen de toename van den transitohandel en den groei van het handelskapitalisme uitdrukken. De tonnemaat der Ned. koopvaardijvloot bedroeg in de jaren 1860, '70, 79 en '99 respectievelijk 400.000; 326.000; 253.336 en 320.108 tonnen. De scheepvaart onder eigen vlag zonk, niet alleen absoluut, maar ook in vergelijking met die van andere naties, in het eerste gedeelte van dit tijdperk voortdurend; en nam pas weer toe sedert '88. 1890: 500 zeil- en 118 stoomschepen; Dec. 1901: 417 zeil- 235 stoomschepen. In tegenstelling hiermede, steeg de algemeene handelsbeweging, sedert 1870 geregeld, gelijk het volgende staatje aanwijst.

Jaarl. gestegen in de jaren	Alg. invoer in K.G.	Alg. uitvoer in K.G.	Totaal K.G.
'72—'76	6.793.000.000	3.269.000.000	10.062.000.000
'82—'86	11.601 000.000	5.817.000.000	17.418.000.000
'92—'96	17.601.000.000	10 511.000.000	28.187.000.000
'98—'99	25.269.945.943	16.869.900.595	42.139.846.538

De handels-beweging is dus in de laatste vijf-en-twintig jaar verviervoudigd. De *waarde* van den in- en uitvoer bedroeg voor de perioden '72—'76, '82—'86, '92—'96 en voor het jaar 1899 respectievelijk gemiddeld 1.197, 1.900, 2.623 en 3.498 millioen gulden. Nederland bereikte, met betrekking tot het algemeen handelscijfer, de derde plaats van het Europeesche vasteland, met betrekking tot den in- en uitvoer per hoofd der bevolking, den eersten. Het metamorfoseerde zich binnen weinige jaren, door een komplex van voor den handel gunstigen, voor den landbouw ongunstige omstandigheden, van een voornamelijk agrarisch tot een in de eerste plaats handels-land.

Handels-beweging en handels-kapitaal concentreerden zich vooral in de beide koopsteden Amsterdam en Rotterdam, waarvan de eerste hoofdzakelijk den handel in Ned. en koloniale produkten, de tweede den transito-handel vertegenwoordigt. Daarbij kwamen als Rijnhavens op Dordrecht, Nijmegen, Tiel, Arnhem en Gorinchem; als zeehavens Vlissingen en Harlingen; als centrum van graan- en binnenhandel Groningen.

Van al deze steden is, zooals de *Deli-Mij.* het type van wèlgeslaagd koloniaal kapitalisme, *Rotterdam* de modelstad van modern handels-kapitalisme. Ook Amsterdam, waar zich de meeste vaste stoomvaartlijnen vestigden

en zich de handel met de koloniën koncentreerde, verdubbelde wel bijna zijn bevolking tusschen 1873 en 1901 (van 277.765 tot over het half millioen zielen) en vermeerderde, sedert het Noordzeekanaal beëindigd en aan den staat overgedragen, het IJ afgedamd en de Handelskade gebouwd was, zijn inklaringen van 3.624.233 M³. in '83 tot 5.577.529 M³. in '96. Maar Rotterdam overtrof dezen groei ver. Door den Nieuwen Waterweg in het bezit gekomen van een open weg naar zee zonder bruggen of sluizen, met midden- en zuid-Duitschland door korte spoorweg-verbindingen te land, door Merwede en Rijn te water verbonden, was het in staat een aanzienlijk deel van het goederenvervoer tot zich te trekken en te behouden, de konkurreerende havens van het vasteland in te halen en te overtreffen. De bevolking van Rotterdam steeg van 90.000 in '49 tot 148.102 in '77 en 332.185 in 1900: zij verdubbelde dus binnen twintig jaar. Haar inklaringen uit zee namen toe van 1.211.017 ton in '71, tot 2.120.347 ton in '85 en 6.382.934 ton in 1901. Haar percentsgewijze aandeel in de inklaringen van het geheele rijk steeg in die jaren van 35 tot 68 %. Haar totaal zeeverkeer nam sedert 1880 toe met 275 %. Haar Rijnvaart-verkeer met Duitschland steeg van 2.376.301 ton in '89 tot 7.735.307 in 1901, en haar aandeel in het goederenverkeer der Rijnhavens in dien tijd van '84 op 91 %. In 1900 had zij zich meester gemaakt van 82 % van den aanvoer aller ertsen in Nederland; 70 à 80 % der granen, 65 % van den petroleum, 52 % van de koffie, 93 % van de ruwe margarine en 99 % der oliën. Marseille liet zij achter zich, Antwerpen en Hamburg streefde zij, wat tonnenruimte aangaat, al meer op zij zonder ze nog te kunnen

bereiken, maar overtrof Antwerpen sedert 1890 ieder jaar meer wat de hoeveelheid ingevoerde goederen aangaat.

Het handels-kapitalisme trad in de personen zijner dragers, de reeders, groothandelaars, kargadoors, expediteurs, makelaars, enz. in Nederland als heerschende klasse, als liberale bourgeoisie par excellence op.

Ging elders, b.v. in Engeland, handels-kapitaal met haute finance en grootgrondbezit als konservatieve klassen samen tegen het vooruitstrevend industrieël kapitaal, in Nederland was dit eerste (met het oude geldkapitaal het voornaamste inheemsche) daar een talrijke en machtige industrieële bourgeoisie ontbrak, de ruggegraat van het liberalisme. Behalve wanneer het zijn speciale belangen betrof, hield het vast aan het laisser aller, aan staatsonthouding, bleef ongeneigd de staatsmacht te gebruiken voor sociale wetgeving, maar willig de gelden van den staat aan te wenden in zijn, of, zooals het dit noemde, in »het algemeen belang.«

Het handels-kapitaal treedt niet, als het koloniale, binnen de landsgrenzen op als verbruiker alleen; het is werkgever en komt als zoodanig te staan tegenover de arbeiders die het gebruikt. Het raapt zijn arbeidskrachten van overal samen, kan allen gebruiken wier sterke ruggen en gespierde armen hen tot tillen en sjouwen in staat stellen. Het concentreert in de groote havenplaatsen een bevolking van ongeleerde arbeiders, samengestroomd uit alle provinciën, in breeder stroom naarmate op het platteland grooter werkeloosheid heerscht. Het treedt op in brutale winstzucht, met volkomen geringschatting van lijf en leven, gezondheid en kracht »zijner« arbeiders. Het geeft schatten

uit voor de inrichtingen, die zijn winst kunnen vergrooten: dokken, kaden en pakhuizen, liften, stoom-hydraulische en elektrische motoren, maar aan eenige inrichting tot vermindering van de gevaren bij het lossen en laden denkt het niet. Het dwingt zijn arbeiders, somtijds 12, 18, 24 en meer uur achtereenvolgens te werken, voedsel en drank gebruikend onder 't werk, als de boot kolen, de machine olie, dan weer dagen en dagen door te brengen lanterfantend, slenterend op den uitkijk naar arbeid. Het doet het gansche leven van den arbeider vergaan in onregelmatige afwisseling van overarbeid en werkeloosheid, afmattend gejaag en doelloos geluier; het ontneemt aan den arbeid zijn opvoedende werking; zijn scholing tot orde, regelmaat, evenwicht der physieke en geestelijke krachten. Het heeft niet als de industrie belang bij een zekere mate van intelligentie en kennis zijner arbeiders; het neemt ze en laat ze, louter spieren en peezen. Het voelt noch doet iets voor toynbee, volksleeszalen. technisch- en ambachtsonderwijs, enz. Het stoort zich niet aan de wetten der natuur, het heeft zijn eigen wet, die luidt, dat wat aankomt gelost en wat vertrekken wil geladen moet worden, bij dag of nacht, op week- of rustdag. Door zijne tot wet geworden regelloosheid, vernietigt het iedere regelmaat in het leven der arbeiders, schept eene bevolking, die, lijdend onder de regelloosheid van bedrijf, daardoor zelve kwaliteiten heeft ontwikkeld, die haar ongeschikt maken tot den regel der organisatie. Het ongeleerd handels-proletariaat toont zich dan ook ondanks het samen wonen en samen arbeiden veler duizenden dicht op elkander, weinig in staat tot gestadige en volgehouden actie. Het steigert somtijds op in heftig verzet,

doet het bedrijf stilstaan in geweldige uitbarstingen, maar het verslapt even spoedig en valt in apathie terug, tot na korter of langer tijd een nieuwe uitbarsting plaats vindt.

Voortvarend en energiek waar het geldt de materieële hulpbronnen van het land tot ontwikkeling te brengen, en in dit opzicht zeer zeker eene vooruitstrevende, eene de maatschappelijke ontwikkeling bevorderende klasse, schrikt de handelsbourgeoisie terug voor de natuurlijke gevolgen dezer ontwikkeling: de sociale maatregelen, die in een modern land onvermijdelijk zijn. Het is, zooals wij zagen en nog zullen zien, de handel geweest die in ons land de industrie den weg gebaand heeft: zoodoende hielp de handelsbourgeoisie, indirekt, de moderne arbeidersbeweging in het leven, wier eischen van arbeidswetgeving, van schoolvoeding en kleeding, van pensioneering enz., geene partij met meer beslistheid dan zij bestrijdt. Niet heeft zij zich, als een deel der industrieële kapilisten, opgewerkt tot het inzicht van de wenschelijkheid van sociale wetgeving, ook uit kapitalistisch oogpunt. Liever dan de kans op sociale hervormingen te wagen, verbroedert zij met haar oude vijanden: zoo brachten de laatste jaren het schouwspel, dat, zoowel onder een vooruitstrevend-liberaal, als onder een klerikaal ministerie, afgevaardigden van de groote koopsteden keer op keer hun stem uitbrachten met de rechterzijde; en een fraktie der bourgeoisie, die zoovele jaren lang in Nederland de eenige krachtige macht van den vooruitgang vertegenwoordigde, de steun der reaktie is geworden.

Naast de welgedane en omvangrijke gestalten van koloniaal- en handelskapitaal maakt het industrieële

den indruk van mager en halfwas. Deze laatste in den bond, deze jongere broeder, is tot heden ook de minst-fortuinlijke geblevene. Een oppervlakkige beschouwing van dat deel van het maatschappelijk kapitaal dat in naamlooze vennootschappen is onder gebracht, bewijst welk gering deel van dit kapitaal de industrieële onderneming heeft verkozen. Wij vinden de bank- en krediet instellingen (met inbegrip der hypotheek-banken) aangegeven op ruim 103 millioen; de koloniale landbouw- en mijn-ondernemingen op 123 millioen [1]); de inrichtingen ten behoeve en de vereenigingen tot het drijven van den goederen-handel (met de reederijen) op over de 143 millioen. Tellen wij nu alle naamlooze vennootschappen in de volgende industrieële bedrijven samen: voeding; (beetwortelsuiker, bier, zuivelproduktie en visscherij) kleeding (weven en spinnen) metaal- glas, papier, steen- pannen en aardewerk fabrieken, dan halen wij nog slechts 50 millioen. Daar de naamlooze vennootschappen in den regel tot het grootbedrijf behooren mogen wij hieruit afleiden, dat in mindere mate dan van den geld- en warenhandel en den kolonialen landbouw, het groot-bedrijf zich in ons land van de eigenlijke produktie (zoowel van produktie- als van konsumtiemiddelen) heeft meester gemaakt. [2]) In de produktie is het kleinbedrijf

---

[1]) In 1895; de andere cijfers gelden voor 1900.

[2]) Tot goed begrip van den betrekkelijk geringen omvang in Nederland van het in naaml. venn. ondergebrachte industrieële kapitaal vergelijke men nog de volgende cijfers: Nederland: bank- en kredietvereenigingen (behalve de hypotheekbanken) *f* 92.165.000: Duitschland: 1.756.03 millioen mark. Daartegen: fabrieken v. stoomwerktuigen en andere metaalbearbeiding: Nederland: *f* 9.964 000; Duitschland 417.67 mill. mark. Textiel-fabrieken: Nederland: *f* 7.087.000: Duitschland 354.91 mill. mark. Hierbij komt dan in Duitschland de mijn-industrie met 1.022.33 mill. mark. In een land van snelle economische ontwikkeling, zooals België, nam het kapitaal der naaml. venn. van 1880—95 toe: voor de bank- en kredietinrichtingen van 251.8 op 451.8; de mijnen en hoogovens van 121.3 op

dus veel uitgebreider dan in den geld- en warenhandel [1]). Met andere woorden: het industrie-kapitaal is het zwakste en kleinste van de drie. Maar het industrieële kapitaal is in Nederland niet alleen het zwakste, en laatstgekomene: het leeft daarenboven hoofdzakelijk bij de gratie van het handels- en koloniale; het is door hen in menig bedrijf eerst ontstaan. Van de industrieën in de laatste dertig jaar hier opgekomen, staan de meesten in verband met den invoer van koloniale of overzeesche produkten. Uitzondering hierop maken voornamelijk de visscherij, en die industrieën, opgekomen of belangrijk versterkt ten gevolge van de agrarische krisis.

De oudste moderne industrie in ons land, de textiel-industrie, ontstond zooals wij zagen door de bemoeiingen der Handels-Maatschappij, die goederen noodig had om hare schepen op de heenreis naar Java te bevrachten, ten einde in de konkurrentie met Engeland niet verslagen te worden. Op den grondslag van het konkel-systeem tusschen Handels-Maatschappij en regeering, kwam een textiel-industrie op vele plaatsen op, maar zij kon zich, zelfs bij het genot van hooge differentieële rechten voor de Ned. textiel-produkten in Indië, alleenhandhaven daar waar zooals in Twente en noord-Brabant reeds sedert eeuwen het weven als huisarbeid had bestaan. In Twente en Brabant vonden de industrieële kapitalisten een bevolking door de armzalige middelen van bestaan die de schrale zandgrond

---

420.8; de industrieële ondernemingen (behalve beetwortelsuiker-fabrieken en suikerraffinaderijen, van *28.0* op *237.8 mill. francs:* een bewijs, hoezeer de ontwikkeling der groot-industrie, ook in de industrieële onderneming, de naam venn. vermeerdert.

[1]) In de produktie, niet in de verdeeling; de detailhandel, tot voor kort het onbetwiste rijk van den middenstand, wordt hier geheel buiten beschouwing gelaten.

opleverde tot bijverdienste gedwongen, van ouds gewend het linnen-weven in Twente, het wollen-weven in Brabant te bedrijven voor hongerloon.[1]) Zoo lang de vervoermiddelen en verkeerswegen ellendig, de belastingen op brandstof en patent drukkend waren, kon de Ned. textiel-industrie slechts werken voor de binnenlandsche en de door differentieële rechten beschermde koloniale markt. Dit veranderde in de zestiger jaren. Spoorwegen ontsloten voor Twente het steenkolen-bassin van den Ruhr, voor N. Brabant het Luiksche; de transportkosten voor grondstoffen en produkt namen af. De mogelijkheid was er tot konkurreeren ook op onbeschermde markten, de mogelijkheid tot produktie op grooter schaal, dat is tot meerder winsten en . . . . het industrieel kapitaal werd met deze mogelijkheid voor oogen, energiek. In '92 werd tot geleidelijke afschaffing der differentieële rechten op Java besloten en het invoerrecht voor Nederlandsch en vreemd fabrikaat verlaagd tot 6 %; de Twentsche industrie ontving dit besluit »met kalmte, zelfs met goedkeuring« [2]): zij had geen bescherming meer noodig. Van af dien tijd dateert haar groote bloei. In twintig jaar, 1875—'95, vermeerderde het aantal spindels met 17.4 %; het aantal weefgetouwen met 145.4 %; de waarde van den afzet steeg van $4^1/_2$ tot 11 millioen.

Op kleiner voet en in bescheidener afmetingen her-

---

[1]) „De linnenwevers van Twenthe werkten nog al veel voor bazen, die een loon gaven te veel om te sterven en te weinig om te leven: iemand die geregeld vijf stuivers daags bij hen verdiende, was nog niet een van de allerongelukkigsten." (De weefschool te Goor, door J. H. Halbertsma, bl. 104.)

[2]) Bijlage bij het Verslag der Kamer van Koophandel en Fabrieken te Hengelo over 1901.

haalde zich voor de hoofdplaatsen der textiel-industrie de verbazende toename der bevolking, die wij voor de handelssteden konstateerden. Enschedé groeide van 4334 inwoners in '59 tot 24.358 in '99, en om haar heen heel een klomp van nijvere steden. Tilburg werd van een provinciestadje met 11.000 inwoners in het midden der eeuw, met ± 40.000 inwoners in 1900, de volkrijkste stad van noord--Brabant.

Wij komen nu tot de industrieën, die door de inwerking òf van den handel òf van het koloniaal kapitalisme òf van beide zijn ontstaan. Vooropgesteld moet worden, dat een land gelijk Nederland, zonder ijzer en andere metalen, afhankelijk was voor zijn industriën — behalve bij de agrarische — van van buiten aangevoerde grondstoffen. Hiervoor kwamen in de eerste plaats in aanmerking de grondstoffen door de koloniën geleverd, verder ook door andere overzeesche landen. De lage invoerrechten — voor een handelsland, als Nederland meer en meer werd, van zelf sprekend — kwamen ook de industrieën, die met ingevoerde grond- en hulpstoffen werkten, ten goede. Lage invoerrechten en goedkoop watertransport maakten de verwerking van sommige omvangrijke, betrekkelijk weinig waardevolle artikelen mogelijk, die uit de koloniën of het buitenland werden aangevoerd. Industrieën van dit type zijn o.a. de rijst- en koffiepellerijen, de olieslagerijen en de stoomhoutzagerijen. Al deze industrieën vestigden zich natuurlijk in of in de nabijheid der groote zeehavens, hetzij te Amsterdam, Rotterdam, aan de Zaan, enz. Zij leveren een voorbeeld van bedrijven, waar de sedert eeuwen aangewendde beweegkracht, het water, door den stoom werd vervangen en deze substitutie aan het bedrijf

zijn nieuw groot-industrieel karakter geeft [1]) (de grootste rijstpellerij aan de Zaan b.v. vervangt 40 windmolens). Een ander koloniaal produkt, de cacaoboon, gaf aanleiding tot het opkomen eener geheel nieuwe industrie.

Hier behoefde geen verouderde wijze van produceeren door een modern-machinale te worden vervangen. De cacao-industrie trad direkt op als modern grootbedrijf, werkend voor export met nieuwe methodes en machines en tot welslagen afhankelijk van produktie op groote schaal, daar haar groote winsten uit een afvalprodukt — de cacaoboter — voortkomen. Niet geschikt tot huisindustrie of manufaktuur, bleek zij aangewezen voor de groot-industrieële onderneming. Zij is niet over 't land verspreid in een groot aantal fabriekjes of werkplaatsen maar in eenige weinige groote of middensoort fabrieken vooral in de nabijheid der groote zeehavens: te Rotterdam, Amsterdam, Weesp, Bussum, Wormerveer, Scheveningen geconcentreerd.

De groote winsten die zij maakte, de behoefte van het modern grootbedrijf aan energieke en ontwikkelde arbeiders; de afwezigheid van een traditie als in de Ned. textiel-industrie, van uiterst lagen levens-standaard en langen werkdag; al deze faktoren hebben meegewerkt tot het tot stand komen in de cacao-industrie van de in ons land schaarsche »modelfabrieken«; d. w. z. fabrieken, waar de arbeidsvoorwaarden en de inrichtingen in het belang der werklieden gunstiger dan het gemiddelde zijn. [2])

Een merkwaardige tegenstelling met deze vormt

---

[1]) Deze transformatie is nog niet geheel geschied.

[2]) In den laatsten tijd worden de arbeidsvoorwaarden, dank zij het toenemend gebruik van vrouwenarbeid, voortdurend ongunstiger.

een andere, eveneens door den kolonialen landbouw en den handel tot bloei gekomen industrie, een der belangrijkste van Nederland: de tabaks- en sigaren fabrikage. De wijze waarop de grondstof in dit bedrijf wordt verwerkt, bestaat uit een verbinding van manufaktuur en huis-arbeid. Het bedrijf verstrooid over het gansche land, versnipperd over een zeer groot aantal werkplaatsen van alle afmeting, wordt door talrijke kleine kapitalisten gedreven. Werkelijke fabrieken, waar het werk zooveel mogelijk door de machine wordt verricht, als b.v. in Frankrijk, bestaan niet. De sigaren-fabrikage is handwerk gebleven, handwerk dat, hetzij in den vorm van manufaktuur of in dien van huisarbeid, of door de combinatie van beiden, even goed kan worden verricht in de stad als op het land, in het noorden als in het zuiden. De industrie slaagt er in de konkurrentie met het buitenlandsch bedrijf, trots den verouderden vorm van produktie, voort te zetten, gedeeltelijk door de lage tarieven en ruimen aanvoer van uitstekende grondstof, maar niet minder dank zij het gebruik van onrijpe arbeidskrachten (jongens-exploitatie [1]) en de verregaande uitbuiting van volwassenen. De hierboven aangeduide combinatie van manufaktuur en huis-arbeid opent haar de gelegenheid, den arbeider, wiens loon (stukloon) zoo laag is gesteld, dat hij er niet van bestaan kan, te dwingen na het einde van den officieëlen werkdag op de werkplaats, nog thuis te arbeiden, dikwijls geholpen door jonge kinderen, wier werk, het z.g. »strippen«, den patroon bijna niets kost. Zij biedt een voorbeeld van eene industrie, waarin een ruime

[1]) Zie het artikel van Ed. Polak in „de Nieuwe Tijd" van Februari 1902, bl. 127 e. v.

en omvangrijke arbeidswetgeving (vaststelling van een normalen arbeidsdag voor volwassen mannen, verbod van allen arbeid voor schoolplichtige kinderen tusschen de werkuren, verkorting van den arbeidsdag voor jeugdige personen), zou leiden tot groote technische verbeteringen en concentratie der bedrijven.

Behalve de textiel-nijverheid en de bedrijven, die koloniale of overzeesche produkten verwerken, is nog een belangrijke groep industrieën in de laatste twintig jaar opgekomen. Hun ontwikkeling staat in verband met de agrarische krisis, die den landbouw in de tachtiger jaren overviel. Deze begon bij den graanbouw: de korenverbouwende streken kregen den ergsten knak. De tarwe-prijzen daalden van gemiddeld f 12.30 per H.L. in de jaren '80—'86, tot f 7.58 in '87, f 4.79 in '95. Vee en zuivelprodukten volgden. De daling van de waarde van den veestapel bedroeg in enkele jaren 67 millioen. De jaarlijksche opbrengst van den akkerbouw nam af van *f* 210.393.000 in '81 tot *f* 144.682.000 in '86. Reuzenbedrijf en roofbouw in Amerika; voortdurende daling der vrachten bij het overzeesch verkeer; protektionistische maatregelen om den invoer van vee tegen te gaan in Engeland, België en Duitschland; opkomst der machinale boterbereiding in Denemarken, Canada en Australië; toepassing van de resultaten van landbouw-wetenschap en chemie; rationeele en intensieve kultuur — alles werkte samen om den Nederlandschen landbouw slag bij slag toe te brengen. De langjarige verwaarloozing door de heerschende klassen van de belangen van landbouwbedrijf en platteland, wreekte zich [1]). Onder den bedriegelijken bloei loerden de

[1]) „In Nederland heeft de landbouw zich nog minder dan elders mogen verheugen in de algemeene belangstelling. De landbouw is bij de ver-

gevaren van irrationeele bedrijfswijze, onvoldoende verkeersmiddelen en gebrek aan krediet. Gevolg van het bedrijf, van zijn eeuwenoude gewoonten van eenzamen arbeid en afgezonderd bestaan, en slechts door het nijpen van den nood te overwinnen, was een uiterst individualisme en volkomen gebrek aan samenwerking. Van koöperatie bij het behartigen van gemeenschappelijke belangen was zoo goed als nergens sprake; van onderlinge krediet- en voorschotvereenigingen geen spoor.

Over de *sociale* werkingen van de landbouw-krisis komen wij nog te spreken. Het *ekonomische* gevolg was hier als elders, het tot zekere hoogte, onderwerpen van den landbouw aan de moderne produktiewijze. De landbouw verloor zijn *zelfstandigheid:* kwaliteit van het produkt en wijze van produceeren werden hem, als b.v. bij den bietenbouw, bij menig product voorgeschreven door de industrie. Hij verloor zijn *onbewegelijkheid* en werd genoodzaakt tot hetzelfde rusteloos najagen

---

deeling van de staatsbemoeiing steeds het stiefkind geweest. Bijna zonder uitzondering treden de belangen van de nijverheid en vooral van den handel op den voorgrond en de landbouw betaalt het gelag." (Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland. (IVde Deel, bl. 101). „Terwijl de staat jaarlijks schatten besteedt om de groote havens te verbeteren, rivieren te normaliseeren, de kanalen voor den groothandel geschikt te maken, wordt de geleidelijke verbetering der binnenlandsche verkeerswegen hoofdzakelijk overgelaten aan de belanghebbenden zelven. De produktiekosten van handel en nijverheid worden van staatswege verminderd, maar de landbouw blijft verstoken van de eerste hulpmiddelen, waaraan hij juist in deze ongunstige tijden behoefte heeft." (bl. 102).

Natuurlijk moet niet de handelsbourgeoisie alléén voor deze achterstelling van het platteland worden verantwoordelijk gemaakt, ofschoon haar neiging, voornamelijk voor de ontwikkeling der hulpbronnen die haar direkt voordeel brachten, op te komen, er zeker veel schuld aan heeft. Maar ook het groot-grondbezit, met de eigenlijke bourgeoisie heerschende klasse en dat uitstekend voor zijn eigen belangen, b.v. vrijstelling van bedrijfsbelasting, wist te zorgen, bekommerde zich niet in 't minst om dingen als vakonderwijs voor den boerenstand, aanmoediging der coöperatieve banken door den staat, enz.

van verbetering van het produkt en vermindering der produktie-kosten, dat de moderne industrie karakteriseert. Niet als ontwikkeling van klein- tot grootbedrijf en van concentratie der bedrijven, parallel aan de industrieële, maar door gestadige beïnvloeding van den landbouw door de eischen der industrie, en door het binnendringen van industrieële methoden, voltrekt zich de ekonomische vooruitgang in het agrarische. Maar onderwerpt zich de landbouw meer en meer aan de leiding der industrie, de landbouw-krisis zelve leidde, in ons land, tot de opkomst van verschillende industrieële bedrijven.

Door de enorme daling in den prijs der granen, nam vooral de tarwebouw zeer af. Van 1871—80 tot 1896 zonk het aantal H. A. waarop tarwe werd geteeld van 86.421 tot 62.265. Ook de teelt van boekweit en gerst verminderde. De vrij gekomen gronden werden òf tot weiland gemaakt, òf beplant met handelsgewassen. De voornaamste van deze zijn aardappelen en suikerbieten. Het aantal H. A. bepoot met aardappelen, nam toe van 111.165 tusschen 1860—70, tot 155.535 in '99; bij de suikerbieten zijn de cijfers voor hetzelfde tijdperk 6.580 en 46.465. De geringe waarde dezer produkten in verhouding tot hun grooten omvang, dwong de industrieën die hen als grondstof gebruiken, zich te vestigen op het platteland. De beetwortel suikerindustrie, eerst beperkt tot Noord-Brabant, (eerst sedert de landbouwkrisis werden ook in andere provincies fabrieken opgericht) is de belangrijkste dezer agrarische industrieën. Ofschoon het aantal fabrieken sedert '70 vrij wel stabiel bleef, had de door felle konkurentie uiterst geprikkelden drang naar ontwikkeling der produktieve krachten, tengevolge een enorme vermeer-

dering van het produkt (voor de laatste tien jaar b.v. van 39.118 op 178.071 K.G.). Deze fabrieken zijn op een enkele uitzondering na, alle grootkapitalistische ondernemingen (naamlooze vennootschappen) zij hebben de boeren door voorschotten enz. geheel in hun macht gekregen en door hen te dwingen tot het gebruik van bepaalde zaden, een bepaalde wijze van bemesting, enz. de oude zelfstandigheid van het landbouw-bedrijf vernietigd.

De teelt van een ander handelsgewas, de aardappel, leidde evenzoo tot de opkomst van verschillende landelijke industrieën: fabrieken van aardappelmeel, aardappelstroop, kunstmatigen druivensuiker enz. Enkele streken kregen hierdoor te midden eener landelijke omgeving een overwegend industrieël karakter.

De daling der graanprijzen en het goedkoop vervoer hielp het machinaal bedrijf zich meester maken van de meelfabrikage, gist- en spiritusbereiding, bierbrouwerij, enz. Echter, niets noodzaakte deze industrieën, ofschoon landbouw-produkten verwerkend, zich op het platteland te vestigen, daar zij door de lagere produktie-kosten van de buitenlandsche grondstof en door het goedkoop vervoer, volstrekt niet afhankelijk waren van het inlandsch produkt. Meel-, spiritus- en gistfabrieken, zijn dan ook, evenals de bierbrouwerijen, geen landelijke, maar stedelijke bedrijven geworden.

Van minder belang (n.l. uit het gezichtspunt van de opkomst der industrieele bourgeoisie) is de verandering, die de toepassing van het machinaal bedrijf teweegbracht in de verwerking der zuivel-produkten. De machinale bedrijfswijze, ter hand genomen om de mededinging met het Deensche, Australische en in den

laatsten tijd ook het Siberische [1]) produkt te kunnen volhouden, revolutioneerde het oude familie-bedrijf der boterbereiding en sneed een groot deel af van de werkkring der boerin. De schoorsteenen der boterfabrieken duiken overal op tusschen de weilanden en groene steeën, en de centrifuge zwaait rond, waar het karnvat eeuwen lang onveranderd stand hield. Maar voorloopig komen de voordeelen van dezen omkeer door koöperatief- en industrieëel bedrijf nog den boeren ten goede, zoo kleinen als grooten, die, als lid der koöperatieve boterfabrieken, in zooverre zelven de funktie van kapitalist vervullen. De verkoop van de melk aan een fabrikant, die de winst in *zijn* zak steekt, welke anders den boeren toevalt, blijft uitzondering.

Van meer belang voor den groei van het industrieël kapitaal dan de boterfabrieken is de kunstboter-industrie. Zij geeft het voorbeeld van een industrie, die zich zoowel in de havensteden, waar de aanvoer van den eigenlijken grondstof, de ruwe margarine, plaats vindt, als op het platteland heeft gevestigd, waar de hulpstoffen, boter en room, bij de hand zijn. Ook aan deze industrie is het lage invoerrecht op den grondstof ten goede gekomen en hebben de eischen van den handel in tegenstelling van wat bij het protektionisme plaats vindt, een industrie, van uitheemsche produkten afhankelijk, opgekweekt. In '71 werd de eerste Ned. margarine-fabriek opgericht. Thans bedraagt het surplus van uitvoer boven invoer twintig millioen. 95 % van

[1]) „Een nieuwe concurrent, zoowel voor onze natuurboter als voor margarine, is op de Engelsche markten de Siberische boter geworden, die van puike kwaliteit is, terwijl de Russische regeering alles doet om den export te bevorderen . . . Rusland zond in 1901 reeds 378.452 Cwt. boter naar Engeland, terwijl Nederland slechts 278.712 Cwt. naar Engeland exporteerde." (Jaarverslag van de Kamer van Fabrieken en Koophandel te Rotterdam over 1901, bl. 179.)

wat in Engeland wordt ingevoerd komt uit Nederland. Door de hooge prijzen der grondstof, door een Amerikaansche combinatie, evenals de te verzenden hoeveelheden, wekelijks vastgesteld, en de onmogelijkheid, dank zij felle konkurrentie, den prijs van het produkt te verhoogen in overeenstemming met de stijging der grondstoffen, vindt op dit oogenblik snelle concentratie van bedrijf plaats en komt de margarine-industrie in handen van enkele groot-kapitalisten. [1])

Behalve de landbouw, hief de vreemde konkurrentie nog een ander oud inheemsch bedrijf, ofschoon op geheel andere wijze, uit zijn verval op en dwong het, methoden en werktuigen te moderniseeren. Met de visscherij was het hier, sedert het einde der achttiende eeuw, maar treurig gesteld geweest. Het bedrijf werd een goede veertig jaar geleden nog geheel op dezelfde manier uitgeoefend als anderhalve eeuw vroeger. In overeenstemming met die achterlijkheid, bestond een menigte van wettelijke bepalingen die alles in dit bedrijf reglementeerden: een overblijfsel uit de dagen der manufaktuur. Deze wettelijke belemmeringen verdwenen in 1857. De zestiger jaren brachten verscheidene veranderingen in de bedrijfwijze. Nederland, in vroeger eeuwen ook op dit gebied voorgangster, moest nu bij vreemden in de leer gaan. Van de Franschen namen wij over een verbeterden vorm van logger, van de Noren en Engelschen deugdelijker want en netten (vervanging van hennep door katoen). Sedert dien tijd ontwikkelde het visscherij-bedrijf zich gestadig, een geslacht van kapitalisten kwam op, en het aantal proletariërs, die met dezen gevaarlijken en harden arbeid

[1]) Jaarverslag, enz. bl. 177.

hun meesters verrijken, groeide aan tot bijna 20.000 in 1900. In de laatste jaren wordt door de invoering hier en daar van stoomtrawlers, een nieuwe omkeer van het bedrijf ingeleid.

Ten slotte een paar woorden over de ontwikkeling van de metaal-industrie. Met den mijnbouw is deze industrie op dit oogenblik nog de moeder van alle industrieele bedrijven. Met het bezit van delfstoffen, hoog-ovens, ijzersmelterijen, machine- en wapenfabrieken, werven, enz., hangt de ekonomische en militaire machtspositie van een land ten nauwste samen. Deze industrieen alleen verzekeren ekonomisch overwicht en onafhankelijkheid van het buitenland, daar zij de produktie-middelen produceeren, die alle andere industrieen tot de bereiding van konsumtie-middelen behoeven. Deze, de konsumtie-middelen als voeding, kleeding, huisraad, produceerende industrieen, kunnen, ook in landen waar delfstoffen en ertsen ontbreken, regelmatig toenemen en tot bloei komen. Maar de industrie in zulke landen blijft missen een *basis*, haar blijft — zoolang op industrie-gebied niet in veel algemeener mate dan thans nog, water als beweegkracht de warmte, elektriciteit den stoom vervangt, — de meest karakteristieke verschijning, het kulminatie-punt van het industrieel kapitalisme: het gekombineerd reuzen-bedrijf, ontzegd. Deze reuzen-bedrijven, als Coquerill te Seraing, Krupp te Essen, Schneider te Creuzot, zijn voortgekomen uit het gekombineerd bezit van mijnen, ijzersmelterijen en -gieterijen, fabrieken van werktuigen, wapens, schepen, enz., al dan niet plaatselijk uiteenliggend. De Nederlandsche industrie heeft geen enkel bedrijf van dien aard aan te wijzen; wel zijn machine-wezen en metaal-industrie toegenomen: het

aantal *stoomketels* bedroeg in de jaren '71, '81 en '96 (behalve lokomotieven en de ketels door de marine gebruikt) resp. 3188, 6073 en 9589;[1]) het aantal *stoomwerktuigen* steeg tusschen 1890 en 1900 van 4974 op 6463.[2]) Behalve de scheepsbouw, heeft vooral de fabrikage van werktuigen voor grondverplaatsing zich tot eene specialiteit ontwikkeld, die ook voor export werkt.[3]) Maar de veertig firma's die, over het geheele land verspreid en ruim twee derden van het aantal Ned. machine-fabrikanten vertegenwoordigend, in '97 het verzoek van den heer Stork om inlichtingen over uitbreiding, groei, enz. hunner bedrijven beantwoordden, werkten toen te zamen met nog geen 10.000 arbeiders, dat is niet eens het totaal van de werklieden van Coquerill te Seraing, of van de arbeiders in de Twentsche katoenindustrie. Ofschoon de grootste firma's in deze opgaven begrepen waren, (Ned. fabriek van werktuigen en spoorweg-materieel met 1260, Feijenoord met 1185[4]), de Schelde met 1100, Stork & Co. met 500 arbeiders[5]), was het gemiddelde nog geen 250 arbeiders per fabriek. Ten overvloede bewijzen de cijfers van in- en uitvoer voor 1900: fabrieks- landbouw- en andere werktuigen, invoer ruim 18, uitvoer bijna 12 milioen; ijzer invoer 140, uitvoer 100 milioen; staal invoer 34 uitvoer 16.7 millioen, de afhankelijkheid van Nederland van het buitenland in dit opzicht, en den kleinen omvang van de produktie der eigenlijke produktie-middelen.

---

[1]) C. F. Stork, de Nederlandsche machine-nijverheid. Gedenkboek van het Kon. Instituut van ingenieurs, 1897.
[2]) Jaarcijfers over 1900.
[3]) C. F. Stork, a. v. bl. 217.
[4]) Voor 1900: 1490.
[5]) Voor 1902: 800.

Vergeleken bij het handels- en koloniale kapitaal, is het industrieele dus zwak en achterlijk. Zoo gunstig de natuurlijke en sociale omstandigheden hier waren voor de ontwikkeling der beide eerste soorten van kapitalisme, zoo ongunstig voor de derde. Tot deze ongunstige omstandigheden behoort ook de aantrekkingkracht van het koloniaal kapitalisme zelve. De kansen op groote dividenten lokte, vooral sedert de opkomst der naamlooze vennootschappen, menig kapitaal naar de tropen, dat hier onder zwaarder moeilijkheden zich met een lager winstvoet zou hebben moeten tevreden stellen. Nederland is het eenige land, dat, in het bezit van rijke kolonien, op eigen bodem steenkool en metalen zoo goed als niet bezit, en de samenwerking dezer beide omstandigheden heeft waarschijnlijk zeer bijgedragen tot de gebrekkige ontwikkeling onzer industrie. Wel is waar gaf, als vroeger geschetst werd, de gemakkelijke en ruime aanvoer van verschillende voortbrengselen (grondstoffen) uit de kolonien aanleiding tot het ontstaan of de moderniseering van eenige industrien; en niet minder verschaft ook de levering zoowel van produktie- als van konsumtiemiddelen voor de kolonien (spoorweg-materieel, machines ten dienste der suiker-industrie, gekonserveerde levensmiddelen, spuitwater, enz.) menige Ned. fabriek werk. Maar ondanks deze aanwakkerende werking op bepaalde punten, heeft het bezit van koloniën de industrieele ontwikkeling van het moederland in het algemeen meer geremd dan opgewekt. De reden hiervan ligt in de nog zeer groote kapitalistisch-industrieele achterlijkheid van Nederland, toen, in de zestiger jaren, de vruchtbare kolonien werden opengesteld voor het privaat kapitaal. Geen inheemsche industrie was in

staat en geschikt massa-produkten voor de kolonien voort te brengen. Maar wel stond een inheemsch geldkapitalisme gereed, den Indischen bodem te bespringen.

De late ontwikkeling der industrie en haar betrekkelijk onbeduidende rol in het ekonomische leven, verklaren de ondergeschikte rol der industrieele bourgeoisie in het politieke tot voor weinige jaren. Eerst de indiening der eerste ongevallenwet onder het ministerie Borgesius gaf den stoot tot het tot standkomen eener centrale vereeniging van industrieelen, en de oprichting van een eigen dagblad. Waar, als b.v. in Twente, haar belangen overeenstemmen met die der handelsbourgeoisie, behoort zij tot de liberale partij; waar zij, als in Brabant en Limburg, een achterlijk bedrijf in stand houdt door uitgerekte werkdagen en hongerloon, gaat zij met het groot-grondbezit samen in de begeerte naar protektie. De industrieele bourgeoisie in het zuiden, één met de geestelijkheid in reaktionaire gezindheid, heeft, in de hand gewerkt door de katholieke kerk, een talrijke arbeiders-bevolking tot nu toe in volslagen afhankelijkheid gehouden.

Bij de afwezigheid van een bedrijfs-statistiek, ontbreken de gegevens waaruit met zekerheid gevolgtrekkingen over de ekonomische beweging in Nederland vallen te maken. Noch de verhouding van klein- en grootbedrijf in ons land, vergeleken bij die in andere landen, noch het tempo der ekonomische ontwikkeling kan, zoolang deze statistiek ontbreekt, in een vast en helder licht worden gesteld. Maar zeker is, dat verouderde bedrijfs-vormen en bedrijfswijzen, dat handwerk en manufaktuur in ons land een grooter rol spelen, en de overgang van klein- tot grootbedrijf langzamer zich volstrekt dan in de om-

ringende landen. Een voorbeeld van zulke eene verouderde bedrijfswijze gaf ons de tabak-industrie; een ander voorbeeld levert de schoenmakerij in de Langstraat, waar handwerk en huisarbeid op den grondslag van hongerloon, tot het uiterst gerekte arbeidsdag en gedwongen winkelnering, zich naast de machinale schoenenfabrikage handhaven.

Maar niet alleen de gebrekkige ontwikkeling van het groot-industrieel kapitalisme, ook de omstandigheden waaronder het opkwam, verklaren den geringen omvang en de innerlijke zwakheid der arbeidersbeweging. Vooreerst, zagen wij, vond het bij zijn optreden een in zeer slechte levensomstandigheden verkeerend proletariaat. Een overvloed van goedkoope arbeidskrachten was beschikbaar, die, aan lage verdiensten gewoon, ook de energie misten zich te verzetten tegen de verlenging van arbeidstijd, die met iedere beginnende industrieele ontwikkeling samen gaat. Ten tweede ontbraken, door de afwezigheid van delfstoffen, de door de natuur aangewezene groot-industrieele centra, en daarmee centra van organisatie en verzet. Vergelijk b.v. met den breeden gordel, door de mijnbouw-, metaal- en glas-industrie dwars over Belgie van west- tot oostergrens getrokken, de over heel het land verspreidde en verstrooide Nederlandsche industrie! De meest geconcentreerde stapel-industrie, de textielnijverheid, weggestopt in den oostelijken uithoek, in betrekkelijk afgelegen streken, waar, ook wanneer de praktijk van het groot-kapitalistisch bedrijf ten slotte het arbeiders-bewustzijn verheldert, eerder een *lokale* beweging tot stand komt, dan een centrum van *nationale* vak- en politieke organisatie. In Maastricht en Brabant, evenzeer van 't groote verkeer afgezonderd, daaren-

boven de ekonomische overmacht van het kapitaal samenspannend met de ideele en ekonomische der Roomsche Kerk, om het proletariaat onwetend, gedwee en afhankelijk te houden. Het beetje metaal-industrie, dat Nederland bezit, hier en daar over het land verspreid. De overige industrieen behalve voor zoover zij in de groote havens geconcentreerd zijn, evenzoo. Vele in kleine doode steden als Delft, Gouda, Leiden, Kampen uitgeoefend. De industrie-arbeiders overal verstrooid; vier overwegend-industrieele distrikten, als Zaandam, Veendam, Enschedé en Tilburg, de uitersten van een vierkant vormend, getrokken dwars over het land. Het sterkste bewijs, hoezeer plaatselijke concentratie van bedrijf, vooral in een grootsteedsch milieu waar de arbeider meer gelegenheid vindt tot intellektueele wrijving en bewust-wording, de organisatie bevordert, levert de Amsterdamsche diamantnijverheid, ondanks het feit, dat de toestand van het bedrijf, combinatie van manufaktuur en huisarbeid, volstrekt niet een voor organisatie bijzonder geschikt terrein oplevert. [1])

Onder de ekonomische omvorming der laatste dertig jaar, heeft Nederland voor een goed deel zijn karakter van sloome achterlijkheid verloren. Dingen en menschen werden vervormd. De groote koopsteden, bijna onveranderd gebleven sedert de 18de eeuw, sedert de dagen toen voor 't laatst het leven door hen pulseerde, wierpen om wat onnut geworden was, en maakten

---

[1]) Hierbij komt echter in aanmerking: *a.* het monopolie-karakter der industrie door den langen leertijd, zoodat de afwezigheid van vreemde onderkruipers den loonstrijd gemakkelijker en hoopvoller maakt. *b.* de omstandigheden waaronder het bedrijf zich heeft ontwikkeld; hierdoor was de grens tusschen patroon en arbeider niet zoo scherp getrokken; onder de arbeiders bevonden zich elementen die, uit patroons-familiën afkomstig, een betere ontwikkeling hadden genoten en daardoor geschikter waren als leiders op te treden, dan met de meeste arbeiders van andere kategoriën in Nederland in geval is.

haast met hun transformatie. Poorten, nauwe stegen, stille grachten, hooge bruggen verdwenen. Rotterdam, waar een opeengepakte bevolking op een ongelooflijk klein oppervlak in ellendige sanitaire toestanden leefde, kreeg door de cholera-epidemie van '66 eindelijk de schok tot het uitvoeren van plannen, die al vijf-en-twintig jaar gereed lagen; het vergrootte zijn straat-oppervlakte van 43 H.A. in 1850 tot 212 in '97. Amsterdam dempte oude grachten, opende breede verkeers-aderen midden door de stad, plantte parken, trok openbare gebouwen op. Een nieuwe gebiedster, het modern verkeer en vervoer, heerschte over de steden, verstoorde onverschillig de schoonheid, heimelijkheid en statie, het erfdeel der eeuwen, dat eenmaal dood, nooit weder tot leven komen kon. Maar zij bracht, in ruil voor wat zij verstoorde — en velen vonden het een armlijken ruil — een nieuwe schoonheid: die van het volle, bedrijvige moderne stadsbestaan. Aan de havens leefden de steden hun nieuwe, heftige leven, en daar verrees deze nieuwe schoonheid: op de schiprijke Maas, aan het herlevende IJ, niet eene van architektuur en rust, maar van bedrijf en beweging.

De kapitalistische voortbrenging, de industrie en de spekulatie, maakten zich meester van de bouwvakken, de revolutie-bouw kwam op, de timmer fabrieken ontstonden. De nieuwe bedrijvigheid, de fabrieken, de werkplaatsen, de groothandel en zijn vertier, eischten duizende handen; voor duizenden menschen moesten woningen gebouwd worden, snel en goedkoop. De bouwwoede wierp zich met onregelmatige tusschenpozen over de steden, groot en klein. Dan rees, binnen weinige jaren of maanden, een nieuwe stad naast de oude, symmetrisch, vervelend, doods, onbe-

langrijk, niet uit de eeuwen gegroeid, maar haastig door winzucht neergekletst, gebouwd voor bewoners, die geen tijd en geen geld hadden kieskeurig te zijn; een stad van kooien, waar des avonds en des nachts de afgejakkerde of gejaagde mensch-dieren verblijf houden, dat is eten en slapen. Amsterdam, Rotterdam, den Haag, Haarlem, Groningen, Nijmegen, Amersfoort, zij en vele anderen, zetten zich zoo in aanvallen van groeikoorts uit.

En met de steden schenen de menschen te groeien. Hun lichamen strekten zich, werden leniger of forscher, al naar de funktie die het kapitalisme vergde van hen. In de havensteden zwermden drommen gespierde, pootige kerels aan; van alle kanten trok, wat krachtige armen, beenen en schonken bezat, naar kaden en dokken, om met sleepen en sjouwen, lossen en laden schatten te verzamelen voor het handelskapitaal. In de industrie-streken vermeerderde een ras van handige en zorgzame wevers, zwakkelijk, smal van borst, met fijne ledematen; de lichamelijke kracht, hun onnut tot den arbeid, verliezend, en de behendigheid en taaie oplettendheid ontwikkelend, die hun meester, de machine, van hen vergt. De vroeger zoo sloome bouwvak-arbeider werd, althans in de steden, vif en vlug, aangedreven door stukwerk-tarieven tot al sneller arbeids-tempo; de metaal-bewerker nam toe in intelligentie en zorgzaamheid. Overal schikte en plooide de gedweeë en rekkelijke »menschelijke natuur« zich naar den wil van haar tyran, de produktie-wijze.

En als de lichamen groeiden de geesten. De lage lucht trok op, die zoo lang boven Holland had gehangen, de oogen van den geest zagen werelden die

zij niet hadden vermoed. Het middelbaar en hooger onderwijs werd pasklaar gemaakt voor het moderne leven; de kinderen der bourgeoisie kregen, wel een oppervlakkige en dikwijls onverteerde kennis, maar toch een notie van de wetten der natuur en den samenhang der verschijnselen. De technische wetenschappen kwamen beter tot hun recht. Datzelfde Nederland, dat in de zestiger jaren vreemde ingenieurs noodig had voor zijn vervoermiddelen en verlichting, zond nog voor het einde der eeuw zijn eigen technici over de wereld uit, naar Transvaal voor den spoorwegbouw, naar Spanje voor de mijnen, naar Chili en Argentinië voor den aanleg van dokken en havens. En de Nederlandsche bourgeoisie, trotsch op haar koloniën, haar rijkdommen, haar handelsverkeer, voelde zich den kam zwellen van zelfingenomenheid en redekavelde met voldoening over »de wedergeboorte der nationale energie«

Maar het opkomend grootkapitalisme, zijn sporen over het land, in de steden, in de lichamen en de geesten, had nog andere gevolgen. Een mist scheen op te trekken, en verbanden tusschen menschen en dingen die lang onzichtbaar waren geweest, werden klaar. De spraak van dichters en wijsgeeren, die dof en onbegrijpelijk had geklonken, kreeg een nieuwen zin. Oogen zagen en doordrongen ongeweten schoonheden en diepten in de natuur en de natuur van den mensch. Schooner kunst dan in lange tijden werd in Holland geboren. De maatschappelijke wereld die de kunstenaars omgaf en hen, zonder dat zij 't wisten, wekte, was niet liefelijk of schoon en zij vluchtten uit haar tot hun eigen hart of tot de natuur. De schilderkunst — de geliefkoosd-nationale, zich nog in de diepste jaren van verval

verheugend in algemeener belangstelling en grooter konsideratie dan iedere andere — ontworstelde zich 't eerst aan den doodelijken invloed van sleur en routine en, door buitenlandsche voorbeelden gesterkt, ontkwam zij het kleinburgerlijk konventioneele en verdroomde op de open grasvlakten, aan de zeestranden en de rivieren van Holland, de bittere jaren van het derde kwart der eeuw: het tijdperk van almachtige anti-artistieke liberale geborneerdheid. Sedert '80 ontwaakten alle andere kunsten. die met het modern kapitalisme bestaanbaar zijn: de lyrische poezie, het verhalend proza, de bouwkunst, de muziek. En de kunstenaars, die, proevend en genietend de subtielheid hunner aandoeningen, leden van de kapitalistische maatschappij om hen heen, van haar grofheid en onaestetischen zin en plat materialisme, die haar iederen dag de overblijfsels van oude kulturen zagen verstoren, zij wisten niet welken langen fijnen draad hun aandoeningen aan deze maatschappij bond. Zij wisten niet in hun wrevel te zijn als ondankbare kinderen, die zich koesteren in een zuivere sfeer van hooggestemd intellektueel en aestetisch leven, dank zij eene moeder, die voor hen in diepten van ellende alle schande en hardheid en vernedering ondergaat.

De omstandigheden, waaronder het moderne kapitalisme zich hier ontwikkelde, werkten ongunstig op den toestand van het proletariaat, en hielden het in zijn strijd om lotsverbetering tegen. Toen handel en industrie zich uitbreidden en ook de aanleg van spoor- en waterwegen, havens, enz., meerdere werkkrachten vorderde, vond het kapitaal deze in over-

vloedige hoeveelheid te zijner beschikking. Het talrijke lompen-proletariaat, eerst langzamerhand opgeslorpt, maakte het voor het kapitaal mogelijk de loonen gedrukt te houden op minimum-peil en den arbeidsdag te verlengen. Wij zagen hoe de totaal ongeorganiseerde arbeiders getroffen werden door de groote prijsverhooging van de meeste artikelen van dagelijksch gebruik in de vijftiger jaren. De verhooging der loonen was daaraan niet geevenredigd en deze voor de arbeiders ongunstige beweging duurde ook in de zestiger jaren voort. [1]) De levensstandaard van den arbeider was dus niet stijgend, maar dalend en nog in 1874 werd officieël erkend, dat de Nederlandsche arbeider van zijn loon met zijn gezin *niet bestaan kon.* [2]) De prijs der arbeidskracht was onder haar waarde gezonken. Het tekort werd aangevuld door de verdienste van vrouw en kinderen en de pest van den kinderarbeid bleef in werkelijkheid tot de wet van '89 zoo goed

---

[1]) „Is het een onomstootbare waarheid, dat het streven naar vooruitgang op het gebied van wetenschap en kunst meer en meer voorwaarts gaat, niet minder is het waarheid, dat in de maatschappij een achteruitgang heerscht, die elken dag toeneemt, die den werkman in ons vaderland ten gronde dreigt en wel voornamelijk doordat zijn loon niet geëvenredigd is aan de al hooger en hooger stijgende prijzen van alles wat hij volstrekt tot zijn onderhoud noodig heeft". Circulaire van 1866 van de Typografische Vereeniging „Boekdrukkunst de grondzuil der verlichting" aan de Arnhemsche boekdrukkers-patroons; aangehaald bij H. Spiekman, de typografen in Nederland; de Nieuwe Tijd; 3de jrg. bl. 259.

[2]) „Onder dit stelsel (n.l. van vrije mededinging) tracht elk zijn voortbrengingskosten te bezuinigen: onder die kosten behooren ook de arbeidsloonen en ook deze tracht de mededinging tot het laagste peil te doen dalen. Hierbij wordt niet gevraagd of het den arbeider mogelijk is hiervoor zijn arbeidskracht te onderhouden. Nog minder, of hij in het onderhoud der zijnen voldoende kan voorzien en de kracht en ontwikkeling der arbeidende bevolking in het algemeen kan worden bewaard en vermeerderd."

„Nu is het de schaduwzijde van onze tegenwoordige toestanden, dat de arbeidende bevolking niet de kracht heeft gehad, de loonen op zoodanig peil te handhaven of te brengen". (Memorie van antwoord van Mr. Van Houten tot nadere toelichting van zijn wetsvoorstel in zake kinderarbeid, aangehaald bij Van Welderen Rengers, Parlementaire Geschiedenis, Deel II. bl. 121.

als geheel onbeteugeld. Duizende rampzalige schepseltjes bleven verdoemd tot een martelaarschap, dat in vele gevallen met den dood eindigde. De kinderarbeid, door de onvoldoende loonen veroorzaakt, hield, eenmaal een nationale instelling geworden, op zijn beurt de verhooging der loonen tegen. Ondanks de pogingen van medelijdende bourgeois [1]), de vertoogen van geneeskundigen [2]) en het verschijnen van het rapport der regeeringskommissie in '69, ondanks de algemeene bekendheid van onmenschelijke toestanden en stelselmatig bedreven kindermoord op groote schaal [3]) duurde het tot '74 eer de bourgeoisie, ter wille der publieke opinie, zich verwaardigde zelfs een schijnstoot tegen de kinder-exploitatie te doen. De uitbreiding der Internationale door Europa, haar korte verschijning in Nederland, de donderslag der Parijsche Kommune, en . . . . de agitatie van het Alg. Ned. Werklieden-Verbond waren noodig om de paskwillige wet-van Houten tot stand te brengen, die de ruim 3100 zes- tot twaalfjarige fabriekskinderen tot hun twaalfde jaar beschermde . . . . op papier. De arbeidersvrouwen, de moeders van het nu volwassen geslacht, bleven vrijelijk aan elke uitbuiting van het kapitaal overgelaten. Vele jaren eer de burgerlijke vrouwenbeweging zich in ons land begon te roeren,

---

[1]) Zie o a. J. J. Cremer, „Fabriekskinderen."

[2]) De doktoren S. Coronel, Van Hengel, enz.

[3]) Kinderen van 6 tot 12 jaar arbeidden tot 18 uur per etmaal in de Leidsche deken-fabrieken; 15 à 17 uur in de Hilversumsche tapijt-industrie, kinderen van zes jaar werden naar de lijnbanen gevoerd om daar te werken. In Maastricht verlieten kinderen uit de middenklasse op hun achtste jaar de school voor de fabriek; zij werkten in de glasblazerijen in de dag- en nachtploeg; evenzoo in de ketelmakerijen, waar zij zwaren arbeid verrichtten. In vele gevallen was de werktijd van kinderen langer dan die der volwassenen daar zij na afloop der eigenlijke werkzaamheden nog moesten blijven voor 't schoonmaken, opruimen enz. In Maastricht was de kindersterfte tusschen 7—12 jaar bij arbeiders drie à viermaal zoo groot als bij burgers.

en de geschiktheid der vrouw uit de middenklasse tot allerhande eervolle en voordeelige betrekkingen met klem van argumenten bepleitte, vernielde de arbeidersvrouw haar longen met het verspinnen van slecht gereinigd koehaar in de »spelonken« te Hilversum, of hield zich, voor een daggeld van dertig cts., bezig met het sjouwen van turf en steenen, met de mannen, waarmee zij samen arbeidde, troost en opwekking zoekend en vindend in de jeneverflesch. [1])

Zooals het industrieel kapitalisme hier minder uit immanente krachten der samenleving, dan door invloeden van buiten ontstond, zoo ook de moderne arbeidersbeweging. De kapitalistische ontwikkeling was te zwak en het proletariaat daarbij te gedemoraliseerd, om uit zich zelve tot georganiseerd verzet te komen.

Hoe langzaam en pijnlijk de bewustwording der arbeidersklasse in Nederland ook thans in zijn werk gaat, het is niet te zeggen, hoezeer de moeilijke weg haar verkort is geworden, door het bewuste internationaal karakter der arbeidersbeweging. In '48, haar geboortejaar, trok het eerste geruisch van haar strijd en de glans van haar idealen heen, te hoog en ver voor de ontzenuwde paupers van Nederland; geen glimp vingen zij van haar, geen echo van de klaroenstem van het Kommunistisch Manifest. In 1870 was het anders: de Internationale verscheen ook in Nederland. Het verspreidde vereenigen, het op zichzelf staande met den band van het bewuste en gemeenschappelijke doel omsnoeren — haar werk in landen, waar reeds elementen van organisatie bestonden — kon zij hier niet. Er waren slechts enkele, half ziekepot-achtige vakvereenigingen van typografen, meubelmakers, enz.,

[1]) Jaarboek voor Statistiek en Staathuishoudkunde, Deel XXIV.

en ook deze voor de beginselen der Internationale nog niet rijp. Wat zij kon en deed, was vat krijgen op enkele *personen*, eenige onverschrokken, revolutionaire naturen wekken tot het begrip van den klassestrijd der arbeiders. De Internationale in ons land was een vonk die geen brandstof vond om vlam te worden; maar die vonk bleef in donker glimmen, en nog werken de makkers in ons midden die zij in het doodsche Nederland der zeventiger jaren heeft gewekt. De terugslag der Kommune deed de Internationale — hier nooit sterker dan drie frakties en in haar kring van invloed tot enkele groote steden beperkt — den dood aan. En het Alg. Ned. Werkliedenverbond ontstond, spoedig daarna, als reaktie tegen twee hoofdbeginselen der sociaaldemokratie: de internationale solidariteit en de klassenstrijd. De groote aanhang dien het Verbond weldra won, bewees voor welk soort beweging het z.g.n. vooruitstrevende deel van het Ned. proletariaat rijp was: naast de Internationale, zelfs geen sekte, niet veel meer dan een klubje arbeiders, verscheen het Werkliedenverbond, enkele jaren na de oprichting 5000 leden sterk, inderdaad als een massa-beweging. Zijn flauwe en bedeesde politiek, zijn afschuw van den klassenstrijd, zijn geloof aan de mogelijke samenwerking van patroons en arbeiders en aan de eeuwigheid der kap. produktiewijze, pasten geheel in de denkwijze van »de kern« der Ned. arbeiders, ambachtslieden grootendeels, handwerkers; kleinburgerlijk in merg en nieren. En toen in 1877, vijf jaren na de oprichting van het Verbond, de Christelijke arbeiders zich in Patrimonium vereenigden, scheen het of de burgelijke partijen de Ned. arbeidersklasse op haren weg tot zelfstandige organisatie hadden ondervangen, en met

voor haar zinnelooze leuzen gelokt tot hopelooze verbrokkeling, afgetrokken van den eenigen weg, organisatie op den grondslag van gemeenschappelijk klassebelang, die niet bedriegelijk in de rondte voert, maar recht afgaat op het doel.

Maar de ekonomische ontwikkeling ging voort en het Nederland der tachtiger jaren was niet meer hetzelfde als dat van 1870, zooals dat van '70 een weinig anders dan dat van '48 was geweest. De eerste golf der moderne arbeidersbeweging, de Internationale, had Nederland over Belgie bereikt, de tweede drong binnen van uit Duitschland. De eenheid en kracht der Duitsche sociaal-demokratie werkte door tot over de grenzen, haar strijd op leven en dood tegen Bismarck vestigde de aandacht op haar beginselen, haar aktie, haar groei. Met haar program ging de kleine groep der Nederlandsche sociaal-demokraten, meest overlevenden uit de dagen der Internationale, in den strijd.

De beginselen der moderne arbeidersbeweging werden opnieuw verkondigd in Nederland, door een machtiger stem ditmaal dan in de dagen der Internationale. En thans werden zij niet weer verstikt; de atmospheer deed ze zwellen en leven. Binnen enkele jaren werd de sociaal-demokratische Vereeniging tot sociaal-demokratischen Bond, de propaganda van Domela Nieuwenhuis sloeg in bij duizenden. Recht voor Allen vond gretige lezers. Sedert 1880 begon de beweging van de groote steden uit, de industrieele streken te bereiken: de Zaan, Twente, later Maastricht.

Een golf van verzet komt over het land: het heeft den schijn of een sterke politieke en ekonomische organisatie, binnen enkele jaren uit den grond gestampt, heel het niet-kerkelijke deel der Ned. arbeiders zal

omvatten. De industrieele malaise in de jaren '85—'87 en '91—'93 wakkert het revolutionaire karakter der beweging aan; in werkloozen-optochten en verbitterde defensieve stakingen in Twente en elders komt dit uit. Spoedig komt de agrarische krisis de ellende vermeerderen; gevoed door nood en honger, krijgt de vlam van het socialisme vrij spel op het platteland: Friesland staat in lichte laaie en stedelijke en landelijke proletariërs geven elkaar handreiking tot den strijd op dood en leven tegen de verschrikte bourgeoisie. Maar de vlammen zinken weer ineen, de lucht wordt stil en een hoopje asch blijft over van al den wilden gloed, die niets verteerd heeft dan zichzelven.

De resultaten van de pogingen der Internationale waren de opheffing van het verbod van werkstaken en het kinderwetje van Houten geweest. De resultaten van den ekonomischen en politieken strijd der arbeiders van 1880—'92 waren: de enquêtes van '87 en '90, de beperking van den arbeidsdag voor vrouwen en jeugdige personen door de wet van '89, en de kieswet van Houten. Men ziet: het verschil in de resultaten (van het aandeel der arbeidersbeweging in het buitenland wordt hier afgezien) is even groot als dat tusschen omvang, duur en beteekenis van beide bewegingen, beide kulminatiepunten in de golvende lijn van hoogte en laagte, maar iedere hoogte uitstekend boven de vorige, die de strijd der arbeidersklasse is.

Tot een moderne massale arbeidersbeweging ontbrak in het Nederland der tachtiger en ook nog der negentiger jaren, zooals de lezer van dit boekje begrijpen zal, de bodem. De beginselen der sociaaldemokratie waren gegrond op de toestanden die de groot-industrie in 't leven roept. Het *einddoel* — de

socialiseering der produktiemiddelen, hun gemeenschappelijk bezit, kon ook door een zwak-ontwikkelde industrieele samenleving aangegrepen worden en op agrarische toestanden geënt, ofschoon utopisch en ruw. Maar bij den *weg* tot het doel moest men falen; de strijdwijze der sociaal-demokratie, de energie, de volharding, de discipline, het inzicht dat zij bij de arbeiders veronderstelt, kon alleen gevonden worden in een door het grootbedrijf samengebracht en geschoold proletariaat, dat hier nog maar schaars werd gevonden.

De Nederlandsche arbeiders konden den overgangstijd van kleinbedrijf (en we hebben gezien onder welke omstandigheden) tot grootbedrijf niet overspringen, noch het daarmee overeenkomend overgangstijdperk in hun hoofden. Bekort wordt dit tijdperk door de leer en de praktijk der sociaal-demokratie in andere landen. Pionierswerk in dien zin behoeft geen proletariaat, dank zij de theorie en het praktisch voorbeeld, meer te verrichtten. Maar de Nederlandsche arbeiders konden niet, op hun lager stadium van ontwikkeling, de theorie en de praktijk uit een hooger stadium voortgekomen, klakkeloos overnemen en toepassen. Zij meenden het te doen en wilden het, maar onder hunne handen veranderde het goud der internationale beginselen in utopisme en ... anarchie.

Het utopisch karakter, dat iedere arbeidersbeweging in haar eerste stadium vertoont, en het meer door personen dan door beginselen geleid worden werden hier bijzonder sterk. Voor arbeiders, die om zich heen wel veel ellende, maar weinig groot-industrie waarnamen, bleef het verband tusschen weg en doel abstrakt- en onreeel. Het socialisme hun verkondigd, vatten zij meer op met kinderlijk vertrouwen, als een blijde mare,

een nieuw evangelie, dan als de heldere en vaste uitdrukking van wat eigen omgeving hun leerde. De hoofdnadruk der propaganda viel, naarmate de jaren verstreken en de socialistische beweging schijnbaar sterker werd, steeds meer, ten slotte bijna uitsluitend, op het einddoel; de »afschaffing van het privaat bezit.« De innerlijke grond waarom iedere beginnende arbeidersbeweging hiertoe overhelt is gemakkelijk te verstaan. Juist haar zwakheid en gemis aan hechte organisatie, maakt het voor haar noodig zich te voeden en op te beuren met hopen; onafgebroken de oogen te richten naar 't ideaal. Een nuchter en precies onderzoek van den weg, van onbeklimbaar schijnende moeilijkheden en onvermijdelijke terugvallen, zou de beweging verslappen, de strijders te moedeloos maken dan dat zij aan hun taak konden beginnen. Zij vangen aan, met zich een roes te drinken aan het betooverend verschiet. Komt daarbij na jarenlangen strijd bijzondere tegenslag, zooals b.v. de niet-herkiezing van Domela Nieuwenhuis in '91, dan wordt dit utopisch karakter meer en meer op den voorgrond gesteld en eindigt met al het andere te verslinden. De leiders, zoo zij niet zeer vast staan, bezwijken voor de verzoeking aan de massa te geven waar deze naar hunkert; zij winnen in populariteit, de beweging wint in omvang, maar verliest in toenemende mate den grond der werkelijkheid. De frase, de retoriek, de zelfmisleiding drijven hun wreed spel met de slecht-onderlegde en heftig-begeerende proletariers. Eerst wanneer het proletariaat door jarenlange praktijk de gewoonte van den strijd zoozeer heeft verkregen, dat hij haar vleesch en bloed, haar leven zelf geworden is; zij daarenboven op min of meer belangrijke behaalde voordeelen kan

terugzien, eerst dan vindt zij moed den »langjarigen en moeizamen strijd« [1]) vóór haar, vast en rustig onder de oogen te zien en zich vertrouwd te maken met de gedachte, dat hij de eenige weg is die leidt tot haar doel.

Deze eerste episode van den klassenstrijd tusschen proletariaat en bourgeoisie vond plaats onder omstandigheden, die utopische opvattingen verklaarbaar maken. Sedert het einde der zeventiger jaren hing over Europa een zware ekonomische depressie; slechts nu en dan kwam er een vleugje voorspoed. Dit duurde tot '95. Voor de eerste keer voelde Nederland den terugslag der krisis niet alleen aan 't zinken van den prijs zijner handels- en spekulatie-artikelen, maar aan eigen lijf. Het stond niet langer onkwetsbaar, een »reiner Thor« tusschen de volken, en de arbeidersklasse betaalde den prijs van deze nieuwe kwetsbaarheid, een gevolg van menigvuldiger ekonomische verbindingen met het buitenland, van hooger ekonomische ontwikkeling in 't algemeen.

De textiel-industrie beleefde slechte tijden, in de bouwvakken heerschte groote werkeloosheid. Sedert het midden der tachtiger jaren verergerde de agrarische krisis de gevolgen der industrieele. Nog was Nederland in de eerste plaats een agrarisch land en van den landbouwbloei hing 't platteland en hingen de talrijke kleine binnensteden af. Toen de agrarische bevolking, de ruggegraat der maatschappelijke orde, stutsel van 't behoud, door een revolutionaire koorts aangegrepen werd, scheen de oude wereld op haar eind te loopen. Het agrarisch-proletariaat moest, bij de afwezigheid van groot-landbouwbedrijf in Nederland, den klassenstrijd in hoofdzaak voeren in revolutionair-

[1]) Motie Kautsky, aangenomen door het Int. Soc. Congres van Parijs 1900.

politieke vormen: een heftige aandrang om algemeen kiesrecht streek over het platteland. Naar de steden trokken duizenden, in hoop op werk, die de menigte der werkeloozen vermeerderden; anderen bleven in hun gemeente, in 't leven gehouden door de karige giften der diakonieen of burgerlijke armbesturen. De honger was overal; dreigend of smeekend klonk de oude kreet van 't proletariaat »werk en brood« de bezittenden in de ooren. De landverhuizing nam snel toe. Haar hoogste cijfer bereikte zij in '89 met over de 9000; in de jaren 1890—'93 bewoog zij zich tusschen de 4 à 6000 zielen per jaar.

In zulk een bodem viel de eerste revolutionaire prediking van het socialisme. De klassenstrijd tusschen proletariaat en bourgeoisie werd, in deze stormachtige tijden, natuurlijk scherp van vorm en vol hartstocht. De arbeiders verbitterde de honger; de bezittende klassen, opgeschrikt uit de dommelrust, die, meenden zij, in Nederland onverstoorbaar was, en van socialisme en arbeidersbeweging niets begrijpend, voelden behalve verontwaardiging ook de angst die iedere bourgeoisie bevangt bij een beginnende arbeidersbeweging, wanneer zij nog niet geleerd heeft op haar middelen van repressie te vertrouwen en de kracht van den vijand doorgaans overschat. De aanval van arbeiderszijde bepaalde zich, op een enkel onbezonnen feit na, tot heftige taal in de pers en op vergaderingen en een dreigende houding bij werkeloozen-optochten en meetings; de bourgeoisie verweerde zich met alle wapens waarover zij beschikte: haar politie en maréchaussée, haar leger en niet het minst hare justitie. Behalve al deze, had zij nog een ander middel in de hand: de instinkten van het lompen-proletariaat en dàt deel

der arbeidersklasse, geabrutisseerd genoeg om tegen zijn klassegenooten mobiel te worden gemaakt Opgehitst en opgezweept door Oranjeliefde en jenever, liet het lompenproletariaat zich, meest in de katzenjammer-stemming na dynastieke of nationale feesten, in Amsterdam, Rotterdam, den Haag, Utrecht, tegen de socialisten gebruiken en volgde dan vrijelijk zijn atavistische verniel-instinkten. In verblijdende tegenstelling hiermee was de gezindheid van het strijdend proletariaat. Ofschoon ruw en ongedisciplineerd en nog overgegeven aan de frase, was het bezield door edelmoedige geestdrift, en voor de zaak tot opoffering van alle persoonlijk belang, rust en veiligheid gezind. Het ontwaken van een deel van het internationale proletariaat tot bewustzijn van zijn taak en zijn toekomst, ging hier, als elders, samen met verhooging van zijn moraliteit en was rijk aan treffende trekken van zelfopoffering en gemeenschapszin.

Op politiek gebied behaalden de arbeiders in deze periode van den klassenstrijd, hoe heftig de aanval ook geweest was, weinig gewichtige voordeelen. De bourgeoisie liet haar alleenheerschappij niet spoedig glippen, en toen de tijd kwam, dat de arbeiders vruchten van den langen strijd zouden hebben geplukt, waren hun handen verslapt door tweedracht. De kieswet-Tak werd verworpen en de kieswet-van Houten aangenomen, onder en dank zij de algemeene onverschilligheid der ontmoedigde arbeiders.

Voor ekonomische aanvallende aktie waren de tijden niet gunstig. Op één punt maar stonden, vergeleken bij de laatste jaren, de arbeiders bij verweer of aanval in den strijd tegen de patroons, in het voordeel: ook deze hadden in 't algemeen nog geene, of slechts zwakke

organisaties. In Amsterdam b.v. maakte deze omstandigheid het den diamantbewerkers en bouwvakarbeiders betrekkelijk gemakkelijk, voordeelen van loon en werktijd te behalen. Na '94 werd dit anders. Op de ekonomische depressie volgde een tijd van bloei zooals het kapitalisme niet meer verwacht had te beleven, en die aanhield in opgaande lijn tot het jaar 1900. Alle onderdeelen van het kapitaal, de bankier, de handelaar, de industrieel, maakten groote winsten. Voor de arbeiders bracht deze periode vermindering van werkeloosheid. Zij werd van algemeen, tot bepaalde seizoenen beperkt en nam af in omvang. De landbouw fleurde op door de koöperatie in haar verschillende vormen, door de toenemende teelt van handelsgewassen en intensieve kultuur van groenten en ooft. Van evenveel invloed was de buitengewone bloei der Duitsche industrie; zij trok ieder jaar duizende werkkrachten van het platteland naar de steden, wier plaatsen werden ingenomen door Nederlandsche arbeiders, vooral uit de noordelijke provincien. In de groote havensteden kwam de handel handen te kort; vele nieuwe fabrieken verrezen.

Deze veranderde omstandigheden moesten de vormen van den klassenstrijd minder scherp en kantig maken. Een rustiger aera, een tijdperk niet revolutionair, maar van hervormingen, begon. Toen tegelijkertijd kwam de groote debâcle in de arbeidersbeweging, de twisten volgde de scheuring. Moedeloosheid beving de velen, die naar de »afschaffing van het privaat bezit« gereikhalsd en de revolutie aan de poorten van den klassenstaat hadden geloofd, en nu, hoezeer ook onbewust, den deprimeerenden invloed ondergingen van de versterking van het kapitalisme,

dat een nieuwe levensfase, gekenmerkt door vermeerdering der trusts, koloniale veroverings-politieke en neo-protektionistische neigingen, begon.

In de jaren van bloei sedert '94 haalden de werkgevers spoedig het verzuimde in. Fabrikanten en patroons stichtten of versterkten hun organisaties: stedelijke en landelijke vereenigingen in één bedrijf, plaatselijke kombinaties van alle bedrijven, algemeene nationale vereenigingen. Metterdaad bewezen zij, hoe individualisme en onbekwaamheid tot blijvende samenwerking, geen onverbeterlijke nationale hebbelijkheden zijn, die al wat Nederlander is tot gemis aan organisatie doemen. De twee omstandigheden, die het voor de patroons in 't algemeen gemakkelijker maken zich te organiseeren dan voor de arbeiders: geringer aantal en meerder ontwikkeling, bestonden ook hier. De praktische industrieelen zagen door de mist der theologische ideologie het klassenbelang als hun aller vaderland. Zij stichtten geen patroonsvereenigingen op konfessioneelen grondslag, noch twistten zij over de al of niet wenschelijkheid der politiek in de ekonomische aktie. Maar toen de ongevallenwet aan den horizon dreigde, waren zij in de bres om hun gemeenschappelijke belangen krachtig te verdedigen, en was hun ekonomisch verbond sterk genoeg om de wetgevende lichamen te beinvloeden. De organisatie der Ned. arbeiders bleef, vergeleken bij die der patroons, achterlijk: de analyse van het kapitaal in zijn verschillende bestanddeelen, leerde ons waarom. Het bank- zoowel als het koloniale kapitaal gaven geen aanleiding tot ekonomische organisatie en konden alleen in den politieken strijd worden bestreden, maar zij werkten door hun aard de politieke bewustwording niet in de hand.

Het handelskapitaal handhaafde zich gemakkelijk tegen de ongedisciplineerde scharen, die het af en toe in spasmodische bewegingen besprongen. In zulk een tijd zwollen de organisaties machtig aan, om spoedig daarna tot niets terug te zinken: een verschijnsel, dat ook de Engelsche vakbeweging in de dertiger en veertiger jaren karakteriseert.

In de eigenlijke industrie en de industrieele ambachten groeide, met één enkele uitzondering [1]), geen enkele organisatie op, die het meerendeel der vakgenooten in ééne vereeniging, op het standpunt van den klassenstrijd staande, bijeenbracht. Noch de hout- of metaalbewerkers, noch de timmerlieden, typografen, bakkers, enz., brachten het reeds zoover. In tegenstelling met die der patroons, bleef het meerendeel der arbeiders, niet het gemeenschappelijk klasse- of zelfs vakbelang, maar het ideologisch verschil beslissend achten op het gebied zoowel der politieke als der ekonomische organisatie. De oude traditie, dat de godsdienst ten opzichte der partijvorming behoort te beslissen, werkt dubbel verderfelijk voor de arbeidersklasse, sedert de verschilpunten in levens- en wereldbeschouwing der burgerlijke partijen onderling ondergeschikt zijn geworden aan hun gezamenlijk front maken tegen de moderne arbeidersbeweging.

Een niet onbelangrijk deel van het proletariaat heeft zich, deze traditie volgend en van jongsaf gewend, het gezag van geestelijke leidslieden ook in wereldsche dingen te gehoorzamen, georganiseerd in vereenigingen, die in de bedoeling der niet tot de arbeidersklasse

---

[1]) Bedoelde uitzondering is de *Alg. Ned. Diamantbewerkersbond.* Wanneer de samensmelting der verschillende vereenigingen van *spoorweg-personeel*, thans in voorbereiding, tot stand zal gekomen zijn, dan zal deze kategorie van arbeiders de tweede groote moderne vakvereeniging in ons land vormen.

behoorende oprichters eerder tot taak hebben het zelfstandig denken en handelen der arbeiders, dat hen voert tot de sociaal-demokratie, tegen te houden, dan voor lotsverbetering te strijden. Iedere afwijking van deze bedoelde houding, door ons sociaaldemokraten natuurlijk met vreugd begroet, bewijst de elementaire kracht waarmee elke vereeniging van arbeiders, haars ondanks, tot de praktijk der sociaaldemokratie wordt getrokken. Maar de onregelmatigheid, langzaamheid en onbetrouwbaarheid dier afwijkingen naar links (vaak weer door schommelingen naar rechts gevolgd) bewijst tevens, hoezeer de bewustwording der arbeiders vertraagd wordt, waar eenmaal organisatie op anderen basis, dan die van den klassenstrijd, is ontstaan.

Achter dit deel van het Nederlandsch proletariaat staat een nog talrijker: de groote massa die, nog dood voor het vereenigingsleven, geen andere aspiraties dan de armzalig individueele van den verenkelden loonslaaf kent. Niet geheel ontbloot van klasse-instinkt, wekt een enkele maal een akuut geval in den politieken of den ekonomischen strijd haar uit haar apatische hopeloosheid tot medewerking of althans tot belangstelling, maar de energie tot voortdurende krachtsinspanning, tot organisatie, ontbreekt haar geheel en zij vervalt weer spoedig in de oude dofheid.

Eindelijk hebben wij nog de voorhoede van het proletariaat: de niet talrijke schaar die den klassenstrijd erkent en van socialistische gezindheid min of meer is doortrokken. Haar vinden wij verlamd door inwendige tweedracht. Nog afgezien van den kleinen omvang der »neutrale« vakvereenigingen, maakt de innerlijke onrust en onvastheid, die in hen heerscht

en waarvan een voortdurend gedobber het gevolg is, hen onmachtig de taak der vakvereenigingen, d. w. z. het behalen van voordeelen voor de arbeiders, naar behooren te vervullen. De theoriën van het anti-politiek utopisch socialisme, die zeer goed door de jaren heen het bestaan van stabiele groepjes of sektetjes van hunne aanhangers onaangetast kunnen laten, ondermijnen, op de vakbeweging overgebracht, spoedig haar gezondste deelen en maken haar uitbreiding — en voor haar zonder uitbreiding geen gezond leven — onmogelijk. Haar innerlijke konstitutie staat haar uitwendigen groei in den weg. Een gevolg van haar zwakte en van het weinige succes dat, gelijk bij die zwakte van zelf spreekt, haar pogingen doorgaans bekroont. is de geringe aantrekkingskracht, door de »neutrale« organisaties op de kerkelijke arbeiders uitgeoefend. Het gemis aan een sterke klassebewuste vakbeweging bevordert en verlengt den tegenwoordigen toestand: de splitsing in een aantal groepen die somtijds door toevallige omstandigheden — in den regel een aanval van patroonszijde — zeldzamer tot offensieve bewegingen saamgebracht, doorgaans ieder handelen op eigen tijd en gelegenheid, zoo zij niet in plaats van den gemeenschappelijken vijand, elkander te lijf gaan.

Op het nadeel van de verspreidheid der Ned. industrie en van de afgezonderde ligging der eenige eigenlijke stapel-industrie (de textiel-nijverheid) hebben wij reeds gewezen. Denken wij ons b.v. de tabaks- en sigarenfabrikage geconcentreerd in groote inrichtingen in het centrum des lands, dan is het duidelijk welk een veel krachtiger organisatie van dezen staat van zaken 't gevolg zou zijn. Overal waar, (buiten de katholieke streken) ook in een landelijke omgeving, groot indu-

strieel bedrijf, niet verenkeld, maar in voldoende mate om aan die streek een zeker cachet te geven, wordt gevonden, kunnen wij, zoo al geen sterke organisatie, dan toch een meer roerige en opgewekte geest onder de arbeiders en tijden van krachtigen klassenstrijd konstateeren. Verenkeld grootbedrijf gelijk b.v. de metaal- en de cacao-fabricage, heeft natuurlijk deze werking niet. Daarbij werkt een der over het platteland verstrooide industrieen, de beetwortelsuiker-fabrikage, nog in hoofdzaak met los werkvolk, wat natuurlijk het tot stand komen van organisatie zeer belemmert.

Er is misschien geen ander land waar de eigenaardiginheemsche industrieen zoo ongunstig zijn, wat ligging, verspreiding, enz. aangaat, voor de bewustwording en organisatie der arbeiders. Ten eerste de arbeid in de veenderijen, onze steenkoolmijnen. In de afgelegen Drentsche streken leven de proletariers die dezen arbeid verrichten geheel afgezonderd van hunne klassegenooten elders. Hun arbeidsvoorwaarden zijn bijna onbekend, hun strijd trekt weinig de aandacht; zij staan geheel op zichzelven, buiten de beschavende en ontwikkelende invloed der algemeene arbeidersbeweging; deze is niets voor hen, zij zijn niets voor haar. Dan de arbeiders in de steenbakkerijen, voor Nederland wat de steengroeven zijn in berglanden. Ook deze arbeiders zijn verspreid, aan Waal, Rijn en IJsel, in Brabant en Limburg, in Friesland en Groningen. Zij hebben het nog niet verder kunnen brengen dan tot hier en daar een begin van lokale organisatie — tot de allereerste schrede dus. Ten slotte de Noord- en Zuiderzeevisschers: een ras van meer uitgebuitte proletariers is moeilijk te vinden. Hier heeft de eigenaardigheid van het bedrijf, de groote afhankelijkheid aan de natuur,

de onderworpenheid aan onbegrijpelijke machten, een lijdzaamheid gekweekt, die gunstig is voor het standhouden van het kalvinistisch geloof, waarbij ook weer komt verspreidheid in kleine dorpen en gemis aan aanraking met de buitenwereld. Zoo blijven ook deze stoere proletariers tot nu toe geheel buiten de arbeidersbeweging.

Het ontbreken van industrieele centra, de verstrooidheid der industrie in talrijke kleine steden en dorpen waar de tyrannie der patroons de toch betrekkelijk weinig-belovende vak-aktie nog zeer bemoeilijkt, dringt de Ned. arbeidersklasse den politieken strijd in hooge mate op. Hij is, op het oogenblik, den eenig mogelijken vorm van strijd voor een groot deel der arbeiders. Vandaar, in tegenstelling met Engeland, de snel stijgende invloed der sociaaldemokratie in ons land, ondanks het feit, dat hier evenmin als ginds, machtige reaktionaire klassen de arbeiders dwingen aan den strijd om politieke rechten al 't andere ondergeschikt te achten. Vandaar, na het moeilijk begin, de snelle vorderingen der arbeiderspartij in iedere stad en iedere streek, waar zij het terrein stelselmatig kan bewerken. Overal, behalve in enkele groote plaatsen, is zij het die naast haar gewoon werk van propaganda en organisatie, eerst den bodem voor de vakbeweging bereiden moet.

Beter dan met *organisatie*, de *strijdvaardigheid*, ziet het er uit met de *strijdlustigheid* der Ned. arbeiders. Een ophoudelijke guerilla tegen het kapitaal, een telkens uitbreken van spontaan verzet op kleiner en grooter schaal karakteriseert, in jaren van ekonomischen bloei aanvallend, in die van depressie verdedigend, de Ned. beweging. Met eenige overdrijving zou

men kunnen zeggen dat hare geschiedenis die van werkstakingen is. Van terugblijven op dit punt, vergeleken bij de zusterbewegingen in het buitenland, is geen sprake. Wel spreekt het vanzelf, het gering aantal der georganiseerden, de verbrokkeling der organisaties en de laagte van den levensstandaard in aanmerking genomen, dat de stakingen, wanneer offensief, bijna allen behooren tot de categorie van stakingen om loonsverhooging: een bewijs, vergeleken bij die om korter werktijd, van ongunstiger toestand en geringer ontwikkeling der arbeiders. Een tweede in de geschiedenis der Ned. beweging tot heden toe vaak voorkomend type van staking is de strijd om het recht der organisatie, wel te onderscheiden van den strijd om bepaalde, door de organisatie verworven rechten of ingevoerde instellingen: tot dit laatste type, alleen bij zeer sterke, reeds menigen strijd achter den rug hebbende vakvereenigingen of bonden, voorkomend, behoort b.v. de reuzenstrijd der Deensche arbeiders in 1899 en die van den A. N. D. B. in 1902. Hierbij vergeleken, bewijzen de talrijke stakingen om het recht van vereeniging *op zich zelf* en waarbij het geen wezenlijk maar slechts een vorm verschil is, of de patroon de arbeiders gelast uit hun vakbond te treden, en deze hierop staken; of dat hij hen uitsluit omdat en zoolang zij lid van hun organisatie zijn — de groote zwakheid der beweging, daar deze kategorie van staking alleen voorkomt, waar de patroons zich nog zoo goed als oppermachtig gevoelen. Maar tevens bewijst de uitbreiding — natuurlijk niet in ononderbroken tempo — van den kring waar beide typen van werkstaking, zoowel dat om hooger loon als dat om erkenning der organisatie, voorkomen, dat een steeds

grooter aantal arbeiders uit volslagen passiefheid ontwaakt en tot de eerste vormen van georganiseerd verzet overgaat.

Een juiste en nauwkeurige vergelijking tusschen den toestand van het proletariaat thans en dertig jaar geleden kan niet gemaakt worden, noch een konklusie getrokken, welke gevolgen een menschenleeftijd van stijgend kapitalistisch régime, — waarvan ruim twintig jaar van min of meer hevigen klassenstrijd — voor het proletariaat heeft gehad. Gegevens over den tegenwoordigen toestand der arbeidersklasse bestaan er vele: in haar eigen vak- en politieke pers komen telkens opgaven voor omtrent loon, arbeidsduur enz. Voor enkele vakken b.v. de bakkers, zijn monografiën omtrent de toestanden in hun bedrijf, verschenen. Hierbij komen nog de officieele gegevens: de verslagen der enquête-kommissies van '87 en '90; de tweejaarlijksche verslagen der inspekteurs van den arbeid; het rapport der pensioen-kommissie, enz.

Met behulp van dit alles is het mogelijk zich een vrij nauwkeurige voorstelling te maken van den algemeenen toestand van vele kategorien van arbeiders, als daar zijn: de arbeiders in de bouwvakken, het spoorwegpersoneel, de dok- en havenwerkers, het fabrieksproletariaat in het oosten en zuiden, de arbeidsters in de kleeding-industrie, de veenarbeiders, enz. Maar om te kunnen konkludeeren of, en in hoever, de levensstandaard in de laatste dertig jaar werkelijk is gerezen, zou het noodig zijn de gegevens van loon en arbeidsduur voor verschillende plaatsen en in verschillende bedrijven, b.v. voor de jaren 1870, '85 en 1900 niet alleen onderling te kunnen vergelijken, maar ook met de beweging van de prijzen der voor-

naamste levensmiddelen en der woninghuur in dezelfde jaren. Vooral de woninghuur pleegt, waar een samenleving zich grootkapitalistisch ontwikkelt, in stad en land een groot deel van den verhoogden loonstandaard op te slorpen. Maar zelfs al zou uit een dergelijke vergelijking — gelijk doorgaans wordt aangenomen — een eenigzins grootere stijging van het loon dan van de levensmiddelen-prijzen en de woninghuur blijken, zou het nog een open vraag zijn in hoever het inkomen der kapitalistenklasse niet meer dan dat der arbeidersklasse is gestegen, d. w. z. in hoever niet bij de verdeeling van de voortgebrachte meerwaarde een steeds grooter brok aan de kapitalisten toevalt. [1]) Neemt het inkomen der kapitalisten sneller toe, stijgt dus hun levensstandaard meer dan die der arbeiders, dan wordt de afstand tusschen beide klassen al grooter, en ondanks de stijgende levensstandaard, wordt de positie der arbeiders al slechter bij die der kapitalisten vergeleken. Daarenboven ondergaat, zoowel door den trek naar de steden als door de opname van het platteland in het modern verkeer, het milieu der arbeiders een groote verandering: de aanraking met de kapitalistische beschaving wekt in hen de begeerte naar haar materieele en geestelijke genietingen, althans naar zulke als geacht worden onder het bereik der arbeiders te vallen. Kan de arbeider deze begeerten, deze nieuwe behoeften, door de maatschappij in hem gewekt, niet bevredigen, dan zal zijn loon, zelfs indien het niet alleen nominaal, maar in werkelijkheid eenigzins is gestegen, d.w.z. indien hij zich iets meer daar-

[1]) De vermeerdering van vermogen der Rotterdamsche kapitalisten b.v bedroeg van 1894 tot 1901 volgens de vermogensbelasting 17.7 %. Zou het inkomen der Rotterdamsche arbeiders in die jaren ook met 17 % zijn gestegen?

voor aanschaffen kan dan vroeger, hem ontoereikender schijnen: zijn behoeften zijn de mogelijkheid ze te bevredigen over den kop gegroeid, dus voelt hij zich niet beter geworden, maar slechter af.

Wat nu den arbeidsdag aangaat, moet, gelijk bekend is, niet alleen met zijn uitbreiding of verkorting, maar evengoed met de intensifikatie van het arbeidstempo rekening worden gehouden. Niet altijd, maar voor sommige bedrijven, b.v. voor de textiel-industrie, is deze zeer goed in cijfers uit te drukken. Het is zeker dat in alle bedrijven, waar het groot-kapitalisme zijne methoden en werktuigen heeft ingevoerd, b.v. de metaal- en textiel-industrie, de bouwvakken, enz., de intensiteit van den arbeid in verband met het stukloon-systeem, sedert het begin der kapitalistische metamorfose van Nederland, sterk geklommen en nog klimmende is. En het staat te bezien of, bij het gering weerstandsvermogen der arbeiders, de verkorting van den arbeidsdag wel altijd evenredig aan de vermeerderde uitgave van arbeidskracht is geweest.

In Nederland maakte niet, als in andere landen waar het modern grootbedrijf zich de produktie onderwierp, een tot voor korten tijd betrekkelijk welvarende bevolking van onafhankelijke kleinproducenten en handwerkers tot afhankelijke bezitloozen verlaagd, de kern uit van het moderne proletariaat. Wij zagen dat een klasse van bezitloozen reeds vroeger bestond, en in welke ellendige omstandigheden zij leefde. Voor het Ned. proletariaat kon het modern kapitalisme nauwelijks erger lijden brengen, dan het *gebrek aan modern kapitalisme* had gedaan. Het kontrast, althans in materieele omstandigheden, tusschen verleden en heden was niet groot genoeg om de veer van revolutionair

verzet te doen opspringen. Maar tegenover de problematische en in ieder geval slechts betrekkelijke (nl. in verhouding tot die der bourgeoisie) verhooging van levensstandaard, stonden, als direkte nadeelen die de modern-kapitalistische produktievorm ook in ons land voor de arbeiders met zich bracht, het blootgesteld zijn aan en getroffen worden door beroepsziekten en ongevallen, de grootere opeenhooping in de steden in lucht- en lichtarme woningen, het drukkend gevoel der wisselvalligheid van verdienste en brood, van volslagen afhankelijkheid aan onbegrijpelijke en onweerstaanbare machten, dat den modernen proletariër alle rustige levenszekerheid ontneemt.

Dat het kontrast tusschen verleden en heden hier geringer was dan elders, maakte de revolutionaire werking van het modern kapitalisme zwakker maar hief haar niet op. Voor den Ned. pauper van het midden der negentiende eeuw, was de ellende géén revolutionaire faktor. Zij leerde hem bedelen. Voor den Ned. arbeider van het begin der twintigste is de zijne — van een ander soort, maar geen mindere, bij de levenswijze der bezittende klasse vergeleken — dit wel: zij leert hem strijden. Oneindig grooter en gunstiger dan wat aangaat den materieelen *levensstandaard*, is de werking der modern-kapitalistische produktie ook in Nederland op het *bewustzijn* der arbeiders geweest. Zij brengt voort, niet alleen het kontrast tusschen armen en rijken, maar het kontrast tusschen de groote waren-massa die de arbeider produceert, en het kleine deel dat hij er van krijgt: zij kan nooit en nergens bestaan, zonder dit kontrast voort te brengen. De produktiviteit en periodieke overproduktiviteit van zijn arbeid leert den arbeider, dat zijn armoede niet noodzakelijk is, maar een maatschappe-

lijk verschijnsel. De ijskorst om zijn gemoed, het geloof aan de eeuwige noodzakelijkheid der klasse-maatschappij begint te smelten en in zijn hart komt leven, want het wordt beschenen door de stralen der hoop. De arbeiders, samen gebracht door de eischen der produktie, maken op de werkplaats en de fabriek de school door van samenwerking veler krachten tot een gemeenschappelijk doel en leeren de macht van het geordende, gedisciplineerde, zich planmatig bewegende aantal kennen.

Zoo verschijnt ook in ons land de klassenstrijd; geen uitheemsch produkt, door theoretici ingevoerd, maar vrucht van nieuwe omstandigheden. Bij menige gelegenheid reeds toonde zich het klassegevoel en de gemeenschappelijkheid der belangen sterker dan alle ideologie; en de kerkelijke arbeiders-organisaties, opgericht om de zelfstandige arbeidersbeweging te verzwakken, stonden met haar in één gelid. Een tegenstuk hiertoe vormt de versterking van het kapitalistisch klasse-bewustzijn, dat behalve in de ekonomische aktie, ook in den politieken strijd uitkomt. Zij drijft de doodsvijanden van eertijds: anti-revolutionairen en oud-liberalen, tot elkaar, telkens wanneer het de sociale wetgeving, het koloniaal kapitalisme, in 't kort, het verdedigen der kapitalistische privilegies, betreft. Een nieuwe partijvorming wordt, door het stilzwijgend totstandkomend verbond van al wat konservatief is, voorbereid; de oude theologische en anti-theologische partijen worden gespleten en gescheurd door de kracht der arbeidersbeweging. Zij vallen uiteen in twee groepen, waarvan de eene de kapitalistische maatschappij en den klassenstaat ongeschonden wil behouden en tegen iederen aanval verdedigen; de andere, om haar

kern te redden, eenige staatkundige privilegies laten glippen en den scherpen kant der ekonomische ongelijkheid een weinig gladschaven wil. [1])

Wanneer wij al deze dingen bedenken: het verleden van het Ned. proletariaat, zijn langdurige en diepe moreele en fysieke degradatie, de late en zwakke ontwikkeling der industrie, haar groote verstrooidheid, de tegenwerkende krachten van geld- en koloniaal kapitaal, dan hebben wij, dunkt mij, eerder reden tot blijde verwondering over de vorderingen van verzet, bewustheid en organisatie der arbeiders in de dertig jaar sedert het ontstaan der beweging, gemaakt, dan ons te verontrusten over haar innerlijke zwakheid en geringen omvang. Haar bestaan en haar uitbreiding en bevestiging bewijst hoe de krachten, die de loonarbeiders onder het modern kapitalisme bewust maken, zich doorzetten trots alle hindernissen. En niet minder versterkt zij in ons het besef van het enorm gewicht der internationale verbinding, in 't bijzonder voor de arbeiders in die landen, waar de ekonomische en politieke omstandigheden uit zich zelven nog geen sterke beweging kunnen voortbrengen. In die internationaliteit der moderne arbeidersbeweging, van haar wetenschap, haar sentiment, en in groote lijnen ook van haar taktiek, ligt onze beste steun, en hoe inniger wij aan haar verbonden blijven, des te sterker zijn wij en des te beter kunnen wij de teleurstellingen en moeilijkheden, die in verband met den aard van ons land hier talrijker moeten zijn dan elders, met een rustig hart weerstaan en overwinnen.

---

[1]) Geschreven nog vóór de verkiezing in Amsterdam IX en de verschijning van den „Christen-Demokraat" De houding der liberalen in Amsterdam, zoowel als het optreden der christen-demokraten de Vries en Staalman, hebben een zuivere partijvorming van geloovige en ongeloovige konservatieven aan de eene zijde, geloovige en ongeloovige demokraten aan de andere, zeer verhaast.

INHOUD.

Blz.

Inleiding 5

De ondergang der oude republiek 11

De kapitalistische ontwikkeling van 1815 tot 1870 40

Het lot der Arbeidende Klasse 88

Maatschappelijke Resultaten 114

In den greep van het moderne kapitalisme . . 146
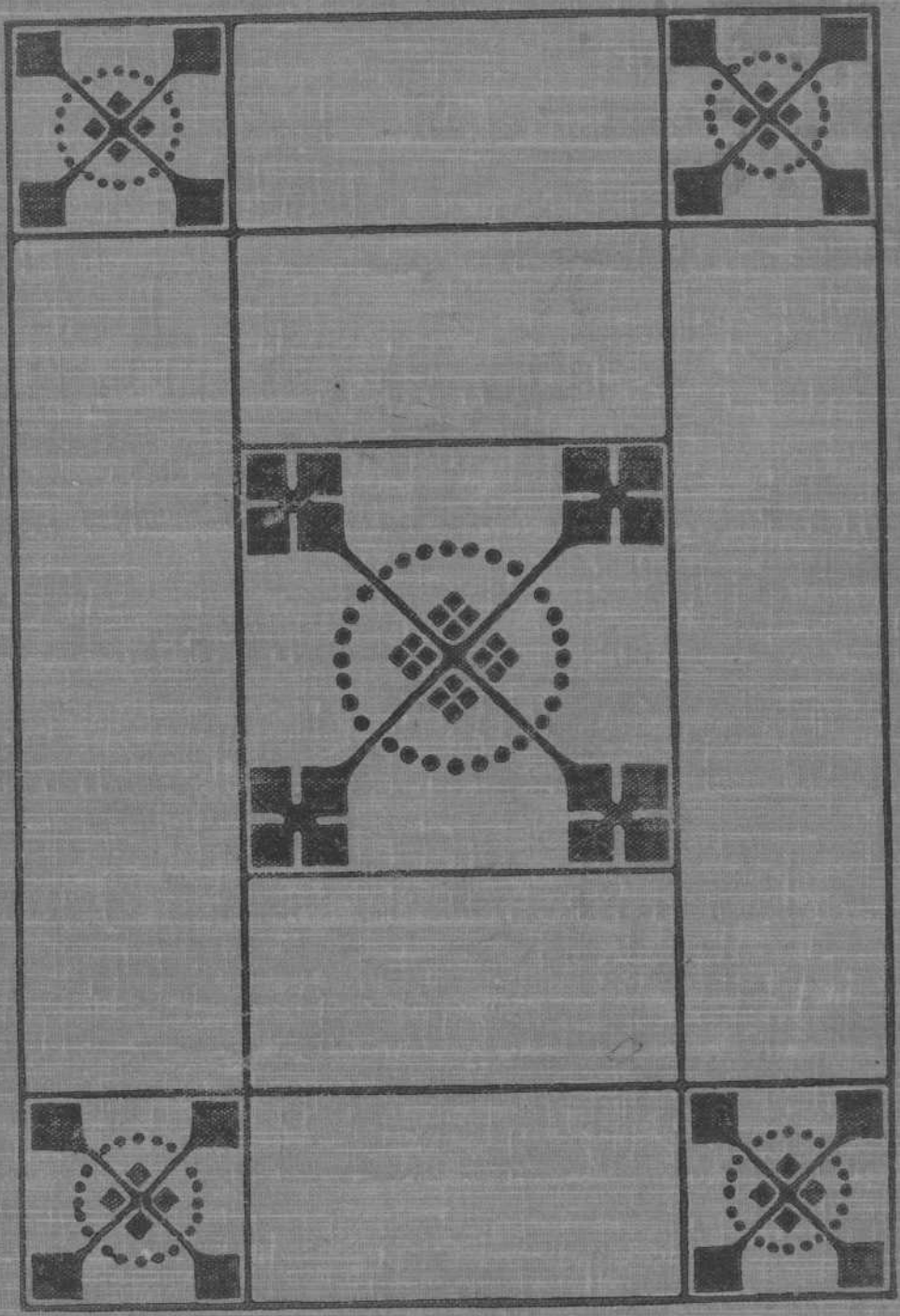
1167/67